

SAMSUNDA

Samsun Kuzey Kafkas Kültür Derneği Nisan 1973 ayında Kuzey Kafkasya adında bir broşür yayınlamıştır.

Okuyucularımıza tavsiye ederiz.

Kuzey Kafkasya Kültür Derneği'nin 6 Mayıs 1973 pazar günü yapılan olağan genel kurul toplantısında aşağıda adları yazılı kişiler dernek yönetim kurulu ve gençlik kolu yönetim kuruluna seçilmişlerdir. Yönetim kurulunun toplumumuzun susadığı kültürel çalışmalara geniş yer vereceğini ve bunların gerçekleştirilmesi için gerekli olan çabayı esirgemiyeceğini umuyoruz. Çalışmalarınızda başarılar diliyoruz.

YÖNETİM KURULU

- 1 — Münir Özden
- 2 — Rifat Kaplan
- 3 — Mahmut Varol
- 4 — Kazım Baştuğ
- 5 — Sait Çapar
- 6 — Refik Karaçay
- 7 — Talat Kurdaş

GENÇLİK KOLU YÖNETİM KURULU

- 1 — Mahmut Varol, 2 — İrfan Tokmak, 3 — Şamil Jane, 4 — Fethi Özlü, 5 — Halit Yıldır

Düzeltilme

Son Kafkasya dergisinin (sayı 37) sh. 31, satır 2 de (doğru kelimesi baskı hatası olarak (doğdu) yazılmıştır. Aynı sahife satır 15 te (Pramid) kelimesi baskı hatası olarak (Pramid) yazılmıştır. Sahife 33, satır 11 de (Aleyye) kelimesi baskı hatası Aliye yazılmıştır. Düzeltmelerini okuyuculardan dileriz.

KAFKASYA

KÜLTÜREL DERGİ
3 AYDA BİR ÇIKAR

YIL : 10 SAYI : 39 - 42 CİLT : 10

ARALIK 1973

İÇİNDEKİLER

- Kıymetli Konuğumuz **KAFKASYA**
Cumhuriyetin Ellinci Yıldönümü ve Türkiye Çerkesleri **Dr. GÜSAR V. BE-RA-BA**
Kuzey Kafkasya Elli Yılım Işığında Göçmen Kafkas Toplulukları **İ. BAJ**
Yeryüzü Adıgelerinin Durumları **KAFKASYA**
Adıgey'in Kısa Tarihi **AŞEMEZ H.**
Çerkes Tarihinde Önemli Günler **KAFKASYA**
Adıge (Çerkes) Edebiyatı **KARBEÇ N.**
Türk Tarihinde Önemli Rol Oynayan Çerkes Devlet Adamları **AYDEMİR İ.**
Türkiye Dışında ki Göçmen Çerkesler **KAFKASYA**
Adıge Edebiyatından Parçalar **KARBEÇ N.**
Harikalı An **KIŞOKO A.**
Abaza Halkı **KOPSIRGEN O.**
Hançer ve Ekmek **AVŞALUM K.**
Şota Rustaveli **MELAŞVİLİ A. Ö.**
Türkiye Çerkesleri **AYDEMİR İ.**
Çerkes İsimleri **KAFKASYA**
Bedi Kartlısa (Gürcünün Kaderi) **MELAŞVİLİ A. Ö.**

Sahip ve sorumlu yayın Müdürü
İZZET AYDEMİR

Yönetim Merkezi
P.K. 549 Ankara

★

Dizildiği ve Basıldığı yer
IDEAL Matbaası

ABONE TARİFESİ

Yıllık Abonesi : 20 TL
Yabancı Memleketler : 60 TL.

İLÂN TARİFESİ :

Dergimizde yayınlanacak ilânların Tam sayfası 1000, Yarım sayfası 500 TL dir.

Gönderilen yazılar ve resimler basılsın veya basılmasın iade olunmaz.

Yayın Komitesi gönderilen yazılarda gerekli düzeltmeleri yapmaya yetkilidir.

Dergide basılan tercüme yazılardan doğacak her türlü sorumluluk çevirene aittir.

Dergide yayınlanan yazılar kaynak gösterilmek şartıyla başka yerde yayınlanabilir.

Basıldığı Tarih : ARALIK 1973

KIYMETLİ KONUGUMUZ ŞOGENTSUK ADEM ARAMIZDA

Kafkasya

1. Aralık 1973 tarihinde davetli olarak Türkiye'ye gelen ünlü Adige şair ve yazarı Şogentsuk Adem bir aylık gezisini tamamlayarak Kafkasya'ya dönmüş bulunuyor.

Şogentsuk Adem halen Kabartay - Balkar cumhuriyeti «Yazarlar Birliği» başkanı ve «Oşamaho» dergisi yönetmenidir. Bir ara cumhuriyetin kültür bakanlığında da bulunmuş olan kıymetli konuğumuz bugünkü Kabartay Balkar yazarları arasında en güçlü kalem sahiplerinden birisidir.

Deli gönül (1958), Gönül şarkıları (1951), Yolculuk şiirleri (1961) gibi şiirleri ile Sofyatın baharı (1958), Bereketli güneş (1962) vs. isimli uzun hikayeleri yayımlanmış olanlar arasındadır.

Türkiyede kaldığı bir ay sürelik zaman zarfında, İstanbul, Bursa, İzmir, Düzce, Ankara, Sivas Kayseri gazmek ve buralardaki hemşerilerimizle Kafkas derneklerimizi ziyaret eden Şogentsuk Adem Türkiye'den iyi izlenimlerle ayrılmış ve Türkiye'de kaldığı sürece kendilerinden yakın ilgilerini esirgemeyen hemşerilerimize teşekkürlerini dergimiz aracılığı ile iletmişlerdir.

Kıymetli konuğumuzun bu gezisinin ana vatandaki kardeşlerimizle ilişkilerimizin geliştirilmesinde önemli bir aşama olmasını ve bu tip gezilerin çoğalmasını dileriz.

Soldan Sağa : İ. Aydemir, M. Atalay, Ş. Adema, K. Çankat, Hamit Kaplan

CUMHURİYETİMİZİN ELLİNCİ YILDÖNÜMÜ VE TÜRKİYE ÇERKESLERİ

Dr. Vasfi GÜSAR

T.B.M.M. nin 17 Kasım 1923 tarihli kararı ile padişahlık kaldırılmış ve 29 Ekim 1923 de Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Türkiye 3 Mart 1924 te hilafeti kaldırmıştır. Bundan böyle ülkeyi sadece Türkiye halkına dayanan cumhuriyet hükümetleri yönetegelmiştir. 14. Mayıs 1950 yılına değin süren tek partinin şeflik ve dikta yönetimi son bularak ülkemiz demokrasiye geçmiştir.

Bu demokratik ortam Türkiye'de yaşayan toplumlar bakımından geniş bir özgürlük olanağı yaratmıştır. Halkımız artık her alanda özgürdür. Demoklesin korkunç kılıcı tarihe karışmış ve halkımız geniş bir nefes almıştır. 1950 yılında halk gerçek seçimle özgürlük ve insanlığın ne demek olduğunu anlayarak cumhuriyete daha içten bağlanmıştır.

Geçmişe bir göz atalım : İstanbul'da 1903 de kurulan Osmanlı meclisi mebusanın da siyasal, sosyal, ekonomik çatışmalar ve bir ölçüde de insan hak ve özgürlüklerinin korunması için mücadeleler yapıldığı görülmüyordu. 1910 da Selanikte ittihat ve terakki çerçevesinde hürriyet adalet ve eşitliğin kurulması yolunda çalışmalar yapılmıyordu. Fakat, ne yazık ki, ozaman ki ittihat ve terakki cemiyeti kendi anlayışı dışındaki tüm akımları baskı altında sindirmek istiyordu. İstanbul'da Ahmet Samim ve Zeki bey adlı ünlü yazarlar köprü üstünde öldürülmüştü. Partizan yönetimlerin, temelinde, yurda yarardan çok zarar getireceği, bu bakımdan ölçülü dengeli, dürüst ve adil bir devlet yönetiminin daha uygun olacağı bilinmiyor değildi. Mısır, Libya, Suriye, Filistin, Irak Ürdün, Arnavutluk, Rumeli ve Yemen gibi ülkelerin Osmanlı yönetiminde olduğu bir dönemde parlamentoda bazı bölgelere sınırlı özerklikler) verilmesini isteyen akımlar vardı. Düşüncelerini bu yolda açıklayanlar olmuş ve bunlar basına da

yansıyordu. Fakat bir yandan da çeşitli baskılar arttırılıyordu. Osmanlı yönetimindeki Türk olmayan çeşitli uluslar arasından yetişen aydın, bilgili ve kültürlü insanlar çoktu. Bu özgürlükçü ve eşitlikçi ileri akımın başında prens Sabahattin Kozbe bulunuyordu. Bu «Ademi Merkezîyetçi» hareket ittihat ve terakki cemiyeti tarafından hazmedilemedi ve prens Sabahattin ile birlikte çok sayıda aydın Avrupa'ya kaçıp mücadelesine oradan devam etmek zorunda kaldı. Eğer bu fırsat değerlendirilebilmiş olsaydı Osmanlı Devleti'nin sonu böylesine hazin olmayacaktı. Nitekim günümüzde altı cumhuriyet ile iki özerk bölgeden oluşmuş federal yugoslavya Cumhuriyeti bu konuda yeterli bir örnektir. Bu olanak o zaman ileri bir görüşle değerlendirilebilseydi günümüzde zengin Suudi Arabistan, Libya, Irak ve diğerleri parçalanmamış olarak bizimle birarada mutlu yaşayacaklardı. Bu kötü sonucun gerçek suçluları biri sivil diğeri asker paşası olan Talat ve Enver Paşalardır. Arnavutluk ve diğer ülkelerle Dünya Savaşının muhtemel sonuçları üzerine uyarılarda bulunanlar olmuştu. Ama, gözler gerçeğe yumulmuştu (bk. Gn. Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizin Esasları, İst. 1951). Bu iki paşa 1. Dünya savaşına katılan Almanlar'a ait Göben ve Breslau gemilerinin İstanbul'a gelmesine ve Rus limanlarını topa tutmasına göz yumarak Osmanlı Devletini harbe soktular. Yurdu yıkımın eşğine getirip kaçan bu iki paşamızdan ilki Berlin'de Ermeniler, ikincisi de, Türkistan'da Ruslar tarafından kurşunlanıyor.

29 Eylül 1915 de savaşa giren Türkiye felaketlerin her çeşidini görmüş, hastalıktan ölüme değin her acıyı yaşamış, cephelerde erkeklerinin çoğunu yitirmiş, açlık, Susuzluk ve yokluk ülkemizi sarmıştı. Kötü yönetim ve baskı hepimizi ezmişti. Türkiye 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile ayrıca boynunu bükük düşmüştü. İstanbul, Antalya, Samsun Adana, Konya ve en sonunda da İzmir düşman işgaline uğramıştı. Bu feci durum karşısında Anadolu ve Rumeli'de «Müdafaai Hukuk Cemiyetleri» kuruluyor ve yurdun kurtarılması için çalışmalara geçiliyor. İstanbul'da başta Mustafa Kemal Paşa ile Rauf (Orbay), Kazım Karabekir ve diğerleri yurdun geleceği üzerine buluşup görüşüyorlar ve varılan karar üzerine mücadele için Doğu Anadolu'ya geçiyorlar. Böylece Yunanlılara karşı kurtuluş savaşı başlıyor. Ama memleket perişan, silâh ve cephane yok ve asker terhis edilmiş halde. Bu nedenle savaşı ilkin milis kuvvetler

yürütüyorlar. Çerkes Etem, Yörük Ali, Demirci Efe, Sökeli Ali Efe, Antep'ten Şahin ve Şefik Özdemir, Maraş'tan Aslan Bey ve başkaları mücadeleye girişiyorlar.

Bu halk önderleri iç ayaklanmaları bastırıp düzeni sağlıyorlar. Bir süre sonra milisler lağvedilip yerlerine düzenli ordu geçiriliyor. Haymana, Eskişehir ve Sıkarya'dan sonra büyük tarraz ile Yunanlılar denize dökülüyor.

İstiklal savaşı çok güç koşullar altında kazanıldı, Savaşın sonra seçilmiş bir parlamento kurulmadı, ve böylece dikta rejimi yerleşti. İşte bu dikta rejimi altında 10 aralık 1922 de İstanbulda «Çerkes Teavün cemiyeti» ile Beşiktaşta ki «Çerkes Özel örnek okulu» kapatılmış ve 18 Aralık 1923 de Gönen'in Mürüvetler köyü halkı, 2. Mayıs 1923 de de Man- yas ve Gönen'in 14 çerkes köyü halkı hayvan ve yük vagonları ile güney doğu Anadolu'ya sürülmüş, Türkiye'de Çerkesçe konuşmak yasaklanmış ve konuşanlar cezalandırılmıştı. 21 Haziran 1934 de soyadı kanunu çıkarılarak Çerkeslerin kendi soy adlarını bırakıp öz Türkçe soyadı almaları zorunluğuna konulmuş ve bu suretle benliklerini yitirmeleri amacı güdülmüş ve daha sonra askeri okullarda okuyan Çerkes çocukları okullardan çıkarılmış, bu okullara girecek çocuklar için öz türk olmak zorunluğuna konulmuş ve böylece aşırı bir ırkçılık politikası uygulanmıştır. Neler çekmemiştir bu zavallı halk.

Çerkes özel örnek okulunda bulunan Çerkesçe ders kitapları ile hemşehrilerimizde ve saygıdeğer Türk vatandaşlarında olan ve çerkesleri ilgilendiren tüm tarih, sosyoloji ve edebiyat kitapları müsade edilip toplattırılarak yakıldı. Hemşehrilerimizden birçoğlarını da ellerindeki kitapları yakarak yok ettiler Her tarafı korku sarmıştı. Bu zulüm, işkence ve elem dolu anları hatırladıkça içim sızılar.

Demokrasi gerçek özgürlük ve eşitlik demektir. Bu yönden bir zümrenin başka bir zümreye, bir toplum başka bir topluma, bir ulusun başka bir ulusa baskı ve tahakkümünü asla mazur göremez. Anayasamız yurttaşları baskılardan koruyan ve insan haklarına saygıyı esas edinen kutsal bir varlıktır; halkın tarihini sosyal ve ekonomik yaşantısını ve anlayışlarını savunan ve bu nedenle de herkesce sevilen ve sayılan ana kanun olmak dışında; ayrıca demokratik rejimin de savunucusudur. Demokratik rejim altında Ellinci Yılımı kutladığımız Cumhuriyet hayatımızın hayırlı ve mutlu geçmesini candan dileriz.

KUZEY KAFKASYA

BE — RA — BA

Kafkasya'da Hazar Denizi ile Karadeniz ve Azak Denizi arasında bulunan ve Gürcüstan ile Azerbaycan'ın kuzeyinde kalan ülkeye Kuzey Kafkasya adı verilir. Kuzey Kafkasya'nın dağlık güneyi dışında, kıyılarda ve kuzey de ovalar bulunur. 5633 m. yüksekliğindeki Oşhamafe (Elbrus) tepesi en yüksek dağdır Dağlardan doğan, çok sayıda ırmak, volkanik yaylalardan geçerek ovalık alanlarda birleşir ve denizlere dökülürler.

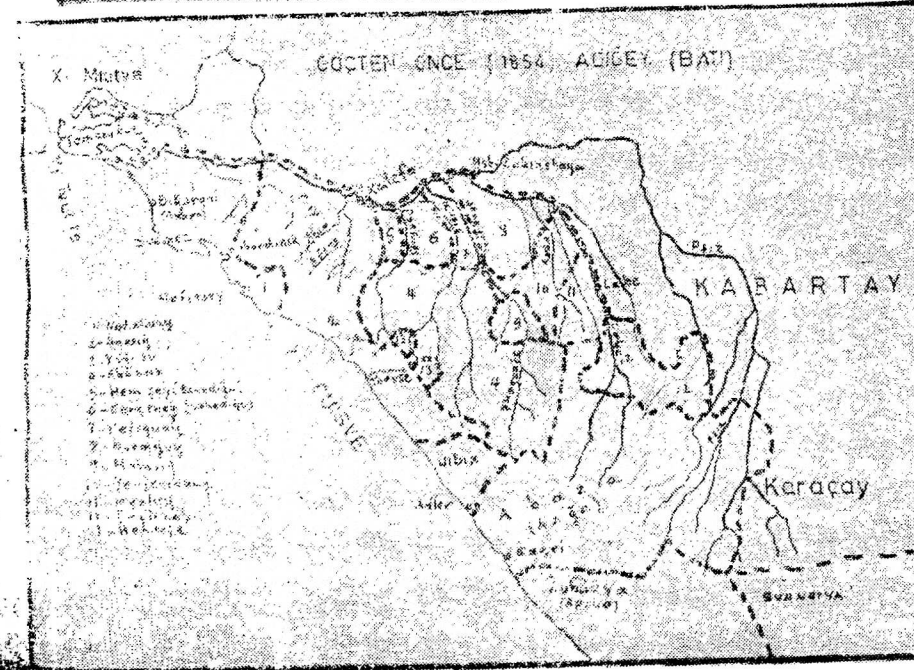
Sovyet egemenliğinden sonra, Kuzey Kafkasya'nın Abhazya kesimi ile Osetya'nın güneyi Gürcüstan'a bağlanmıştır.

Kuzey Kafkasya'da çok sayıda dil ve lehçe konuşulur. Sovyet egemenliğinden sonra Kuzey Kafkasya'da 17 (on yedi) edebiyat dili yaratılmıştır.

Tarihi boyunca K. Kafkasya Kimmer, İskit, Yunan, Sarmat, Roma Alan, Hun, Hazar, Eski Slav, İran, Arap, Moğol (Cengiz Han ordular) Timurleng, Kırım, Osmanlı ve Çarlık Rusya'sı saldırılarına hedef oldu.

Tarihi boyunca, tüm olarak, özgürlüğünü yitirmeyen Kuzey Kafkasya 19. yüzyılda Çarlık Rusya'nın emperyalizmine karşı yiğitçe bir kurtuluş savaşı verdi. Kuzey Kafkasya'lılar, sözde kalan destekler dışında, hiçbir yardım almadılar. Ülkenin doğusu 1859 da, batısı da 1864 te susturularak, Kuzey Kafkasya, tümüyle Çarlık Rusya'nın boyunduruğuna alındı. Ülke nüfusunun çoğunluğu olan Adıgeler ve Abazalar Osmanlı İmparatorluğuna zorla gönderildi ve yerlerine Ruslar yerleştirildi.

Kuzey Kafkasya'da 1917 ihtilâl üzerine ciddi hareketler başladı. Milli-yetçi unsurlar Türkiye'den yardım vaadi alarak 11 Mayıs 1918 de bağımsızlık ilân ettiler. Çunatiko Met Yusuf İzzet Paşa komutasındaki Türk birlikleri Kuzey Kafkasya'nın doğusuna girdiler. Fakat başarısız sevk ve idare. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin maddi desteğinin gecikmesi. ayrıca Mondros mütarekesi (30 Ekim 1918) gereğince Türk Ordusunun çekil-

mesi, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin Çarcı general Denikin ordularınca yok edilmesini sağladı (1919) Bundan sonra, Kuzey Kafkasya'da, çarcılarla bolşeviklerin mücadelesi başladı. Çarcılar arasında Adıge asıllı general Kılıç Geriy en ünlüsüdür. Mücadele bolşeviklerin kesin zaferi ile sonuçlandı, ve sovyet egemenliği kuruldu (1920).

Sovyet yönetimi yerli Kuzey Kafkasya haklarına özerklik tanıdı.

Kuzey Kafkasya 1942 de Nazi Almanya'sının saldırısına uğradı. Almanlara yardım ettikleri gerekçesi ile Karaçay - Balkar Çeçen - İnguş ve Kalmuk halkları 1943 - 1944 yıllarında Sovyet Orta Asya'sına sürüldü. 1957 de aynı halklar eski özerk yönetimleri kurularak, tekrar yurtlarına döndüler.

Türkiye'de yayınlanan «Yeni Hayat Ansiklopedisi», «Türk Ansiklopedisi» ve «Meydan - Larousse» Ansiklopedileri, Adıgelerin (Çerkeslerin) de yurtlarından sürüldüklerini yazmışlardır.

Halihazırda tüm Kuzey Kafkasya halkları anayurtlarında yaşamaktadırlar. Kuzey Kafkasya'nın yerli nüfusu 1970 Sovyet sayımına göre 3.479.000 bindi. Bu nüfus şu etnik gruplara ayrılmaktadır: 1.365.000 Dağıstanlı, 771 bin Çeçen - İnguş, 488 bin Oset, 420 bin Adıge (Çerkes), 173 bin Karaçay - Balkar, 137 bin Kalmuk, 108 bin Abhaz, ve 17 bin Tat.

Kuzey Kafkasya'da beş «özerk sovyet cumhuriyeti» ile iki il (kray) ve bu iki ile bağlı iki «özerk bölge» bulunmaktadır. Ayrıca Gürcüstan'a bağlı «Abhazya Özerk Cumhuriyeti» ile «Güney Osetya Özerk Bölgesi» vardır.

DAĞISTAN ÖZERK SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ : Rusya F. SSC. ne bağlıdır. Yüzölçümü 50.300 km. kare, başkenti Mahaçkala'dır. Ülkede yedi devlet tiyatrosu ve bir üniversite bulunmaktadır. Dağıstan halklarının sayısı 1.365.000 dir Ayrıca Dağıstan kültürünü benimsemiş ve İran asıllı bir dil kullanan 17 bin Tat da bulunmaktadır. Dağıstan'da sekiz edebiyat dili (Avar, Lezgi, Dargi, Lak, Tabasaran, Kumuk, Nogay ve Tat) kullanılmaktadır. Dağıstan halkları: 396 bin Avar, 324 bin Lezgi, 231 bin Dargi, 189 bin Kumuk, 86 bin Lak, 55 bin Tabasaran, 52 bin Nogay, 17 bin Tat, 12 bin Rutul, 11 bin Tsahur, 9 bin Agul.

Edebiyat : Avar edebiyatı : en büyük şair Resul Hamzatov (doğ. 1923)'dur. Fazu Alieva (doğ. 1932)'da ödül alan bir şairdir. Şair Hamzatov yeryüzünün en ünlü şairlerindedir.

Lezgi edebiyatı : şair Alırza Saidov (doğ. 1932) ve yazar Zhamidin (doğ. 1934) en ünlüleridir.

Dergi Edebiyatı : Ahmedhan Ebu - Bekir (doğ. 1931) ünlü yazardır.

Lak edebiyatı : Yusup Happalayev (doğ. 1916) ünlü şairdir. Bedevi Ramazanov (doğ. 1927) tanınmış yazar ve şairdir.

Kumuk edebiyatı : geçen yüzyılda ünlü şair İrçi Kazak'ı yetiştirmiştir. Günümüz kumuk edebiyatında ünlü şair ve yazar Enver Acıyev (doğ. 1914) ve Dağıstan Devlet Üniversitesinde görevli ünlü eleştirmen Prof. Kemal Abukov (doğ. 1938) tanınmışlardır.

Tat edebiyatında tanınmış skeç yazarı Kızgıl Avşalumov (doğ. 1913)'dur. Tabasaran edebiyatı yeni yeni gelişmekte olup, Nogay edebiyatı da daha güçlü «Karaçay - Çerkes Özerk Bölgesi»nde temsil edilmektedir.

ÇEÇEN - İNGUŞ ÖZERK SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ :

Yüzölçümü 19.300 km. kare, merkezi Grozny (Sunçkala) şehridir. Cumhuriyet 1944 de kaldırılıp halkı Kazakistan'a sürülmüştü. 1957 de tekrar kurulup halkı geri getirilen cumhuriyetin halkı Çeçen (613 bin) ve İnguşlar (158 bin) dan oluşmaktadır. Cumhuriyette üç devlet tiyatrosu ile bir üniversite vardır. Çeçen edebiyatı günümüzde yazar Mahomet Mamakayev (doğ. 1910), şair ve yazar Mahomet Sulayev (doğ. 1920) ve ünlü yazar ve şair Abuzar Aydamirov (doğ. 1933) tarafından temsil edilmektedir. İnguş edebiyatı ise, Hamzat Osmiyev (doğ. 1909.) yazar ve şair). Cemaldin Yandiyev (doğ. 1916), ünlü şair) ve Said Çakiyev (doğ. 1938, yazar ve şair) ile tanınmaktadır.

KALMUK ÖZERK SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ :

Yüzölçümü 76 bin km. kare, Kalmuk nüfusu 137 bin ve başkenti Elista'dır Kalmuklar Moğol asıllı olup 17. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Kafkasya'da yerleştiler. Cumhuriyet 1944 te kaldırıldı ve halk: sürgüne gönderildi; 1957 de cumhuriyet yeniden kurularak halk geri getirildi. Kalmuk edebiyatı günümüzde Aleksey Bakalayev (doğ. 1928, şair ve yazar), Lici İnciyev (doğ. 1913, şair ve yazar), Sancı Kalyayev (doğ. 1905, halk şairi), David Kugultinov (doğ.

1922) halk şairi), Morhacı Narmayev (doğ. 1915, şair ve yazar) ve Bosya Sangacıyeva (doğ. 1918, şair ve yazar) tarafından temsil edilmektedir.

Kalmuklar göçebe hayatını bırakmış olup köy ve kasabalarda yaşamaktadırlar.

OSETYA : yüzölçümü 11. 900 km. kare olup, Oset sayısı 488 bin (1970) dir. Ülke ikiye bölünmüştür: Rusya FSS Cumhuriyetine bağlı «Kuzey Osetya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti» (yüzölçümü 8 bin km. kare merkezi orjnikidze'dir Terekkale Üniversitesi, üç devlet tiyatrosu ve flarmoni orkestrası vardır) ve Gürcüistan'a bağlı «Güney Osetya Özerk Bölgesi» (yüzölçümü 3. 900 km. kare, merkezi Chinvali şehri, bir tiyatrosu vardır).

Osetlerin sovyet döneminden önce de yazılı edebiyatları vardı. Ünlü şair Kosta Hetagurov (1863 - 1906) Oset edebiyatının en büyük klasığıdır. Güçlü Oset edebiyatının günümüzdeki başlıca temsilcileri şair Hazbi Dzabolov (1931 - 1969), Georgi Kaytukov (doğ. 1911, şair), yazar Ahsar Kodzati (doğ. 1937), şair ve yazar Dabeh Maşurov (1909 - 1966), yazar ve eleştirmen Sergey Marzoiti (doğ. 1927), şair ve dram yazarı Griş Pliyev (doğ. 1931), şair, yazar ve aktör Maksim Tsagarayev (doğ. 1916) ve şair Mihail Tsirikhov (doğ. 1919)'dur.

KABARTAY BALKAR ÖZERK SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ

YETİ : yüzölçümü 12. 500 km. kare, nüfusu 588 bin (1970) başkenti Nalşık (145 bin)'tir. Ülke ekonomisi tarıma ve hayvancılığa dayanır. 5633 m. yüksekliğindeki Oşhamafe (Elbrus) buradadır. Üç devlet tiyatrosu, bir operası, bir üniversitesi ve flarmoni orkestrası vardır. Edebiyat hayatı canlıdır. Ülkede 264. 700 Adıge ile 51. 400 Balkar bulunur. Ülkedeki Adıge (Kabartay) edebiyatının günümüz temsilcileri Fouset Balkar (doğ. 1927, şair), Alim Kışoko (doğ. 1914, şair ve yazar), Amırhan Şomaho (doğ. 1910, yazar), Adem Şogentsuk (doğ. 1916, şair ve yazar), ve Haçim Teune (doğ. 1912, yazar, eleştirmen ve araştırmacı)'dır. Karaçay - Balkar edebiyatı Balkar kolu ise, günümüzde yazar Eldar Gurtuyev (doğ. 1935), dünyaca ünlü şair Kaysin Kulliyev (doğ. 1917) tarafından temsil edilmektedir. Cumhuriyetin Balkar topluluğu (Adıge soyundan, fakat bir Türk - Tatar lehçesi kullanmaktadırlar) 1943 - 1957 yılları arasında Orta Asya'da sürgünde kalmıştı.

KARAÇAY -ÇERKES ÖZERK BÖLGESİ : Yüzölçümü 14. 100 km. kare, yönetim merkezi Çerkes (65 bin nüfuslu)'tir. Ülkede Adıge, Karaçay. Abaza ve Nogay halklarının edebiyatları temsil edilmektedir. 40 bin kişilik Adıge edebiyatında şair Alim Hanfen (doğ. 1922) en tanınmışıdır (günümüzde). Karaçay - Balkar edebiyatı Karaçay kolunu ise günümüzde Halimat Bayramukova (doğ. 1917, yazar ve şair) ve yazar Musa Baçayev (doğ. 1939); Abaza edebiyatını Jır Hamid, Cgotan Kali; Nogay edebiyatını da Suyun Kapayev (doğ. 1927, şair ve yazar) temsil etmektedirler.

Ülkenin kuzey batısında Adıge (40 bin kişi) ve Abhazlar (25 bin kişi), kuzey doğusunda Nogaylar (12 bin kişi) ve güneyinde de Karaçaylar (113 bin kişi) yerleşmişlerdir. Karaçay kesiminde en büyük kasaba Karaçay - Şahar (Karaçayevsk)'dir.

ADIĞE ÖZERK BÖLGESİ : yüzölçümü 6. 000 km. kare, merkezi Mıyequape (Maykop) şehridir. Ülkede 420 bin Adıgenin 80 bin kadarı bulunmaktadır Adıge edebi dilinin doğu kolu Karaçay - Çerkes ve Kabartay - Balkar Adıgeleri arasında, batı kolu da, burada temsil edilmektedir.

Bölge edebiyatı küçük bir topluluk tarafından temsil edilmesine rağmen Sovyet edebiyatları içerisinde en başta bir mevki tutacak ölçüde güçlüdür. Ünlü yazar KERAŞ Tembot (doğ. 1902) bölge edebi dilin kurucusudur. KESTAN Dimitry (doğ. 1912, yazar), ve MEŞBAŞE İshak (doğ. 1931) ta ünlü şair ve yazardır. daha fazla bilgi için bk. ADIĞE EDEBİYATI).

ABHAZYA

ATSUGBA İ.

Adıgey (Çerkesya)'in güney bölümünde, Karadeniz kıyısında, İngur ırmağı ile Psav ırmakları arasında bulunan bölgeye «ABHAZYA» (Apsular Ülkesi) denir. Yüzölçümü 8. 600 km. kare, Abhaz nüfusu 83 bin (1970) dir. Yönetim merkezi AKO (Suhumkale) şehridir.

Abhazya arazisi, kıyıda ovalık, iç kısımlarında dağlıktır. Kıyıda 10 - 50 km. arasında değişen genişlikte bir ova şeridi uzanır. Asıl yerleşim alanı burası. Bölgede yıl boyu yağışlı, kışı ılık ve yazı serin bir iklim görülür. Bu iklim, iç kısımlarda yükseltiye bağlı olarak sertleşir. Bölge, ağaç

türü 100'ü aşan güc bir bitki örtüsü «Kolşik flora» ile kaplıdır. Yüksel tiye göre, Orman örtüsünün yerini, sırasıyla Alp çayırıkları, sürekli karlar ve buzullar alır. Bölge toprakları. dağlardan inen; ve buzul, kar ve kaynak sularıyla beslenen ve oradan Karadenize dökülen kısa boylu, fakat hızlı akışlı çok sayıda akarsu (Bzip, Gumsta, Bosla, Kelassure, Majara, Kudri, Mokva vb.) tarafından yarılmıştır. Dağlarda sirk göllerine de rastlanmaktadır.

Abhazya'da Adıge kökenli Abhazlar (genel nüfusun % 15 kadarı) dışında Mingrel Gürcüleri (%40), Ruslar (%21,4), Ermeniler (%15), Uknaynalılar (%3,1), Rumlar, Yahudiler, Estonlar vb. göçmen olarak bulunmaktadır.

Merkez Ako şehri dışında Gagra, Psırzxa, Gudavta, Afontsjts, Vaçim-sire, Tali ve Tkuarçal başlıca kentleridir.

Bölge ekonomisi sıcak iklim ürünlerine dayanır : çay, tütün, turunçgiller, mısır, üzüm fasulye, sebze ve meyve, Dağlık kesimde hayvancılık, kıyıda ve akarsulardabalıklık, ayrıca arıcılık ve kara avcılığı bir geçim yoludur. Maden suları da başka bir zenginlik kaynağıdır.

Çeşitli madenleri arasında (demir, bakır, kurşun vb.) en başta işlenen, zengin Tkuarçal maden kömürü yataklarıdır.

Kimya, konserve, içki (özellikle şarap) ve orman ürünlerini işleyen endüstri kurumları anılmaya değer.

Bölgede kıyı plâjları, kaplıcalar, kamping yerleri ve güzel manzaralı yerler çok sayıda turist ve hastayı (yılıda 100 binden çok) çekmektedir.

DİL — Abhazya'nın dili **ABHAZCA**'dır. Abhaz dili, Vubih ve Adıge dilleri ile birlikte, muhtemelen «ESKİ ADIĞE KÖK DİLİ'nden ayrılıp gelişmiştir. Abhaz (yerli dilde-« Apsua bızsua») dilini Adıgey'de 108 bin kişi kullanmaktadır. (Abhazya'da 83 bin, Karaçay - Çerkes Bölgesinde (b. bk.) 25 bin). Abhazca'yı göçmen dil olarak Türkiye, Suriye, A. B. D. nde vb. nde konuşanların sayısı 140 bin ile 400 bin arasına tahmin edilmektedir.

1858-1866 yılları ile 1878 yıllarında, çoğunluğu, Osmanlı Türkiye'sine göçetmiş bulunan Abbaz dili Kafkas Dillerinin Abasg-Kerket (veya Abhaz - Çerkes, veya Apsua - Adıge) kolu (Abasg ko-

lu)'ndandır; iki kola ayrılır: a — Asıl Abhaz (lehçeleri: Abşuy, Bzıb), b — Abaza (Abazin, lehçeleri: Aşhar, Tapant). Her iki koldan da birer edebî dil (Abhazya'da «ABHAZ EDEBİYAT DİLİ», Karaçay — Çerkes'te «ABAZA EDEBİYAT DİLİ») doğmuştur.

M.Ö. 13. yüzyıldan kalma ve Abhazca'ya ait bir yazı bulundu (Eski Fenike harfleriyle). Asıl Abhaz yazı dili Abhazya'da (1921) ve Karaçay Çerkes'te (1924) özerk yönetimle birlikte başlamıştır.

EDEBİYAT - Yazılı Abhaz ve Abaza edebiyatlarının resmen kuruluşu 1921 ve 1924 yıllarında olmuştur. Daha önceleri anayurdunda ve göçte Abhaz aydınlarının bu yoldaki çabaları kalıcı başarılarla ulaşamamıştır. Abhaz dilinde söylenmiş halk edebî ürünleri (folklor) Adıgeledeki ile ortak özelliklere dayanmaktadır. Sözlü Abhaz halk edebiyatı 1921 yılından sonra önemli ölçüde derlenebilmiştir. Sözlü ürünler arasında halk hikâyeleri, şarkılar menkıbeler, bilmece ve masallar çoktur.

Abhaz edebiyatının temâsı Adıge edebiyatınınki ile aynıdır (bk. **ADIĞE EDEBİYATI**). Abhaz ve Abazin edebiyatlarını geliştirmede Ako ve Çerkesk şehirlerinde bulunan birer bilimsel araştırma enstitüsü ve yazarlar birliği önemli görevler yüklenmişlerdir. Ayrıca, bu iki şehirde yerli yazarların eserlerini basan birer yayınevi ile yerli dilde birer gündelik gazete ve edebiyat dergisi yayını bulunmaktadır. Yerli dilde yayınlanan başka edebiyat ve kültür dergileri de vardır.

Modern Abhaz edebiyatının kurucusu **GULİA D.** dir. Ayrıca öykücülerden **TJANBA S.**, **JIR H.** (1912 - 1972), **LAKRBA M.** ve **BĞAZBVA X.** tanınmışlardır. Şiir alanında **KOĞOMİA İ. BAGRAT Ş. CGOTAN K.** ve **THAYTSUH B.** anılabilir (Adı geçen yazar ve şairlerden bazılarında çeviriler için bk. Kafkasya Kültürel dergisi ve Kafkas Hikâyeleri Antolojisi).

TARİH - Abhazya tarihi «ADIĞE TARİHİ» ile işkilidir. M. Ö. IV - III. binyıllarda Adıgey'de «Mutvexer» (Meot'lar, Azakdenizi kıyısında oturanlar) ve «Adexxer» (Adehler; Öbür deniz kıyısında oturanlar, yani Karadeniz kıyısında oturanlar: Sint, Kerket, Toret, Pses, Fatey, Haniox, Zix, Abasg) diye iki kümeye bölünen yerli kavimler yaşıyorlar ve bir ortak dil kullanıyorlardı. Bu ortak dilden Adıge, Vubih (Uıbıx) ve Abhaz (Apsua) dilleri doğdular. Bu konuda kesin bilgi verebilmek için bilimsel çalışmaların sonucu beklenmelidir.

M. Ö. II. binyılda Fenikeliler Adıgey kıyılarına geliyorlardı. M. Ö. V - IV. yüzyıllarda Sint krallığı (Adıge) ve Abhaz krallığı (Apsua) Adıgey topraklarının bir kısmı üzerinde doğdular. İskender ile savaşan Abhaz krallığı, İskender'den sonra genişlemişse de, dış saldırı ve iç karışıklıklar sonucu, gücünden yitirerek, Roma ve Bizans egemenliklerine zaman zaman girmiştir.

Daha sonra Hıristiyanlık Abhazlar arasında yayılmıştır. Hıristiyanlaşmayı izleyen dönemlerde İran, Selçuklu ve Osmanlılarla ilişkiler sonucu, Abhazlar arasında Müslümanlık ta yayılmıştır. Fakat, bu iki din, Abhaz çok tanrıcı inancını, bütünüyle, silmemiştir.

17-18. yüzyıllarda Abhazya dışına göç başlamış ve çok sayıda Abhaz, Adıgey'in güneyindeki dağlık kesimlerde yerleşerek günümüz Abaza (Abazin) topluluğunu oluşturmuştur. Tüm Abhaz - Abaza sayısı 19. yüzyılda 500 bine ulaşıyordu.

Gürcistan'ın Çarlık Rusya himayesine girişi (1801) den sonra Ruslar Ako şehrini ele geçirerek 1810 yılında Abhazya'yı resmen ilhak etmişlerdir. Fiiliyatta Rus egemenliği Ako çevresine ve kıyı ovası kesimine münhasır kalmıştır.

Çarlık Rusya'sı 1864 te son Adıge direnişini de kırarak tüm Kafkasya'yı işgal etti. Asıl Abhaz göçü bundan sonra (1858 - 1866 ve 1878) oldu.

Kuzey Kafkasya halkları arasında Adıgey halkının Abaza, Şapsığ, Abdzax Natuhay, Hakuç, Vubih, ve Heğak boyları sınıfsızdılar. Dağlık kesimlerde yerleşmiş bu boylar, Çarlık Rusya'sına boyun eğmediler.

Çarlık Rusya'sı 1864 te direncini kırdığı bu boyları Adıgey'den zorla göçettirdi.

Adıgey'e karşı Çarlık Rusya'sı çok hunhar davrandı. Türkiye'ye göçedemeyen Adıge - Abazlar ovalık alanlara indirildi ve zorunlu yerleşime bağlandı.

Çarlık yönetimi düşüncelerinde isabetli davranmış oldu Nitekim, 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşı üzerine Adıgey'liler ve tüm Kuzey Kafkasya'lılar ayaklandılar. Türklerden önemsiz yardım görmelerine rağmen

Abhaz ve Adıgeler Ruslara önemli kayıplar verdirdiler. Bunun üzerine Çarlık yönetimi Müslüman saydığı hemen tüm Abhazları ve bu arada Adıgelerin de bir kısmını Türkiye'ye göçetmek zorunda bıraktı.

1905 te Adıgey'de kalan Adıge ve Abhazlar yeniden ayaklandılar.

1917 İhtilali üzerine Adıge ve Abhazlar arasında bağımsız bir cumhuriyet kurmak teşebbüsleri oldu. Fakat çarçı Denikin ve ardından general Vrangal orduları Kuzey Kafkasya'yı işgal ederek, bağımsızlık hareketine son verdiler. 1919 - 1920 yıllarında general Vrangal ordularından Kuzey Kafkasya'yı temizleyen sovyet ordusu yerli halklara özerklik tanıdı ve böylece Gürcistan'a bağlı Abhaz'ya Sovyet - Sosyalist Cumhuriyeti (Kuruluşu: 4 Mart 1921) kuruldu. Ayrıca Abaza Abhazlarını da içine alan Karaçay - Çerkes Özerk Bölgesi (kuruluşu : 1924) de Rusya F. SS Cumhuriyetine bağlanarak kuruldu.

Abhazya Özerk Cumhuriyetinin yüzölçümü 8600 km. kare, nüfusu 500 bin, yönetim merkezi Ako şehridir. Cumhuriyet, altı yönetim bölgesine ayrılır. Resmi dili Rusça, ulusal kültür dili de Abhazcadır.

Yararlanılan kaynaklar—Adıgelerle ilgili kaynaklar dışında Kafkasya Kül. Der. ve Kamçı'ya bk. Ayrıca;

Beygua, Ö. Abhazya Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti. Kamçı, aylık siyasi gazete. İstanbul, 1970, sayı 6.

Awubla. Abhazların göçürülüğü ve Abhazya'nın kolonizasyonu. Kaf. Kül. Der. Ankara, 1968, sayı 18.

Büyük, B. Ö. Abhaz mitolojisi Anaç mı?, İstanbul, 1970.

Jır, H. Yeni Deniz (hikâye), çev. Kopsırgan, O. B., Kaf. Der. 1970, sayı 26.

Lakrba, M. Alçalmayan gurur Ölmeyen Vatan Özlemi (hikâye), Çev. Abgımba—Papa Kopsırgan. Kaf. Kül. Der. Sayı

Thaytsuh, B., Vatanıma Gelenler (şiir), çev. Kopsırgan, O., Kaf. Kül. Der., sayı 31.

CGOTAN, K., Öz Dilim (şiir), çev. Kopsırgan, O., Kaf. Kül. Der., sayı 29

ELLİ YILIN İŞİĞİNDA GÖÇMEN KAFKAS TOPLULUKLARI

İ. BAJ

Ortadoğu ülkelerinde üç milyon kadar Adıge, Abaza, Gürcü, Laz, Çeçen, Dağıstanlı ve Karaçay gibi topluluklar bulunmaktadır.

Elli yıl önce Türkler cumhuriyet yönetimine kavuştular. Aynı sıralarda Kafkasya halkları da kendi varlıklarını geliştirme ve bazı sorunlarını çözümlene olanağına kavuştular. Yeni bir dünyada, yeni bir sistem çerçevesinde, Kafkasya halkları, yeni bir tarihi yaşantıya geçtiler.

Kabaca; Türkler, Araplar ve Kafkasyalılar aynı sıralarda, fakat değişik koşullarda, kendi öz varlıkları adına harekete geçtiler.

Elli yıldan bu yana, çözümü halen gündemde bekleyen sorunlar dışında, Kafkasya halkları başarılar elde ettiler; dillerini bir eğitim ve kültür aracı haline getirdiler. Edebiyat ve sanat alanında, aynı zamanda bilimsel planda birçok eserler yarattılar.

Günümüzde evrensel planda dört bilimsel dil (İngilizce, Fransızca, Rusca, ve Almanca) vardır. Tüm dünyada önemli bilimsel eserler önem sırasına göre, İngilizce, Fransızca ve Rusça olarak yazılmaktadır. Almancanın önemi bu dillerden sonra gelmektedir. Bir bölge dilinde yazılan bir bilimsel ya da teknolojik eserin, hiç olmazsa bir özeti, bu dört dünya dilinden biri ile verilmektedir. Çağımızda hiçbir bilimsel ya da teknolojik kurum, bu dört dünya dilinden birini bilimsel planda kullanamayan bir bilim adamını ya da teknisyeni kabul etmemektedir. Çünkü, en yeni bilimsel eserler o dillerde yazılmakta ve yayınlanmaktadır. Türkçe ya da İsveççe bir eseri on kişi okuyacaksa, aynı eser İngilizce olduğunda bin kişi okuyabilmektedir, en azından.

Kafkas dilleri için söylenebilecek bölgesel dil deyimi Arap, İran, Türk, Norveç, Hollanda dilleri ve hatta İtalyanca ve İspanyolca gibi diller için de söz konusudur. Japonca ve Çince bile, halen bir evrensel bilim ve teknoloji dili değildir. Bu nokta bilinmelidir.

Fakat, sorun, burada bitmemektedir. Bölgesel dillerin evrensel planda yarışa katılmadıkları doğrudur. Ama her şey bilimsel ve teknolojik çalışma ile sınırlanmış değildir. Dört dünya dilinden birini öğrenmek ve gerekli olduğu ölçüde yararlanmak her zaman için mümkündür. Kafkasyalılar için ise, Rusçayı da bildiklerinden, bu sorun önemli değil-

dir. Önemli olan, Kafkas dillerinin Rusçanın bilimsel ve teknolojik hegemonyasına girmemesidir. Bunun için kitlelerde kültürün geliştirilmesi, bilimsel ve teknolojik kavramların Kafkas dilleri ile ifade edilebilmesidir. Her dil işlendiğinde bilimsel ve teknolojik dil haline getirilebilir. Hemen tüm bölge dilleri ve bu arada Kafkas dilleri gelişkin birer bilimsel ve teknolojik dil haline gelebilmelidirler.

Bu sorun bir yana bırakıldığında söylenebilecek olan başka bir husus, bugün, bir halkın, dilinin çok kimse tarafından konuşulmakta olmasına ya da teknik üretiminin büyük olmasına göre değerlendirilmediğidir. Bilim ve teknoloji evrenseldir. Oysa, bir halk, tarihi boyunca getirebildiği kültür zenginlikleri ile önem kazanmaktadır. Aslında amaç bilim ve teknolojiyi kullanabilmektir. Bu da böyle bilinmelidir.

Kafkas kültürü, bazı yönleri ile, üstün özellikler taşımaktadır. Yer yüzünde, en iyi sosyal ilişkilerin bir örneği de, Kafkaslılarda görülmektedir. Kafkasyalılar kültürlerini son elli yılda da, orijinalliğini bozmadan geliştirebildiler.

Gerçekten, Kafkasyalılar son elli yılda edebiyat, müzik, folklor, dil araştırmaları ve mitoloji gibi alanlarda önemli adımlar attılar; her gün artan sayıda iddialı eserler ortaya koydular.

ELLİ YILDAN BU YANA

1914 - 1918 savaşında çağdışı Çarlık Rusya'sı ve Osmanlı İmparatorluğu tasfiyeye uğradı. Ortadoğuda yeni ulusal birimler doğdu.

Bu ulusal birimlerden Kafkasya halkları, Türk ya da İran halkları gibi, devlet kurumlarına sahip değillerdi. Ayrıca Kafkas halklarının (Gürcü ve Osetler dışında) Araplar gibi yazılı hayatları da yoktu, Kafkas halkları herşeye sıfırdan başlamak durumunda idiler.

Ama elli yılda, bilimsel planda bir «Gürcüstan» (4,3 milyon nüfuslu) ya da edebi alanda bir «Adıge Özerk Bölgesi» (86 bin nüfuslu) tüm Orta ve Yakın D oğuda en ileriye geçebildiler. Bu başarının kaynağı, kuşkusuz, halk kültürlerinin eskiliği ve büyüklüğü ile, Kafkas dillerinin zenginliğindedir. Kafkas halklarının başarısı, kendine güveni ve umutsuzluğa düşmemesi, bundandır.

Aynı başarı, diğer Ortadoğu halkları ve bu arada buradaki üç milyon Kafkaslı göçmen topluluğu adına, gerçekleşmemiştir. Göçmen Kafkaslılar, durumları gereği, anlaşılabilirler; onlar yurtlarında değildirlere ve dağıktırlar. Aynı zamanda, destek bir yana, sürekli ve bilinçli engellerle karşı karşıya kalmışlardır.

Ama bir İran, bir Afganistan ya da Arap ülkeleri, gerçekten üzücü bir çağdışılığın bağlarından kopamadılar. Bu ülkelerin egemen çağdışı güçleri, tüm yenilikçi istekleri sürekli alt edebildiler. Bu konuda Türkiye ve İsrail, farklı açılardan değişik özellikler göstermektedirler.

Önder M.K.Atatürk'ün ileri yönde müdahaleleri Türk toplumunun üst yapı yargılarında yenilikler getirebildi. Tüm Türkiye halkını bir ulus gören ümmet anlayışını terk edip kendine özgü ve İttihat - Terakki'den aktarma politik bir yeni «milliyetçilik» anlayışını ilke seçen; ve yenileşmede üstten alta toplum katlarını harekete geçirmeyi hedefleyen bir «halkçılık» anlayışı, Türkiye adına, belki de benzersiz bir yöntemin örneğidir. Geçmişin ürünü öznal inanç ve kanılar yerine, bilimin objektif değer yargılarını egemen kılan «laiklik» anlayışı, Mustafa Kemal Türkiye'si adına, başlıbaşına bir ileri zihniyet sıçraması olmuştur.

Sürekli kalkınma ve endüstrileşmeyi amaç olarak seçen Kemalist Türkiye'de direnen eski, yığınlardan kaynaklanan özelemlerle, sürekli kalkınma istekleri ile aşılabilmektedir: bu olgu dahi, Atatürk'ün ne denli uzak görüşlü, akılcı ve aynı zamanda sabırlı bir yöntemi Türkiye'de geçerli kılabilmişinin bir kanıtıdır. Elli yılında Cumhuriyet Türkiye'si, üstten alta halk katları kucaklandığı, tasfiyesi zamana bırakılmış asalak gruplara şimdilik ilişilmediği ve israflı olduğu için, ağır işleyen bir kapitalist yöntemle, bir çağdaşlaşım ve endüstrileşme gelişimi içerisinde. Türk modeli kalkınma, toplumda hızlı sarsıntılardan kaçınan bir ekonomik büyüme yöntemi olarak hedeflemiş görünmektedir.

Ortadoğunun elli yıl öncesinden belirilmiş bir olgusu da İsrail'dir İsrail, endüstrileşmiş batıda, çağdışı ve eskinin değer yargılarına bağlı kalmış Yahudi topluluklarının tepkisinin ve emperyalizmin bir ürünüdür.

Yeryüzü ölçüsünde büyük ekonomik ve siyasal çıkarların karşılaştığı Ortadoğuda yaşayan üç milyon «göçmen ya da göçmen olmayan Kafkas

asılı» insanın durumu sağlam bir biçimde ele alınarak, sorunlara yaklaşılmalıdır.

Dağınık Kafkaslı topluluklarının yüz yılı aşkın süre ayakta kalabilmeleri, köylü ve küçük tarım mülkiyetli bulunmaları ile mümkün olmuştur. İlişkilerin daha çok kendi topluluk içi çerçevesinden çıkma süreci 1900 lerde ağır ağır başlamış ve 1950 lerde de hızlanmıştır.

Kafkaslı topluluklar her bir on yılda belirgin olarak saptanabilecek önemli kayıplara uğramışlardır. Kabaca 1930 larda Adigece canlı idi. Vubihça çocuklarca konuşulmuyordu. Erkek ve kadınlar arasında şarkılar Adigece ve Vubihça söyleniyordu. Bu diller topluluk içi hitabet ve vaaz dili idiler. 1940 larda Vubihça toplulukça konuşulan dil olmaktan çıktı, yaşlılar arasında arasına konuşulur duruma düştü. (Adigecenin halihazır durumu Vubihçanın 1940 lardaki durumuna doğru hızla kaymaktadır.) 1940 larda yaşlılar dışında Adigece şarkılar yok oldu. 1950 lerde Adigece mevlit; ve masal anlatımı azaldı. 1960 larda masallar anlatılmaz, gelenekler tam uygulanmaz oldu. 1970 lerde Adigece dili can çekişmeye ve çoğu Kafkas gelenekleri yok olup yerine dejenere batı değerleri geçmeğe başladı. Örneği'in, Adigece konuşulan tüm Düzce köylerinde 1972 yılında ilkokula giden ve onun altında bir yaşta olan çocuklar, sanki sözleşmişler gibi, hep birden Adigeceyi bıraktılar. O zamana değin Adigece konuşan bu çocuklar şimdi katiben Adigece konuşmamaktadırlar. Artık Düzce'de 8 - 10 yaşın üstündekiler Adigece konuşmaktadırlar. Daha küçükleri Adigece bilmelelerine rağmen adeta inatla Adigece konuşmamakta, ana ve babalar da onlara uymuş bulunmaktadırlar.

Düzce'de Adigece dilinin kökü böylece kesilmiş olmaktadır. Mazisi elli yıla dayanan ırkçı baskıların korktuğu topluluklar halen bu şokun etkisinden kurtulamamışlardır. Örneğin, 1928 de Düzce Ortaokulu, müdürü Zekai Konrapa'nın bizzat verdiği gizli bir raporla kapatılmıştı: Okulda «Çerkes» öğrencilerin okumaması için. Yıllar yılı Adigece dili ve halkı suçluluk töhmeti altında, ve insanlık dışı bir tutumla sindirilmişti.

Ayrıca, bu durumda, yadırganacak ve şaşılacak bir taraf ta yoktur. Bu, kaçınılmaz bir sonuçtur. Çünkü, Kafkas kültür ve dilleri elli yıldan beri sürekli kayba uğramakta idi. Sürekli dış ırkçı baskısı ve bu baskı altında hiçbir önemli - olumlu çabada bulunulamaması, bu sonucu yarattı.

KAFKASLILAR AÇISINDAN GÜNDEMDEKİ SORUN

Anadiline karşı sevgi üstün yaratılışlı ve kültürlü kişilerde bilinçli olarak bulunur. Önemli olan bu tip aydınların çoğalabilmesidir. Bu tip aydınlar dışında kalanların kültürel çabalarında bulunabilecekleri, ihtimal olarak dahi, mümkün değildir. Gelecek adına umutlu olabilmenin biricik sağlam koşulu, bu tür yaratıcı aydınların yetişebilmesindedir. Çünkü, «gelecek bir hesap işi değil, bir yaratma işidir».

Kültürsüz gençler oyun oynamayı yeterli bir çalışma sayabilmektedirler. Folklorun en basit dalı yerli oyunlarla oyalanmak ve sporla (futbol) yetinmek, yararlı değil, zararlıdır da. Çünkü aydınlanabilecek gençler de aynı yararsız girdapta boğulmak durumu ile karşılaşabilmektedirler. Oyunların sanatsal olarak gelişimi dahi, bilimin ve kültürün artması ile oranlıdır. Cahil insandan cahil olduğu sürece hayır gelmez.

Saygıyla anılan birkaç Kafkaslı aydın Cunatiko Met İzzet, Berkok İsmail, Tıme Seyin vb) değerli eserler sundular. Gusar Vasfi, Beygua Ömer, Çuşha İzzet ve Berzeg Sefer de aynı yoldan yürümektedirler. Ama, Kafkas Kültür Dernekleri hemen hiç bir kültürel çabada bulunmamaktadırlar. Bir tek bilimsel ve kültürel eser yayınladıkları, göstermelikler dışında, vaki değildir. Oysa, maddi olanakları vardır. Bu durum dahi derneklerin bilinçsiz ya da karşı bilinçli ellerde bulunduğunu iddiaya yeterlidir.

Günümüzde, Kafkas dil, edebiyat ve tarihini inceleyecek ve eserler yayınlayacak derneklere ihtiyaç vardır, başkasına değil. Kafkas kültürü söz konusu iken dernek gelirlerinin insafsızca yenmesi ve iane olarak kullanılması ya da derneklerin kulübe döndürülmesi eğilimlerinin önüne geçilebilmelidir.

Göçmen Kafkaslıların Ortadoğuda ağırlığı kalmamış gibidir. Kendi sorunlarına eğilen ise, çok azdır. Kuşkusuz bunda, aleyhte dış etkiler ile, onlarla bütünleşen ve ihanet eden yerli çevreler baş etkindir. Şaşkınlara dur denebilmelidir.

Ortadoğu devletleri gerici ırkçılığı ya da teokratik ırkçılığı ideoloji olarak izlemektedirler. Devlet memurları bu ırkçı anlayışa göre şekillenmektedir. Anadili Adıgece olan bir memurun ve hatta bir öğretmenin bile

koyu arap dili ya da başka bir dil aşıklısı kesilmesi ise, ırkçı şartlandırmanın o Adıge üzerindeki korku ve bundan çıkma aşağılık duygusu şeklindeki bir ters uyumdur. Bu ters uyumu ve çağdışı görüşü egemen halde tutanlar da, o ülkelerin sermayeci ve yönetici çevreleridir. Memur ya da tahsilli kişi, başlıbaşına, aydın demek değildir. Aydın, çağdışı egemen güç ve görüş karşısında, kişiliğini korkusuzca ve bağımsızca ortaya koyabildir. Bu anlamıyla, Kafkaslı göçmen aydını sayısı, diğer Ortadoğu topluluklarına oranla, çok azdır. Aydın, yürekli ve bilgili kişidir, asla ırkçı değildir.

Aydın, Kafkaslı olduğundan aşağılık duymayan ve korkmayan, ve başkaları ile Kafkaslı olduğunu gizlemeden ve eşit olarak biraraya gelebilir.

Bu durumun, çok az saydaki Kafkaslı aydınla sınırlı kalması, Kafkas dil ve kültürünün korunamamasına yolaçtı. Çağın artan ilişkileri ve köylerin kent ya da endüstri ile bağıntısının artması, geleneksel Kafkas toplum yapısında da ağır sarsıntılar yaratmaktadır. En gelenekçi sayılan Adıgeler bile kozmo polit yaşantıya en erkenden kaynaşmaktadırlar. İçki ve düşük eğlenceler artmaktadır. Bedenini kiralayarak geçimlerini sağlayan fahişeler bile düşündürücü bir seviyede çoğalmaktadır. Bilinçsiz yakınmalarla değil, bilinçli sosyal, ekonomik dayanışma ve kültürün arttırılması ile bu durumun önüne geçilebilir. Aksi halde toplum, içki kullanan ve batakhanelere düşen kızları adına, şimdiki gibi, tahammüllü ve p'skin olmak dışında, bir şey yapamayacaktır. Kedisine bir şey verilemeyenenden bir şey istemeye zaten olanak yoktur. Aynı durum Kafkasya'da da var mıdır? Bu soruya bilimsel cevaplar aranması, kuşkusuz, yararlı olacaktır.

Alehte seyreden bu sosyal çürüme, etkin ve bilinçli bir örgütlenme; ve Ortadoğu yönetimlerinin tanıdığı ekonomik, sosyal ve siyasal olanakların en iyi kullanılması ile, kısmen önenebilir.

İnsanlığın güzel olan her yeni gelişimi, dünden çıkarı olan ve düntü özleyenlerle sürekli mücadele edilerek sağlanmıştır. Dolayısıyla, daima ileriyi ve iyiyi hedeflemek gerekmektedir.

Güçlü Kafkas kültürünü yeniden özümlemek ve yeni bir güçle insanlık karşısına çıkmak, tutulabilecek en doğru yoldur.

KAFKAS KÜLTÜRÜ ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR UYARI

HAPI C.

Dünyanın her yanında kültür ve edebiyata ilgi, günden güne artmaktadır. Bu çerçeveden olmak üzere, Türk yazarlarının eserleri sovyet halklarının dillerinde, sovyet yazarlarının eserleri de, Türkçe olarak yayınlanmaktadır. Gayet normal ve yerinde çalışmalardır bunlar.

Gel gör ki, kendini oldukça bilgili sanan ve Kafkas asıllı olduklarını iddia eden bazı kimseler Kafkas dillerinden ve bu arada Çerkesçeden çeviriler yapılması karşısında, çılgına dönmektedirler. Çılgınlıklarının nedeni, çağdışılığa ve korkuya dayanmaktadır, sadece.

Bugün, değil Çerkesçeden Rusçadan bile bol sayıda eser çevrilerek yayınlanmaktadır. Türkiye'de. Ayrıca, Kazak, Tacik ve Kırgız yazarlarından da eserler çevrilmiştir. Türkçeye. Örneğin, çağdaş Kırgız yazarı Cengiz Aytmatov (doğ. 1928)'un «Cemile», «Toprak Ana» ve «İlköğretmen» adlı uzun hikâyelerinden sonra «Kopar Zincirlerini Gülsarı!» adlı romanı da Türkçeye çevrilip yayımlanmıştır. Cengiz Aytmatov, genç kuşağın güçlü bir yazarıdır. Türkiye'de tanınması, bizce de, sevindiricidir.

Ayrıca Cengiz Aytmatov'un romanı, Türkiye'de beyaz perdeye de aktarıldı. Önümüzdeki günlerde piyasaya aktarılacak olan filmin galasında bulunmak üzere yazar, Türkiye'ye davet edildi. Bu da çok normal bir davranıştır.

Oysa, sorun, Çerkeslere geldiğinde, dudaklar bükülmektedir. Kırgız Türklerinden geldiğinde gayet normal karşılanan bu davranış, Türk toplumunca da aynı şekilde, normal karşılanmaktadır, Çerkesler hususunda da. Fakat, kraldan fazla kralcı olan bazı Kafkas asıllı çevreler, hemedense, kendilerinde toplum üstü yetkiler vehemekte, Kafkas yazarlarının tanıtılması isteklerine «aşırı akım» yaftasını yapıştırmaya yeltenmektedirler. Bu tür zararlı eylem sahipleri, bilinmelidir ki, birer satılmış ve hainden başkası değildirlir.

Kırgız Türkçesinden ve Kazakçadan çevrildiğinde bu davranış «zararlı davranış» olmuyor da, «Çerkesçe den çevrildiğinde neden zararlı davranış» olmaktadır?

Cengiz Aytmatov roman türüne yeni geçmektedir. Oysa, Çerkes edebiyatında sadece romanın, Kırgız edebiyatı kadar güçlü bir geçmişi var-

dır. Bir Keraş Tembot, bir Kışoko Alim ve bir Meşbaş'e İshak, Kırgız ve diğer Asya yazarlarından çok daha güçlü ve çok daha ünlü yazarlardır.

Bir başka husus ta, Türkiye'de Kafkasya'dan yüzyıl önce getirilmiş zengin bir folklor bulunduğudur. Millî Eğitim Bakanlığınca «Türk Halk Oyunları Topluluğu» kurulmaktadır. Türkiye'nin de malı olan, eğer ırkçı davranışla red edilmezse Türkiye Kafkas oyunlarının da bu topluluğa alınması zorunludur. Millî Eğitim Bakanlığının ya da resmi ilgililerin, bu zorunu, sanatsal ve kültürel yönden ele alıp, değerlendirmeleri gerekmektedir. Türkiye halkı, aynı zamanda, Kafkas oyunlarını da kendi folklorundan saymaktadır. Resmi çevrelerin bu hususu gözönünde bulundurmaları, temenni edilir.

YERYÜZÜ ADIĞELERİNİN HALİHAZIR DURUMLARI

KAFKASYA

1864 te Adıgey'in Çarlık Rusya'sı tarafından hunharca gaspedilmesi ve halkının yüzde doksani geçen bir oranda yurdundan zorla kovulması üzerine yeryüzünün en eski bir halkı tüm yeryüzünün en acıklı yaşantılarından birini sürdürmek durumuna düştü.

Bu barışsever ve insancıl halkın çoğunluğu, halen göçmen olarak, yurdundan uzakta çile doldurmaktadır. Tüm yeryüzü insanlarına tanınan milli kültür halkları bu insanlara tanınmamaktadır.

Dünyanın hiçbir devlet yönetimi ve çevresi bu insanlar lehinde en ufak bir dostluk sevgisi belirtmemektedir.

Tüm dünya, sanki birşey kazanacakmış gibi, bu en onurlu insan topluluklarının son kalıntılarını dahi biran önce tüketmek için seferber olmuş durumundadır.

Bu nedenle, bizler bu göçmen insanların acılı evlatları olan bizler durumumuzu bir kez daha, tüm dünya karşısında, tüm gerçekçiliği ile, sunuyoruz :

1 — SSCB. nin yönetimindeki Adıgey'in (Çerkesya'nın) Özerk Bölgelerinde halkımızın durumu : Adıgeylerin günümüz sovyet yönetimi altındaki yaşantılarını doğru yansıtabilmek için SSCB. nin genel durumu ile Adıgeylerin bu genel durum içerisindeki pratik yaşantılarını belgelere dayanarak incelemek gerekmektedir. Bu konuda edinebildiğimiz doğru bilgileri, eleştirilmesi dileğiyle de, sunuyoruz :

A — Genel durum : SSCB. 1936. Anayasasına göre, halen, her biri eşit sayılan 15 sovyet cumhuriyetinden oluşmuştur. Bu cumhuriyetlerden bazılarına bağlı toplam 19 özerk cumhuriyet, 10 özerk bölge ve 10 ulusal çevre daha bulunmaktadır. SSCB.ni oluşturan 15 sovyet cumhuriyetinin her birinde o cumhuriyetin yerli dili de Rusçanın yanında resmi dildir.

SSCB. nde, Rus olmayan halkların ulusal haklarını daha da sınır layacak, yeni bir Anayasa hazırlanmasına çalışıldığı, sık sık söylenmeye başlandı. Nitekim, 15 cumhuriyetin her biri devlet plânlamasında birer ünite olarak ele alınırken, şimdi, SSCB.yedi ekonomik ünite üzerinden ekonomik planlanmaya tabi tutulmaktadır.

SSCB. nin bu 15 sovyet cumhuriyeti dışındaki özerk ya da ulusal birimlerin hiçbirinde yerli dillere eşit haklar tanınmamaktadır. Bu birimlerde resmi dil olarak Rusça uygulanmaktadır.

Bunun halkların eşitliği ve bağımsızlığı ilkesi ile bağdaşırılığı ne ölçüde geçerlidir? Ayrıca, Gürcistan'ın Svan ve Mingrel halkları Gürcü dil ve ulusal varlığına bağlanırken, Adıge halkı üçe, Abhaz halkı ikiye, Karaçay - Balkar topluluğu ikiye, Veynah halkı ikiye ve Dağıstanlılar çok daha fazla sayıda ulusa bölünmek istenmektedir.

Bu nedenle tüm sovyet kaynaklı belgelerin eleştiri süzgecinden geçirilmesinde ve aynı şekilde sovyetleri her yönden kötü göstermek isteyen ideolojik maksatlı emperyalist batılı kaynakların da eleştrisinde gereklilik vardır.

B — Günümüz Adıgey'inde pratik yaşantı : Adıgelerin çoğunluğu Adıgey'de halen köylüdür. Köylerde «kolhoz» adı verilen kollektif çiftliklerinde ve aile mülkiyetine bırakılan küçük toprak parçalarında çalışılmaktadır. Tarım makinalı tarım durumundadır. Köylerde kış ya da tarım dışı zamanları değerlendirmek amacıyla kurulmuş kurumlar (atölye vb) da bulunmaktadır.

Şehirlerde ise, endüstriyel kurumlara dayanan çalışma vardır.

Adıge köylerinde bulunan sekiz ya da on sınıflı okullarda Adıge dili, edebiyatı ve tarihi dersleri Adıgece, kalan dersler de Rusça olarak okutulmaktadır. Bu okullardaki Adıgece derslerin öğretmenlerini yetiştiren yüksek okullarda da Adıgece okutulmaktadır.

Şehirlerde Adıgece eğitimin çok az ve göstermelik olduğu anlaşılmaktadır. Adıgey'in özerk bölgelerinde yerliler için açılmış bulunan okullar dışında kalanlarında sadece Rusça okutulduğu gibi, özerk bölgeler dışın da olan Adıge köylerinde de Adıgece değil, Rusça öğrenim yaptırılmaktadır.

Her üç özerk yerde birer yazarlar kurulu (derneği bulunmaktadır. Adıgece iki edebiyat dergisi (Mıyequape'de üç aylık «Zeqoşnıg» ve Nalşık'ta iki aylık «Oşhamaue») ile Mıyequape'de iki sahifelik, Çerkessk ve Nalşık'ta da dörder sahifelik olmak üzere haftada beş gün yayınlanan üç Adıgece gazete bulunmaktadır.

Adıgece eserler «Mıyequape - Krasnodar» Çerkessk - Stavropol» ve «Nalşık»taki devlet basımevlerince basılmakta, telif ya da tercüme ücretleri ödenmektedir.

Adıge ve Karaçay - Çerkes Özerk Bölgelerinde birer, Kabartay - Balkar Özerk Cumhuriyetinde de üç büyük tiyatro bulunmaktadır. Tiyatro temsilcileri için küçük temsil binaları daha vardır. Nalşık'ta ayrıca opera binası yapılmıştır.

Radyo ve televizyonlarda - Mıyequape, Çerkessk ve Nalşık - Adıge dilinde yayın, hem süre ve hem de kalite yönünden çok yetersizdir. Adıge radyoları, her nedense, Rusça yayın yapmayı Adıgeceye tercih etmektedirler.

Sovyet kültür ve eğitimi politik niteliklidir. Sovyet kültür anlayışı «öz» de «sosyalist» «biçim» de de ulusal» olmak iddiasındadır. Bu nokta üzer'nde önemle durulmalıdır. Çünkü «öz» «biçimi belirler.» Sosyalist sözcüğü, yerine göre, «Rus eşiti» bir anlam alabilmektedir. Bu nokta, devlet politikasının azınlık halklarında «Rus sevgisi» yaratma anlayışı ile birleştiğinde, apayrı bir anlam kazanmaktadır. Kısaca, sonunda bir «Rus kültürü» sızması yerli kaynakları fethetmektedir. Bu anlayışın örnekleri, Adıge kültür ve edebiyatında bolca bulunmaktadır.

«Halklar arasında sevgi bağlarını pekiştirme» tutumu gereğince Adıge şarkılarına Rusça ekler yapılmakta, Adıgeceye ayrılan ve dünya ölçülerine göre çok yetersiz olan radyo programlarında da bolca Rusça şarkılar dinletilmektedir. Ama, 1864 öncesi klâsik Adıge müziğine, vesileler dışında, yer verilmemektedir.

Adıge edebiyatı ve tarihi anlayışında çarizmle uyuşan pek çok ırkçı ve emperyalist tutumlara rastlanmaktadır. Çarizmden miras bir «Büyük Rus Ulus Şovenizmi», V. İ. Lenin tarafından şiddetle takbih edildiği halde. hayretle izlenebilmektedir.

Ulusları büyük ve küçük diye ayırmak eşitlik dışı bir anlayıştır. S. S. C. B. nde bunun örnekleri bolcadır.

Buna rağmen, yine hayretle izlenebilen bir gelişme, bazı Adıge yazarlarının kendilerini - kuşkusuz, kökü politik zorlamadan geliyordu, çünkü aksinin örneği yoktu, - bu çarcı şoven anlayışından kurtarmakta olduklarıdır. Bu alanda, Adıge yazarları Hadeğall'e Asker ve kısmen son yazıları ile Şorten Askerbiy örnek olarak gösterilebilirler.

Günümüz sovyet resmi kaynakları «Adıge Ulusu'nu, üç özerk bölgede bulunduğundan, güya «Adıge ulusu», Çerkes ulusu» ve «Kabartay ulusu» biçiminde üç ayrı ulusmuş gibi göstermektedirler. Rusça resmi yayınlarda buna hemen istisnasız rastlanmaktadır. Adıge dilindeki yerli yayınlarda ise, bazen komik durumlarla karşılaşmaktadır :Adıge adı paylaşılmaktadır. Örneğin, Kabartay bölgesi yayınları kendi lehçelerine kâh Kabartay dili», kâh «Kabartay - Çerkes dili», ve kâh ta «Adıge dili» demektedir. Bu yayınlar kendi kullandıkları Kabartay (Doğu Adıge) lehçesine «Adıge dili» diyorsa «Adıge Özerk Bölgesi'nde kullanılan batı Adıge lehçesine de «Adıgey dili» adını vermektedir.

Ama, başta Hadeğall'e Asker olmak üzere, gerçekçi ve ciddi Adıge yazarlarının eserlerinde bu çarcı tutumun zerresine rastlanmamakta ve tüm Adıgelerin tek bir ulus ve tek bir dilli oldukları açıkça yazılabilmektedir.

Son yıllarda güçlenmeye başlayan bu akım, kendisini hemen her alanda duyurmaya başlamıştır.

Bir başka gerçek dışı tutum Adıge - Rus ilişkileri ile 1864 Adıge göçü üzerine yapılan yorumlarda ortaya çıkmaktadır. Adıgece tarihlerde ilişkiler yorumlanırken «Rus sevgisi» yaratacak bir yöntem izlenmekte, eğer Adıge halkının bu ilişkilerden aldığı yara unutulamayacak kadar ağır ise suç, hemen «çara» ve «çarizme» yüklenmektedir. Bilimsel olmayan bu çarcı ve yararsız tutum da, son yıllarda terkedilmeye başlanmıştır.

Geçmişin suçu, kuşkusuz günümüz insanlarına yüklenemez. Ama, geçmişin suçunu dolambaçlı yollardan saklamaya çalışmak ta boşuna ve bilim dışı bir çaba olmak ötesinde emperyalistçe bir tutumdur. Bu bilim dışı ve zorlama anlayış, söz konusu ilişkiler Türk, Tatar, Moğol, İngiliz, Fransız ve Almanlar adına olduğunda terkedilmektedir Bunun örneklerine tarih ve edebiyat eserlerinin pek çoğunda ve bolca olmak üzere rastlanabilmektedir.

Çarlık Rusyasınca yapılan 1864 Adıge genosidi ve sürgünü üzerine suç salt İngiliz ve Fransız emperyalizmine ve hatta Türkiye ile sömürücü Adıge halk sınıflarına yüklenmek istenmektedir. Bu tutumu terkederek (özellikle 1957 ve 1965 ten sonra) Adıge yazarlarına da rastlanmaya başlanmıştır. Ama, bu yenileri dahi gerçekleri yarım ağızla ifade eder olmaktan öteye geçmemektedirler. Kuşkusuz tüm bunlar sovyet genel tutumu çerçevesinde olmaktadır. Örneğin Adıge tarihçesi. Kumık H.T. 1959 basımlı yazısında Şanlı Adıge Halk Kurtuluş Savaşına, «Çarizme düşman halde dağlıların sürdürmüş oldukları mücadele müridizm bayrağı altında verilmesine ve bu mücadelede dini duygular Rusyaya düşman yabancı devletler tarafından politik amaçlar uğruna kullanılmış olmasına rağmen bunda bir halk kurtuluş savaşı niteliği de bulunuyordu» diye İmam Şamil'in mücadelesine birkaç satırla yer verdikten sonra şu kadarlıkla değinebilmektedir : «Adıge halklarından Vubıhlar, Şapsığlar ve başkaları mücadelelerini 1864 yılına değin sürdürdüler» (bk. Qeberdeyım yı istoriye, Nalşık, 1959, s. 85). Adıge yazarı Şorten Askerbiy ise, 1965 basımlı yazısında konuya kısaca yer vermekte, fakat oldukça gerçekçi bir tutumla Adıge Kurtuluş Savaşının evrensel ve insancıl bir kültür ve tek ulus bilinci taşıdığını, bir kabileye değil tüm Adıge ulusuna seslendiğini, Adıgeleri asıl mahvedenin soysuz kolonyalist çar politikası olduğunu ifade edebilmekte ve fecî Adıge sürgününün trajedisini dile getirebilmektedir (bk. Qeberdey literatürem yı tıxdem teuxua oçerkxer, Nalşık, 1965, s. 45 - 46).

Adıge edebiyatının genişliğince ele alınmasına yeni başlanmıştır. 1965 öncesinde okul kitapları dışında toplu bilgi veren bilimsel eserler yoktu. Adıge edebiyatının 18 - 19. yüzyılları kapsayan Kurtuluş Savaşı dönemine yeni yeni değinilmeğe başlanabilmektedir. Bu alanda bilimsel anlayışla çelişen bol sayıda kitap yayınlanmış, fakat halk beğenisine erişemediğinden. doğusunda ölmüştür. Özgürlük ve bağımsızlık adına

bir avuç insanın, İnsanlık önünde verdiği tarihin nüfusuna oranla en geniş ve en onurlu Antiemperyalist savaşını İngiliz, Fransız ve hatta Türk kışkırtmasına bağlamaya yeltenen sahtekâr eserlere de rastlanmaktadır Keraş Tembot, Kışoko Alim, Şorten Askerbiy ve en fazla olarak Hadeğalve Asker gibi gerçekçi ve antiemperyalist Adıge yazarları yanında, feci Adıge göçünün suçunu salt Adıge feodallerine din adamlarına ve Türkiye'ye yüklemeye kalkışan ve hatta Rusların göçü önlemeye çalıştıkları yalanını işlemiş olan Meşbaş'e İshak gibilerine de rastlanmaktadır. (bk. Pşexer qyeğotlexix - Bulutlar Çöküyor, kısmi çevirisi için bk. Kaf. Kül. Der. sayı 31 - 32). Ancak, sayın Meşbaş'e İshak, sonraki eserlerinde hatasından döndüğü izlenimini vermektedir.

Adıge Halk Kurtuluş Savaşı'nın gerçek karakterini çok usta bir dille sayın Hadeğalve Asker «Batmetoğulları» Batmetqoxer 1963) adlı uzun şirinde bir baba ve altı oğlunun yurtseverce ölümleri ve yalnız kalan ananın cenaze törenindeki içli sözleri ile ortaya koymaktadır.

Adıge dilinde şimdide değin yayımlanmış dil. edebiyat ve tarih üzerine bilimsel eserlerin sayısı çok azdır. Örneğin, el ve okul kitapları dışında, şimdide değin Adıgece bir bilimsel gramer kitabı yayımlanamamıştır. Sözlükler çok yetersizdir.

Bir başka acı gerçek te, Adıgeceye Adıgece karşılığı bulunduğu halde çok sayıda ve gereksiz yabancı sözcükler alınmakta oluşudur. «Tlepq» (Ulus) sözü dururken «natsiyonalne», «çile» (halk) yerine «narod», «txide» (tarih) yerine «istoriye» - «tarixh», «nalgo» (hile) yerine «hile» «uise» (şiir) yerine «stix» vb.

Oysa, Adıgecede pek çok sözcüğün karşılığının bulunması bir yana lehte sayılacak bir özellik te bulunmaktadır. Batılı Kafkasologların da belirttikleri gibi, Adıge dili, sözcük, deyim ve kavram türetmekte çok everişli bir dildir. Adıgece özneyi ve nesneyi de fiil gövdesinin içine alabilen bir gövdeleyici düzene sahiptir. Adıgecede çift fiil köklü sözcükler dışında ön, ara ve ve son ekler ile bileşik sözcükler en işlek dillerle atbaşı gidebilmeyi mümkün kılmaktadır.

Edebiyatın hemen her dalında ise, oldukça bol eser verilmektedir ki, en başarılı olunan konunun bu alan olduğu söylenebilir.

Fakat. Adıge edebiyatının yeni hamleleri için daha bilimsel bir tutum gereklidir. Özünde (içeriğinde) «toplumcu», biçimde de «ulusal»

kültür anlayışını Adıge yerli kökeninden başlatan ve geliştiren eserler başarılı olmakta, diğerlerinde ise, zorlamacı tutum sırtılmaktadır.

Göçmen Adıge aydınlarının en çok üzerinde durdukları hususlardan biri olan üç Adıge bölgesinin birleşmesi ve göçmenlerin kovuldukları anayurtlarına dönebilmeleri isteği ise, Sovyet çevrelerinde anlamlı bir duymamazlıkla geçitirilmektedir. Bu konuda, bazı Adıge aydınlarının edebiyat eserlerinde kalan çabaları dışında, hiç bir antiemperyalist tutuma rastlanamamaktadır.

II — Göçmen Adıgeilerin durumu ve yapılan çalışmaların niteliği : Ortadoğu (Türkiye, Suriye, Ürdün, İsrail vb.) ve Balkan (Arnavutluk, Yugoslavya) ülkeleri ile Malgaş (Madagaskar) Cumhuriyetinde ve başkalarında bir milyonu çok aşığı samılan göçmen Adıge toplulukları bulunmaktadır. Bu topluluklar, genel olarak Ürdün'dekiler dışında, yoksuldurlar. Ayrıca, yüzyılı aşkın bir göçmenlik yaşantısı ile eğitimsiz köy çevrelerinde kapalı kalmak, bu kitleyi ulusal kimliğinden oldukça uzaklaştırmıştır.

Bu göçmen topluluklardan Arnavutluk'ta bulunanları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Diğer topluluklardan kendi ulusal eğitimlerini kendilerinin ele almalarına elverişli devlet ortamı İsrail ile Yugoslavya'da bulunmaktadır. Diğer devletlerin yönetimleri derece derece farklı tutumları olmasına rağmen göçmen Adıge topluluklarını çoğunluğun için de eritme politikalarını uygulamaktadırlar. Bu nedenle, sorunun çözülmesi ağır olup, bilinçli ve fedakârca çalışmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla, soruna, gerçekçi eğilmek gerekmektedir. Sorunlara, duygusal kalındığı sürece, doğru bilimsel çözüm yolları bulunamaz.

Adıge toplulukları, özetle 1900'lerde kendiliğinden bir uyanma hareketini başlatmışlardı. Adıgeilerin 1923 - 28 yıllarına değin Lâtin (şehirlerde) ve Arap (köylerde) harflerine dayanan yazılı hayatları ve okulları (köylerde hoca mektepleri) vardı. Bu eğitim, Adıgeiler açısından kültürel dünya ile ilişki kurmayı ve ulusal kültürü geliştirmeyi, bir ölçüde, sağlıyordu. Bu olanak Adıgeiler adına politik nedenlerle kapandı (şehirlerde 1922, köylerde 1928). Adıgece eserler meyanlarda ateşe verildi.

Yeni harflerle (Lâtin) eğitime geçilince, gizli olarak eğitimini 1950'lere değin sürdüren Adıge köy okullarının da, dinsel amaç dışında, pek

fonksiyonu kalmadı ; ve dolayısıyla, kültürden kopma ve erime süreci başladı. Çünkü, yeni okullar hemen yalnız şehirlerde açılmış bulunduğundan ve hemen tüm göçmen Adıgeler de köylü olduklarından, pratikte eğitimden yararlanma olanağı yoktu. Yani göçmen Adıgeler adına yirmi yıldan uzun bir eğitim dışı yaşantı süreci başladı.

Yeni eğitimin Adıge köylüleri adına önem taşıyor olması, özellikle, 1950 sonrası için söz konusudur. Yirmi yıl süresince Vubih dili topluluk dili olmaktan çıktı. Eğitim dışı yaşanan bu yirmi yıl zarfında, kültürünü yitirmeye başlayan bu topluluklarda Adıgece şarkılar yok oldu. Ulusal hayatın başka kesimlerinde de tamamlanan yerli kültürden kopma ile ulusal karakterde şekilsizleşme ve kısmi asimile gerçekleşti. Eğitimden yararlanamama nedeniyle de, aydın yetişemedi ve kültürsüzleşme oranında da gerici davranışlar güç kazandı.

1950 - 70 arası yıllar, sanayileşmenin başlaması ile bir şehre taşınma ya da şehirle bağıntıyı çoklaştırma sürecini kapsamaktadır. Bu süreç sonunda, Adıge varlığının en önemli dayanağı Adıge dili de, bir kültürel iletişim aracı olmaktan çıktığı için, ölmeye başladı. Örneğin, Düzce'de binlerce köylünün 1972 yılı içerisinde Adıgeceyi toptan ve kendiliğinden bırakması durumu buna bir kanıttır.

1920 - 1970 yıllarını kapsayan yarım yüzyıllık çağdışı ve ırkçı baskılı yaşantı dönemi, hemen tüm yeryüzü göçmen Adıge topluluklarını kesin asimilenin son çizgisine getirdi. Kuşkusuz, bu sonuç, ilgili tüm yönetimlerin İnsanlık karşısında yüzlerine çalınmış kara bir leke olarak kalacaktır, ama, büsbütün karamsarlığa kapılmamak ta gerekmektedir.

Bu olumsuz insanlık adına utanç verici gelişme karşısında, bazı bireysel çabalar dışında, hiçbir olumlu çalışma yapılamadı ve hatta yapılmasına bile karşı çıkıldı. Örneğin, eski Suriye yönetimi yerli hainleri de kullanarak bazı Adıge aydınlarının binbir zorlukla Golan bölgesinde açmış buldukları Adıge ilkokullarını kapattı.

Adıgeyle ilişki kurulamaması ve 1950 öncesi için eğitim olanağından yararlanılamaması Adıge aydınlarının yetişememesi durumunu yarattı. Bundan sonra da, eğitim dışı kalarak kişiliğini yitiren ve kültürsüzleşen göçmen Adıge topluluklarından gerici aydınlar yetişmeye başladı. Bunlarda toplumun kişiliğini yitirmesinde, etken oldular.

Öte yandan, 1950 lerden sonra varlıklı göçmen Adıge aileleri şehre taşınma ya ve özellikle Ordu ilinden gelen Karadenizliler Adıge köylerine yerleşmeye başladılar. Bu yeni gruplar hızla köylerin ekonomik kaynaklarını fethederek çoğaldılar. Adıge göçmen köylülerinin yoksulları da, bu durum karşısında, 1960 - 70 yıllarında köyleri artan ölçüde terketmek zorunda kaldılar. Halen devam etmekte olan bu süreç, halihazır durumda, Adıge köylerinin büyük bir kesiminin ya yok olması ya da Adıge nüfusunun azınlığa düşmesi olgusunu getirmiştir.

Tüm Ortadoğu'da yabancı kabul eden bir tek Adıge köylülerinin bulunması, üzerinde durulması gereken başka bir konudur. Örneğin, Ordulular Kars iline de arı kovanları götürerek yerleşmek istemişler; fakat, Kars ili halkı bu göçü kabul etmemiş ve resmi kanallar aracılığıyla önleyebilmiştir. (bk. Hürriyet Gazetesi 27 Ekim).

Ekonomik kaynakları kurutulan ve şehre en itibarsız kitle olarak yerleşen göçmen Adıge yoksulları adına, korkunç bir «sosyal düşme» gerçekleşmiştir. Eski onurlu ve saygılı Adıge tipi azalırken, hertürlü bataklik sakini çoğalmıştır.

Adıge varlığı adına daha da ağırlı, tarihi Adıge karakterinin son izlerinin şehirlerde silinmekte ve Adıge varlığının gelecek adına büyük bir çapta şimdiden yokolmakta olmasıdır.

Bu açıklamalardan sonra ülkelere göre, göçmen Adıge topluluklarının durumları şöyle özetlenebilir :

Çok az sayıda Adıgenin bulunduğu İsrail ve Yugoslavya'da durum, diğer yerlere göre, daha iyi görünmektedir.

Ürdünlü Adıgelerin sosyal ve ekonomik durumu, çoğunluğu ile, iyidir. Fakat, Ürdünlü Adıgeler arasında ulusal ruh ve dil zayıflamış ve kozmopolit gerici anlayış güç kazanmış görünmektedir. Göçmen Adıgelerin Vadisir köyü dışında Arapça konuşmaya başladıkları anlaşılmaktadır (bu konuda ayrıca bk. Aydemir İ. Ürdünlü Çerkes Kardeşlerimiz Arasında, Kaf. Kül. Der. sayı 35). Ürdünlü aydınlar çoğunlukla kültürsüz ve gerici olup, bilinçli çalışmalar halen bireysel ve yetersiz çabalar durumunda kalmaktan kurtulamamıştır. Bu ülkede, kültürlü Adıge aydınları örgütlenebilir ve haklarına sahip çıkabilirlerse, 40 bin Adıgeyi etkileyici

başarılar elde edebilirler. Ve hatta, Ürdün hükümeti bile, bir resmi kararname ile Adıgeler için okullara zorunlu Adıge dili ve edebiyatı dersleri koyarak bu sorunu çözümlenebilir.

Suriye Adıgeleri ise, Arap - İsrail Savaşları nedeniyle perişan durumdadır. Suriye hükümetine düşen en onurlu görev, kuşkusuz, kendinden önceki gerici yönetimlerin kapatmış olduğu Adıge okullarını kendisinin açması olabilir.

Bu yerler ilerici Adıge aydınlarınca dilendiği anlaşılan bu istekler Suriye ve Ürdün adına, halli güç bir sorun değildir. Bu göçmen Adıge varlığının hayata iadesi olacağı gibi, Arap yönetimlerinin de çıkarına ve tarih önünde aklanmasına yolaçabilir. Ama, bu ihtimalin gerçekleşmesi hali hazırda olanaksızın gibi görünmektedir.

Bu olanak, Yugoslavya tarafından göçmen Adıgelere tanındı, fakat, aydınları bulunmayışi nedeniyle Adıgeler, bu olanağı kullanamadılar.

Yeryüzü Adıgelerinin çoğunluğunun bulunduğu Türkiye'de ise, durum, hepsinden farklıdır. Gerçi Türk yönetimi Adıgelere karşı daha iyi davranmakta, fakat gerici çevreler Adıge uyanışı karşısında tetikte bulunmaktadırlar.

Türkiye'de, halihazır koşullara göre, bilimsel ve kültürel amaçlı özel çalışmalar yapılabilir. Bu alanda tüm çabalar, bizatihi, aydınların kendilerine düşmektedir. Topluluk içi gericiler bu alanda en büyük engel olarak görünmektedirler. Bu nedenle eski Adıge göçmenlerinin okul açmalarını düşünmek bile gerçek dışılık olur. Dolayısıyla, en çok erime, Türkiye'de olmaktadır. Buna rağmen, en güçlü potansiyel de yine Türkiye'de bulunmaktadır.

Göçmen Adıgeler kültürel alanlarda örgütlenebilirler. Kafkas oyunları beklenen yararı sağlayamamıştır. Dolayısıyla, çabalar Kültürel yayın alanına kaydırılmalıdır. Dil yitirilse bile, kişi, ruh ile bu ruha dayalı derinlemesine kültür kazanabildiğinde kişiliğini bulabilir. Halihazır Adıge kültür ve edebiyatı, özümlemediğinde, ağırlığını duyurabilecek ve kişilik verebilecek ölçüde güçlüdür. Tarihinde ilerici aydın çevrelerle Polonyalı yurtseverler dışında Adıgelerden yana çıkan olmamıştır. Yine de olmayacaktır. Dünyanın gelişimi, insancıl düşüncelerin egemen olma

sını müjdelere yöndedir. Dolayısıyla, umutsuz olmamak gerekir. Evrensel plânda ilerici bir çalışmaya geçilebilmelidir.

Ünlü tarihçi general Berkok bu konuda şunları söylemektedir : «Kafkasya'nın, tarihin binlerce senelik fırtınalarına rağmen varlığını koruyabilmesi ve en son olarak çağının en güçlü devleti karşısında üç asır direnebilmesi, bu ırkın (halk anlamında olmalı, redaktör) bir harikası ve tarihin bir mucizesi «dir ve» bu harika, (bu halkın) fazilet ve kahramanlığının bir sonucu «dur. Bunu takdir edenler» İşte o zaman, belki fazilet ve kahramanlığa ve onu sonuna değin taşımış ve daha da taşımakta olan Kafkaslı'lara» lâyık oldukları değeri vereceklerdir. «Ulusların insanlığa hizmetleri değişik biçimlerde olur. Kafkaslılar bu hizmeti, fazilet ve kahramanlığın değerini ve gücünü göstermekle yerine getirmiş oluyorlar»

«Fakat, sen, ey kutsal Kafkasın bugünkü kara yazgılı evladı, sen insanlığın bu nankörlüğünü görüp de inancını sarsma, ezeli ve millî şairin olan kahramanlığı ve erdemliliği göstermekte ve yaşatmakta devam et; Çünkü, şimdiye değin gösterdiğin varlık adına nasıl bu iki meziyete borçluysan, yarın da, bugün sarsılmış görülen varlığın yine o yüce meziyetlerle ebediyete kadar sürecek ve yükselecektir» (T. Kafkasya, s. 239, özüne dokunulmadan redaktörlükçe kısaltılmış ve dili sadeleştirilmiştir).

Gerçekten bu fazilet ve kahramanlık tüm insanlık arasında güç kazanmaktadır. Bu bayrak şimdi İrlandalı yurtseverin İngiliz emperyalizmine sıkılan kurşunda, Filistin'li mücahidin vatan türküsünde, Baskya dağlarında general Franco faşizmine direnen kahramanın imanında, Karaderili özgürlük savaşçısının Gine ve Mozambik'te Portekizli sömürge haydutlarına direnişinde, yurtsever Lumumba'nın trajik ölümünde ve ölüme meydan okuyan kahramanlığında dalgalanmaktadır.

Tüm bu İnsanlık kahramanlıkları Adıge halkının gerçek kurtuluşunun ancak müjdecileri olabilir. Adıge halkının fedakârca çalışan genç ilerici aydınları da en az onlar kadar faziletli ve kahramanca bir çabanın erleridirler ancak.

Ortadoğu'daki gerici çevreler genç Adıge aydınlarını yıldırnamalıdır. Çünkü, Arap dünyasında gerileyen geridir Türkiye de de öyledir.

Türklerin, halk ve ilerici aydınları kesimi, ırkçı değildir.

Göçmen Adıge varlığı, aynı zamanda Türkiye ve Ortadoğu ülkelerinin geleceği için, stratejik Adıgey'in dünya barışı bakımından halkına geri verilmesi söz konusu olduğunda, bir ihtiyat güç olarak gereklidir.

Bu gereğin zorunluluğu ve Adıgelerin tüm Ortadoğu halklarına iyi duygular beslediği, Adıgelerin bölücü ve ayrımcı olmadıkları anlatılabilmelidir.

Çağımız, bağımsızlık ve ulusal kimliği ortaya koyma çağıdır. Bu nokta unutulmamalıdır. Geçmişten acı anılar kalmış olabilir. Bunlar, ilerisi için birleşmeye ve kucaklaşmaya engel olmamalıdır. Adıgler, halk olarak ve kültürlerinin niteliği bakımından, ırkçı ve gerici değildir; ilericidir. Bu nedenle de :

İyi olan için sürekli mücadele edilebilmelidir.

Göçmen Adıge toplulukları arasında 1920 yıllarına değin sağduyu ve buna dayanan ilerici aydınlar egemendi. Halkın kurtuluşu yine bunlara bağlıdır. Geri ve gericilikten bir şey elde edilmez. Ama, elli yıllık bir sürecin uygulamaları, ilerici olmayan ya da kültürsüz okumuş tiplerini çoğaltmıştır. Gerçek budur.

Kültürlü ve ilerici aydınlar 1961 ilerici Türkiye Anayasasının getirdiği insan hakları ve düşünce özgürlüğü ile birlikte, yeniden çoğalmaya başlamıştır. Göçmen aydınlar da bu gelişim içerisinde yerlerini sağlamca alabilmelidirler.

Türkiye'li genç ve ilerici aydınlar, bugün için, sayıca çok azdırlar.

Çoğunlukla Kafkasya Kültürel Dergisi etrafında toplanan bu genç aydın kesimi, hemen tüm kültürel çalışmaları, bugüne değin omuzlayabilmiştir. Bütünüyle bağımsız ve özgür kişiliğiyle bu kesim, tüm Ortadoğunun sayıca en az, ama belki de en aydınlık ve en kültürlü aydın kesimidir. Bu genç aydınlar, göçmen Adıge topluluklarının yarınları adına, desteklenebilmelidir.

Kafkas Dernekleri, halihazır durumları ile, gelecek adına umut bağlanacak bir kimliğe kavuşamamıştır. Sömürücü ve gerici çevrelerin kuru mahalli oyunlar ile futbolu, uyutucu olması bakımından destekledikleri bilinmelidir. Dernekler asli kimliğine kavuşturulabilmeli, bilimsel ve kültürel yayınlar dışında tek kuruş harcamalarının önü kesilmelidir.

Adıge göçmen aydınları, başka halklardan insancıl ve kültürlü aydınlarla, eşitçi ilişkiler kurabilmelidir. Gerici çevrelerce ezilmemek ve tecrit edilmemek bakımından buna zorunluk vardır.

Adıgey'in geleceği, en başta, göçmen Adıgelerin ayakta kalabilmesine bağlıdır. Dünyadaki halihazır gelişmeler, tarihin hiçbir devrinde gerçekleşmemiş Adıge kurtuluşunu müjdelere niteliktedir. Yeryüzü barışı, en başta, Kafkasya'dan geçmek zorundadır. Ama, bunun için ayakta kalmak gereklidir. Bu nedenle de :

Adıge dimağı aydınlatılmalıdır. Adıge halkı, dıştan enjekte edilmiş zararlı davranışlardan arındırılmalıdır. Bunun için, yine kültürlü aydınların birleşmeleri ve gelecek adına yaratıcı girişimlerde bulunmaları zorunludur.

Adıgey Adıgeleri küçük kalıntı topluluklardan başkası değildir. Bu topluluklar ayrıca, çarizm tarafından üçe bölünmüştür ve bu bölünme halen yokolmamıştır. Tüm bu konularda, ayrıca, her biri bir yara gibi kanayan göçmen Adıgelerin sorunlarında, ilerici göçmen aydınlar, tarihsel sorumluluklar taşıdıklarının bilincini asla unutmamalıdır.

Çünkü, Adıge ulusunun geleceği, onun evlâtlarının çalışmalarına bağlıdır.

Çoktan beri beklediğimiz

ŞORA NOGHUMUKA'nın Türkçe

ADIGHE

ÇERKES TARİHİ

çıkıştır. Fiyatı 15 liradır. Ödemeli olarakta gönderilir.

Adres : Dr. Vasfı Güsar Moda caddesi Halis ef. so. No 8 Kadıköy
İstanbul

Adıgey (Çerkesya)'in Kısa Tarihi

H. AŞEMEZ

Kafkasya (Odice) da İngur ırmağında Tene (Don) ırmağına değin Karadeniz (Xı Cusve) ve Azak Denizi (Xı Mıutve; Xı Uzezhu) kıyıları; buralardan doğuya doğru Tene, Gume (Kuma) ve Terç (Terek) ırmakları orta çıkırılmasına değin Kafkas (Qoğuqos - Siperde Oturan) sıradağları kuzeyinde bulunan alana tarihsel anlamda, «ADİGEY» ya da «ÇERKESYA» (veya «CIRCASSIA») adı verilir. Ülkenin ulusal adı olan «Adıgey» dışındaki adlar Yunancadan gelmektedir

Adıgey'in tarihi ve ulusal halkına «Adıgeler» (veya Yunanlıların vermiş olduğu «Kerket» sözünden gelme olarak «Çerkesler») denir.

Adıgey'de üç dil kullanmakta olan yerlilerin sayısı 701 bin (1970) dir. Bu üç grup (Adıge, Abhaz, Karaçay - Balkar) içerisinde Abhaz bölgesi Abhazları dışında kalan Abhaz, Adıge ve Karaçay - Balkarlar ülkenin dili Adıgeceyi bilmektedirler. Ayrıca Adıgey'de bulunan 12 bin Nogay ile Osetlerin bir kısmı da Adıgeceyi bilmektedirler.

Dile göre, Adıgey'de dört etnik topluluk bulunmaktadır : 1 - Adıgeler (420 bin) 2 - Abhazlar (108 bin) 3 - Kıpçak Tatarcası konuşan «Karaçay - Balkarlar» (173 bin, 4 - Tatar soyundan olan ve Kıpçak Tatarcası konuşan «Nogaylar» (12 bin, Dağıstan'dakilerle birlikte tüm Nogaylar 52 bindir).

Adıge adının kökeni ;Yunanlıların (ve önceleri İyonyalıların) Adıgey kıyılarında sömürgeler (koloni) kurdukları M. Ö. VI yüzyılda Adıgey'de çok sayıda yerli kabileler bulunuyordu bunlardan Azak Denizi (Xı Mıutve) kıyısında bulunanları kendilerine «Mıutvexer» (Yunan telâfuzu ile Meot'lar, yani «Azak Denizliler) adını veriyorlardı. «Mıutv'lar» (ya da Meot'lar) Karadeniz (Xı Cusve) kıyısında oturanlara (Sind, Kerket, Toret, Pses, Dane, Haniox, Zix, Abasg vb.) da «Dexxer» (Öbür Deniz-

liler) veya «Adexxer» (Öbür Denizliler) adını verdiler. Azak Denizine göre öbür tarafta bulunan deniz anlamına gelen «Adexı» ve burada oturanlar için kullanılan «Adexxer» (Öbür Denizliler, yani «Karadenizliler») deyiminden sonraları günümüzdeki «ADİGE» (Adıghe) adı türemiş olmalıdır. (1). Adıgeler «Adıge» adını «İNSANLIK» (Svıfıge) kavramı karşılığı olarak da kullanılmaktadırlar (Adıghağ - Svıfıg; Adıgelik - İnsanlık).

Adıge etnik varlığının belirişi ; Adıgey, insanın yeryüzünde türediği kuşağın içinde bulunmaktadır. Buzul Devrinde mağaralara çekilmiş bulunan insanlar zamanla evrimden geçerek ürediler. İşte bu esnada, tüm Ön - Asya ve Akdeniz insan toplulukları oluştu. Bunlar arasında Kafkasya'da oluşan topluluklardan biri de, Adıgelerdir. Adıgelerin Kafkasya dışında, İran, Mesopotamya ve Anadolu'nun yerli halkları ile antropolojik yönden fazla farklılığı yoktur.

Adıge ulusal varlığının tarihte belirişi toponomi ve ölü gömme kültürüne dayanılarak M. Ö. II. binyıl evveline değin götürülebilmektedir.

Adıge ırkı, beyaz ırk (Kafkasoid ırk) a dahildir. Adıgeler Kafkasya'da temsil edilen Kafkas ırkı (Kafkasoid ırkın bağımsız bir kolu) nın bir dalıdır. Kafkas ırkı ile diğer ırklar arasındaki antropolojik bilgiler kesin sonuca vardırılabilecek bir düzeye gelmemiştir.

Adıge ırkına başka ırklar da karışmıştır; buna karşılık Adıge ırkı da başka ırklara karışmıştır. Ama, kesin olarak Adıgeler, Kafkasya'ya dünyanın herhangi bir yerinden gelip yerleşmediler. Adıgeler Kafkasya'nın hiçbir yerden göçedip gelmeyen ve tamamıyla Kafkasya'da türeyen insanlardır).

Kimlere Adıge denir ve Adıge kültürünün karakteri nedir? Yukarıdaki tanımlamalara göre, Adıgey (Çerkesya) de yaşayan ve günümüzde kendilerine «Adıge» «Apsua - Abhaz» «Vubıh» ve «Karaçay - Balkar» adlarını veren insanlar, dil ayrımı dışında, ırk ve kültür yönünden Adıge dirler. Adıgeler «Adıgece» (konuşanlar 420 bin), «Abhazca» (Apsua'ca, konuşanlar 108 bin) ve «Vubıhça» (Uıbıx, Tvaxe dili, Türkiye'de göçmen) olmak üzere üç akraba dil ile, Türkçenin Kıpçak kolundan «Karaçay - Balkarca» (konuşanlar 173 bin) konuşurlar.

Türk (Tatar) ırkından gelme Nogay'lar da Adıge kültürüne bir bölümleri (12 bin kişisi) ile dahildirler.

Adıgey dillerini (Adıge, Abhaz, Vubih, Karaçay - Balkar) göçmen olarak Türkiye, Suriye ve Ürdün gibi ülkelerde konuşanların sayıca toplamı Adıgey'dekinden fazladır.

Yeryüzünde kendi antik geleneğini Adıgeleler ölçüsünde günümüze getirebilen hiç bir halk yoktur. Bunun açıklaması için şu görüşler söylenebilir : Adıgey, doğal koşulları nedeniyle, sınıflı ve sömürücü toplum yapısına elverişli değildir. Temelinde eşitlikçi olan Adıge toplum düzeni bu nedenle, aynı ölçüde, dünyanın hiçbir yerinde kurulamadı. Adıge toplum düzeni, emrediciliği ve geleneği (xabze) ile sıkıca toplumcu, bireylere sağladığı kişilik ve özgürlük ile de, bir anlamda bireycidir. Yalnız, esasında toplumcu olan Adıge toplum düzeni bireylere eşitliği bozacak yolları tıkayan bir karakter taşımaktadır.

Örgütlenmesi de bu toplum düzenine uygun düşen Adıge toplumunun bir başka özelliği de, kurumlarını gelenekselleştirerek onlara süreklilik kazandırmasıdır. Bir defa kazanılmış bulunan bir unsur (kültür), böylece, kuşaklar boyu götürülebilmektedir. Nitekim, tarihi boyunca Adıge halkı, başka kültürleri, kendi özelliklerini de koruyarak özümlemiş ve böylece halk kültürünü geliştirerek daha erkenden üstün bir kültür düzeyine ulaşabilmiştir.

Bu özellik dolayısıyla monoteist inançlar Adıge kültürüne baskın olamadığından, Adıge kültürü, esasında, bozulmadan günümüze değin gelebildi.

Adıge kültürünün bir başka özelliği de «insancıl» ve «evrensel» bir nitelik taşımasıdır. Adıge kültürü, bu yönüyle de, yeryüzi kültürü içerisinde seçkin bir yer tutmaktadır. Adıge halkının ve kültürünün tarihi boyunca ağır darbeler yemesine rağmen tekrar tekrar canlanabilmesi, bu özelliğindedir (2).

Adıgey'de, günümüzde çalışmalarını sürdüren üç «Bilimsel Araştırma Enstitüsü» (Maykop, Çerkessk ve Nalçik şehirlerinde) Adıge dil, edebiyat ve tarihi üzerine kültürel faaliyetlerde bulunmaktadır. İleriki yıllarda, bu çalışmalar sonucu, mevcut bilgilerin daha da artacağı muhakkaktır. Abhaz kültürü ise, Çerkessk dışında Sohumkale'deki enstitü tarafından da incelenmektedir.

ADIGEY'İN EN ESKİ TARİHİ : Adıgey'deki kazılarda «Antropoid» insanı kemik kalıntıları ile Buzul Devri öncesi insan aletleri bulundu.

Alt Paleolitik (Eski Taş Devri'nin ilk dönemi) ve Orta Paleolitik (Eski Taş Devri ortası) eserleri Pşız (Kuban) ırmağı havzasında bulundu.

Üst Paleolitik (Eski Taş Devri'nin son dönemi) ve Mesolitik (Orta Taş Devri)'de insanlar mağaralara çekildiler. Mesolitik insanı kültür bakımından «Neanderthal» insanından üstündü.

Neolitik (Yeni Taş Devri)'te ve Tunç Devri (Bronz Çağı)'nde Adıgeyliler yeryüzünün en üstün kültür düzeyine ulaştılar.

M. Ö. IV. binyıl sonu ile M. Ö. III. binyıl başlarında Adıgey kültür ocakları (Maykop Kuban, Zatişiye, Nalçik vb.) ile doldu, buralarda seramik yapımı, avcılık ve toplayıcılık biçiminde belirlenen bir çalışma hayatı vardı. Ayrıca kadın heykelleri yapımı biçiminde bir sanat çalışması da bulunuyordu.

M. Ö. III. binyıl sonlarında. Maden Devri'ne geçildi ki, bu dönem Adıge etnik varlığının oluştuğunu kesinlikle ortaya koymaktadır.

M. Ö. II. binyılında Proto - Adıgeleler balmumu modellerden yararlanmak suretiyle kilden toprak kalıplarda bakır aletler yapmaya başladılar. Bu devirde hayvancılık, çapa tarımı ve ardından sapan tarımı ile çeşitli sanatlar gelişme gösterdi. Koyunun, etinden ve sütünden yararlanılıyor, yün ve derisi giyecek, iç yağı da, yakacak olarak kullanılıyordu. «Nartlar» adlı Adıge destanının ilk belirtileri ve bazı Adıge söylenceleri (ori'uate) bu dönemden gelmektedir.

Odun sapan ve ardından demir sapanlar kullanılması tarımı geliştirdi. Adıgey'de kocaman kulplu ve değişik biçimde seramik eşyaların yapımı hızlandı.

Adıgelelerin dış dünya ile ilişkileri arttı. Birçok ülkelerle ve bu arada Fenikeliler ile olan ticari ve kültürel ilişkiler gelişti. Adıgey kıyılarına değin gelen Fenikelilerin alfabesinden yapıma bir alfabe kullanıldı (Bulunanı Proto - Abhaz dilinde ve M. Ö. XIII. yüzyıla ait).

M. Ö. I. binyılıda Kimmerler ve artlarından İskitler Adıgey'e komşu oldular. Adıgelelere komşu bulunan halklar içerisinde, özellikle İskitler, Adıge etnik varlığında izler bıraktılar.

M. Ö. VI. yüzyıldan başlayarak İyonyalılar ve artlarından Yunanlılar Adıgey kıyılarında sömürgele (koloniler) kurarak yerleşmeye başladılar.

İlk Çağ'da Adıgey : M. Ö. VIII - VII. yüzyıllarda Adıgey'de demir aletlerin yapımı gelişti. Bu durum tarım ve hayvancılığın daha da ilerlemesine, refahın artmasına ve dış ilişkilerin çoğalmasına yolaçtı.

Adıge kültürünün derinlemesine gelişmesi; örneğin, «Nartlar» adlı Adıge destanının «Tlepş» (Tlepç) bölümü, bu döneme aittir. Böylece Adıgey'de İyon ve Yunan kültürleri bir tarafa bırakılırsa dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen üstün bir kültür doğdu. Adıgeler İyon ve Yunan kültürlerinden yararlandılar. onlar da kültürlerini ve özellikle mitoloji lerini Adıgelerden yararlanarak geliştirdiler.

Günümüzde bu ilişkiler, her geçen gün sağlam bilimsel verilere dayanılarak ortaya konulmakta ve insanlık aydınlatılmaktadır.

M. Ö. VI. yüzyılda Millet (İyon)'liler Adıgey kıyılarında «koloni»ler kurmaya başladılar. İyonlar Xı Tvuall (Kreç Boğazı)'de «Pantikape», Ten ırmağı ağzında «Tanais» Temenıkve (Tamam Yarımadası)'de «Phanagoria» ve Bığurqal (Anapa) yerinde «Gorgippia» gibi şehirler kurdular.

M. Ö. 480 yılında Kerç Boğazı dolaylarında bir Yunan devleti olarak «BOSPORUS KRALLIĞI» doğdu.

İyonlarla ilişkiler sonucunda bir kısım Adıgeler M. Ö. V. yüzyılın ikinci yarısında «SİNDİKA» (yerli adıyla : «ÇINT») adlı bir krallık kurdular.

SİNDİKA veya ÇINT KRALLIĞI : Çinte krallığının başkenti «SİNDİK» (muhtemelen «ŞİNDJİQAL») şehri idi. Resmi dili Adıgece idi. Çinte kralları, adlarına para bastırıyorlardı. Çinte Adıgeleri arasında Yunan harflerinden yararlanılarak yapılan bir «ADİGE YAZISI» bulunuyordu. Adıge para ve yazıları bulunarak Yunan belgelerindeki yazılar doğrulanmıştır.

Çinte krallığı, sınırlarını genişletmek, tüm Adıgeleri egemenlik altına almak için savaflara girişti. Kendilerine muhtemelen «NARTLAR» adını veren sınıfsız ve bağımsız Adıge boylarının Çinte orduları ile yaptıkları savaflar Adıge yiğitlik destanı «NARTLAR»ın bir bölümünü oluş-

turmaktadır : «Nart ülkesine bir seferinde zalim düşman, Çinte ordusu saldırdı, -Nart dârlığını bozar, Nart ülkesine yağmalar ve Nart soyunun kökünü kuruturuz, -diyerek» (bk. NARTXER Adıge epos, Mıyequape, tom III. 1970, s. 22).

Çinte krallığı döneminde tarım, sanat ve ticaret gelişti. Adıgeler diğer Yunan şehirleri ile de ilişkiler kurdular. Özellikle IV. yüzyılda Adıgeler İndil (Volga) boyunca ilerleyerek Uralları geçtiler beri yandan dağ geçitlerinden aşarak Güney Kafkasya, Küçük Asya. İran ve Mesopotamya'ya değin uzandılar. Bu devirde el sanatları, zamanına göre, çok gelişti; özellikle çanak - çömlek pişirimi büyük ölçüklere ulaştı.

Sosyal sınıflanma doğdu, kabile aristokrasisi, kölelik ve serbest meslek sınıfları belirdiler. ,

Çint sporcuları Yunanistan'da düzenlenen «OLİMPİYAT» yarışmalarına katılıyorlar ve çoklukla birincilikleri alıyorlardı. Adıgeler arasında halen de yaşayan bir çok spor ve oyunlar o dönemden gelmektedir.

Bu karşılıklı ilişkiler Adıgey'de başka bir yerde bulunmayan üstün bir kültürün doğuşuyla sonuçlandı. Ama güçlü düşmanlarla kuşatılmış bulunan Çinte krallığı yüz yıl kadar yaşadıkten sonra Bosporus krallığına katılmak zorunda kaldı.

İskitler ve Sarmatlar ; İskitler M. Ö. VI yüzyılda Kuzey Kafkasya'ya girdiler. İran asıllı İskitlerin maddi kültürü M. Ö. VI - IV. yüzyıllarda Adıgey'de yaşayanlarınkine benzemektedir. İskitler Kırım Yarımadasında yoğun bir şekilde yerleşirlerken M. Ö. III. yüzyılda yine İran kökenli SARMATLAR» Güney Rusya ovalarına doğudan gelerek girdiler. Bu çift kısıca ek olarak M. Ö. III. yüzyıl ortalarında Yunan tüccarları ucuz Mısır buğdayını Bospors buğdayına tercih etmeğe başladılar.

Bu aleyhte gelişmeler karşısında Bosporus devletinin durumu kiritikleşti Giderek Adıgeleri baskı altına alan Sarmatlar, Bosporus'a saldırılarını arttırdılar. Saldırılarına karşı koyamayan Bosporus kralt V. Perisad, sonunda Bosporus'taki egemenliği M. Ö. 109 da Pontus kralı IV. Mitridat Evpator'a bıraktı.

M. Ö. II — I. yüzyıllarda İskitlerin ardıcı olarak Sarmatlar Adıgey topraklarının çoğunluğunu ellerine geçirdiler, Kafkas sıradağları yamaçlarına değin dayandılar. Günümüzde Adıgey'deki Nalşık Çerkessk ve

Mıyequape müzelerinde bulunan arkeolojik eserler Adıge - Sarmat ilişkilerini belgelemektedir. Eski mezarlarda büyük Sarmat kılıç, demir gem ve ağır mızrak uçlarına rastlanmaktadır. Tüm buluntular Sarmat kültürünün Adıgelere de geçmiş bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Adıge - Sarmat ilişkileri, Sarmat varlığının büyük çapta Adıge etnik varlığı içinde erimesiyle son buldu. Sarmatların Adıge varlığı içerisinde erimesinin nedeni, Yunanlılarla ticari ve kültürel ilişkiler kurmuş bulunan Adıgelerin kültürünün Sarmat kültüründen çok üstün olması idi.

M. S. I — II. yüzyıllarda Maniç ırmağına değin topraklardan Sarmatlar uzaklaştırıldılar. Adıgeleşmiş Sarmatlarla bir kısım Adıgelerin oluşturdukları bir güçlü «Kabileler Federasyonu»nun diğer Sarmatları yenilgiye uğratması bunu sağlamıştır. Buna rağmen aşağı Pşız kuban ırmağı ve Orta Azak kıyılarında yaşayan Adıgeler Bosporus krallığı sınırlarında kaldılar.

Alanlar; M. S. 1. yüzyılda Sarmatların soydaşları **Alanlar** Adıgey'de göründüler Alanlar, Sarmat kalıntılarını da içine alan büyük bir «Alan Kavimleri Federasyonu» kurdular. Bu federasyona bazı Adıge grupları da katılmışlardı.

Alanlar böylece Bosporus'a ve «Adıge Kavimleri Federasyonu'na komşu oldukları gibi, öte yandan Güney Kafkasya, İran ve Küçük Asya (Roma egemenliğindeydi)'ya da seferler yapmaya başladılar.

Hunlar M. S. II. yüzyıl ikinci yarısında Hunlar Kuzey Kafkasya ovalarında belirdiler ve Alanları dağıttılar. Ardından Taman Yarımadasını işgal edip Bosporus merkezi Pantikape'ye hücum ettiler. Bu ağır darbe sonucunda Bosporus krallığı bir daha toparlanamadı ve yıkıldı.

Hunlar, Adıge kavimleri (Sind - Meot) nin bir kısmını yokettiler, kalanını da önlerine katıp dağlara sürdüler. Bu durumu belgeleyen IV ve VI. yüzyıllara ait yerleşme izleri günümüz arkeologlarınca ortaya çıkarılıp aydınlatılmıştır.

Bosporus krallığının yıkılışı, kıyı şehirleri ile buralarda yapılan ticaretin son bulması ve ayrıca Pşız ırmağı sağ yakasındaki bitek tarım toprakları ile otlakların ve balık tutulan alanların elden çıkması Adıge yaşantısına ağır bir darbe indirmiş oldu.

Buna rağmen Adıge kavimlerinin kalıntıları (Adex»ler) toparlanmasını bildiler ve «Adıge» («Adighe» adını taşıyarak yeni bir yaşantıya geçtiler.

Milât sıralarına değin, sonradan Adıge adını alacak olan Adıgey kavimleri tam bir politik birlik kuramamışlardı.

Orta Çağda Adıgey; Orta Çağ başlarındaki Adıgey tarihini aydınlatacak yazılı belgeler oldukça az ve arkeolojik buluntular da henüz yeterli kamya varıracak ölçüde değildir. Bunlara sırası geldikçe değinilecektir.

VI - VII. yüzyıllarda «Zix» («Zih»)ler Apsua (Abhaz) bölgesinden Taman Yarımadasına değin uzanan Karadeniz kıyılarında bağımsız bir «Kabileler Federasyonu» oluşturmuşlardı. VIII. yüzyıl sonraları ile IX. yüzyıl başlarında «Zixia» («Zihya») güçlü bir devlet sayılıyordu.

Zix federasyonu Adıgey'deki tüm soydaş kavimlerin birliğini kuramadı. Adıgey'de iki ayrı federasyon daha doğdu: güneyde - Apsua («Abhaz») ve Pşız ırmağı öte yakasında Kasog («Adıge»).

«Kasog Federasyonu»na bağlı Adıge boyları VII. yüzyıl başlarında Taman Yarımadası ile Gelencik arasında bulunan kıyı kesimine el koydular. Bunun nedeni, Milât sıralarından beri ayrı bir ulusal gelişmeye başlayan «Zix»lere darbe indirerek güçlenmelerini önlemektir. Baskılar karşısında «Zix»ler Apsualara ve diğer Adıgelere karıştılar.

Kasoglar; Kasog adı (ve türevleri: «Kasoj», «Kasax», «Keşak», «Keşaye» ve «Kaşeg») Adıgelere Alanlar tarafından verilmiştir. Nitekim, Alanlardan inme «Oset»ler günümüzde bile Adıgelere «Kaşeg» demektedirler. VIII. yüzyıl sonu ile IX. yüzyıl başlarına ait Bizans yazarı Epiflami'nin yazılarında «Kasog» ve «Zix» adları ayrı olarak zikredilmektedir. Bizans İmparatoru Konstantin Bagrianorad'da (X. yüzyıl) da aynı tutum görülmektedir. Fakat sonraki belgeler Adıgeleri «Kasog» ve «Zix» gibi ayrıma tabi tutmamakta, hepsine birden «**Kasog**» demektedirler. Bunu ilk kez X. yüzyıl Arap yazarı Masud'da görmekteyiz:

«Alanlara komşu olarak Kafkas («Kabkh») dağları ile Karadeniz («Rum Denizi») arasında Keşak (Kasog, yani Adıgeler) adlı kavim yaşamaktadır; bu halk çok iyi örgütlenmiştir. Alanlar onlardan çok daha

güçlüdürler, eğer onların deniz kıyısındaki kaleleri bulunmasaydı çoktan Alan, boyunduruğuna girerlerdi. Onlar Trabzon'a gemilerle bağlantılıdır. Onların Alanlara göre, tek eksikliği, başlarında bir kralların bulunmayışıdır. Onların diliyle konuşan kavimlerin hepsi de birleşmiş olsalardı, Alanlar dahil, kimse karşlarına çikamazdı».

Tmatarakan prensliği ödeminde (X-XII. yüzyıllar) da eski Ukrayna yazarları Adıgelere «Kasog» demektedirler.

Adıgey'de sosyal ve ekonomik değişimleri : Adıgey'de toplumsal yapı, Çint (Sind) ve Bosporus krallıkları dışında, ana çizgileriyle sınıfsızdı. Sadece toplumsal üretimde payı çok önemsiz sayılabilecek az sayıda köle vardı ve çoğunluğu savaş esirleriydi. Adıgeler köylerde yaşarlar, temelinde tüm köylünün olan üretim araçlarına (toprak, otlak, av alanları vb.) sahip bulunurlardı. «Xase» adlı halk meclisleri, içiçe bir köy yedi köy, bir bölge ve tüm yurt çapında olmak üzere çeşitli yurt ve dünya sorunlarında söz sahibi idi. «Nıxase» adlı Analar Meclisi de yurt ve kadın sorunlarında söz sahibi idi. «ukvxase» yaşlıların ve suçluların öldürülmesinde karar alırdı. Yaşlıların öldürülmesi ya bir uçurumdan atmak, ya da zehirlemek suretiyle yerine getirildi. Bu gelenek Millatan çok önce terkedilmişti. Suçluların idam cezasına «Xeyacve» adlı geleneksel halk mahkemeleri karar verir, bu hüküm «Uıkvın Xase» («Ölüm kurultayı») ye götürülürdü. Ölüm cezası («ukvın») suçlunun ayağına taş bağlandıktan sonra suya atılıp boğulması şeklinde yerine getirilirdi. Buna «Psıxadze» derlerdi.

«Haçveş» («Konukevi») denilen evler konukların ağırlandığı ve çeşitli kültürel konuların ele alındığı birer «halk üniversitesi» durumundaydılar. «Gegu» denilen danslı toplantılar ince gelenek ve göreneklerin sergilendiği önemli anlar olurlardı. «Geguakvo» («Oyuncu») ve «Uısako» (Ozan) grupları yanlarında çalgıcılar da bulunmak üzere gruplar halinde köy köy tüm yurdu dolaşırlardı. Bu profesyonelleşmiş «sanatçı grupları» çok saygı görürler, savaşlara en önde moral vererek katılırlar, halk destanlarını yaratıp geliştirirlerdi.

Adıgeler arasındaki tüm ilişkiler «Xabze» denilen yasallaşmış geleneksel kurallara uyularak yürütülürdü. «xabze», çağlara göre, ana özelliği korunularak günümüze değin yaşatılabilmektedir.

Adıgeler arasında «Politeist» («Çok tanrıcı») bir dinsel inanç vardı. Adıge tanrıları başlıca gök («The», «Şible» ve «Psathe»), yer («Mezithe», «Amış», «Thegelec», «Tlepş» vb.) ve su («Xıpeguşe», «Psitheguşe» vb.) tanrı ve tanrıçalarıydılar. Adıge çok tanrıcı dini dünyevi idi ve tanrılar içerisinde yer tanrılarını severlerdi. «Hadrıxe» («Ölüler Ülkesi») ölümlerin dünyadakine benzer yaşantılarını sürdürdükleri bir yerdi, korkunç değildi ve insanlar zaman zaman, gerek ölü ve gerekse sağ, oraya gidip gelbilirdi. Hadrıxe'nin Adıge mitolojisindeki yeri önemsizdi. Adıgeler arasında günah, cennet ve cehennem kavramları bulunmazdı. Dünyevi ve akılcı bir inançlar örgülenmesi görülmüdü.

Adıgelerin en çok çekindikleri husus adlarının kötü anılması idi.

Bu toplumsal yapı Orta Çağ başlarında, Dünyadaki gelişmelere paralel olarak, yer yer sarsıntıya uğradı. Adıge ve Alanlar arasında toplum sınıflara bölünmeye başladı. Böylece X. yüzyıldan başlamak üzere çok eski («arkaik») eşitlikçi Adıge toplumsal yapısı ve demokrasisi, erken feodalizminin doğmaya başlaması ile zayıflamaya ve bozulmaya başladı. Adıge toplumunda sınıflar belirdi : 1 — Feodaller («Pşı»), 2 — Vasallar («Uerq»; bunlar feodallerin şövalyeleri durumundaydılar), 3 — Özgürler («Feqolv»; tarım ve sanatla uğraşan, eski eşitliğin boyunduruğa girmemiş özgür kahıntıları. Vergi vermezlerdi.) 4 — Serfler («Pşılvi»; feodallerin iş ve angaryalarında çalışırlar, ya da vergi öderlerdi. Toprakla birlikte ailece el değiştirirlerdi. Kendi mülkleri de bulunurdu. Feodale karşı yükümlülüklerini ödeyip özgürlüklerini satın alanlara «pşılvi çeşefij» denirdi), 5 — Köleler («Uınevut»; hiç bir hakka sahip bulunmayan klâsik köleler). Feodal ilişkiler sonraki yüzyıllarda artan sayıda «feqolvı» («Özgürü») boyunduruk altına almak (yani pşılvi, serf haline getirmek) suretiyle Adıgey'in ovalık kuzey bölgelerinde güç kazandı (Kabartay, Beslenev, Mahoş, Yecerıkoy, Bjeduğ, Mahmığ, ve Hatukay'lar arasında). Adıgey'in dağlık batı ve güney bölgelerinde, ana çizgileriyle, eşitlikçi arkaik demokrasi ve toplumsal yapı yaşayabildi. (Şapsığ, Hakuç, Abdzah, ve Natuhay'lar arasında).

Feodal ya da yarı feodal ilişkilerin güç kazandığı bölgelerde bireyci ve sömürücü feodal mülkiyet ile ortak köy (toplum) mülkiyeti yan yana bulunuyordu. Bu kesimler giderek feodalizm lehine gelişmelere uğradı. Özellikle Kabartay ve Beslenevlerden başlayıp Hatikuaylara değin kenar

bölgelerde «Özgür feodal»lar da büyük çapta feodal boyunduruğa alındılar.

Sınıfsal bölünmeye uğramış Adıgey'in bundan sonraki tarihinde dış düşmandan başka, içte de sömürücü sınıflara karşı «özgürlük ve eşitlik» savaşları başlamıştır.

Adıgey'de ekonomik alanda da ilk Çağa oranla gelişmeler görüldü. Arap yazarı Masud : «Onların (-Adıgelerin-) ülkesinde «tala» adı verilen keten kumaşlar dokunmaktadır. Bu kumaşlar «Dibanki» den çok daha yumuşak ve çok daha dayanıklıdır; böyle bir kumaştan yapılmış bir elbisenin fiyatı on Arap dinarına ulaşmaktadır», demektedir. Bu bilgiler Orta Çağ başlarında Adıgeler arasında kumaş dokuyuculuğunun ev içi ekonomiden çıkıp emtia (pazar için) üretimini düzeyine eriştiğini göstermektedir.

Bu devre ait eski Adıge mezarlarından desenli ve çeşitli biçimlerde kapkacaklar, İran; dan gelme demir gemler, eski İslav, Alan, Bizans, Gürcü, Ermeni, ve Arap eşyalarına rastlanmaktadır. Masud ayrıca Adıgeler'in Bizans'a «altın işlemeli değişik kumaşlar götürmekte olduklarını» da yazmaktadır. Adıgeler değerli Bizans ve İran taşlarından başka Azaktan tuz, Dağıstan ve İran'dan giyecekler, miğferler ve silahlar, Bizans ve Rusya'dan değerli eşya, Bizans, Gürcüstan ve Rusya'dan hıristiyanlık eşyaları (madeni haçlar, azize heykelcikleri vb.) alıyorlardı. Bu son bilgi Adıgeler arasında hıristiyanlığın yayıldığını da ortaya koymaktadır.

Hazarlar ve Tmutarakan prensliği; Hunların ardından Güney Rusya ovalarında büyük «Hazar Hanlığı» kurulmuştu. Hazarların yayılma hareketine karşı Adıgeler de dahil tüm Kuzey Kafkasya halkları direnişe geçtiler. Bu politik durumdan yararlanan Ruslar Kerç Boğazı dolaylarında «Tmutarakan Prensliği'ni kurdular. Prensliğin merkezi Taman Yarımadasına yakın Azak kıyısındaki «Tmutarakan» (Yunanca : «Tamatarkho» veya «Matrik») şehniyeti. Tmutarakan 10. yüzyılda Ten (Don) su yolu ile, Kuzey ve Güney Kafkasya'dan gelen karayollarını Bizans'a bağlayan önemli bir ticaret merkezi oldu.

Tmutarakan prensi Sviatoslav 965 te Kuzey Kafkasya'ya saldırdı, Hazarları ve müttefikleri Adıgeleri yenilgiye uğrattı. 1022 de de Tmutarakan prensi Mstislav Khrabr Adıgeler üzerine sefere çıktı. yaptığı mü-

barezede Adıge pşısı Ridade'yi yenip kellesini uçurdu ve Adıgelerin bir kısmını vergiye bağladı.

1023 te Adıgeler Kiev tahtını ele geçirmek için Yaroslav Mudr ile yaptığı savaşta Mistislav Khrabr'a yardım ettiler.

Fakat çok geçmeden Adıgeler ve Yaslar (Alanlar) birlikte Tmutarakan'ı bastılar.

Tmutarakan prensliği döneminde Adıge - Rus ilişkileri politik ve ticari alanlar dışında kültürel izler de bırakacak ölçüğe ulaşmıştır. Gerçekten günümüz Adıge ve Ukrayna halkları arasında görülen giyim - kuşam, aile ve ev yaşantısındaki folklor benzerlikleri o dönemden gelmektedir.

Alanlar ve Moğol saldırısı; M. S. II. yüzyılda Adıgey'e girmeye başlayan Alanlar en başta hayvancılık ve tarımla uğraşıyorlardı. Baksan ırmağı dolaylarından çıkardıkları bakırı işledikleri gibi demirden alet ve edevat yapımında da ileri gitmişlerdi. M. S. 1. binyıl sonlarında Alanlar Pşız ırmağı kaynak bölümlerinde merkez lenerek toplanmaya başladılar.

XI - XIII. yüzyıllarda «Alan Kavimleri Birliği» birbirine düşman bir feodal parçalanmaya uğradı. 1230 yıllarında «Alanya»da bulunan katolik rahibi Julian: «Ne kadar küçük bölge varsa, o kadar da feodal (derebeyi, pşı) vardır. bunların hiçbirini bir diğerini dinlememektedir. Bu nedenle bir feodal diğeri ile, bir küçük bölge de bir başka bölge ile sürekli savaş içerisinde» diye yazmaktadır.

Alanların Bizans, Rusya Hazar Hanlığı, Gürcistan, Ermenistan İran ve başka ülkelerle ticari ilişkileri vardı. Alan feodalleri Abhaz (Apsua) kralı Gorgi'nin etkisiyle 921 - 925 yılları arasında hıristiyanlığa girdiler, çok sayıda taş kiliseler yaptırıldılar. Alanlar Yunan alfabesinden düzenlenen bir Alanca yazılı hayata geçtiler. Bu durumları belirleyen çok sayıda eski şehir kalıntısı ile mezarlara günümüz Osetya'sında ve Adıgey'inde rastlanmaktadır. Buralarda ayrıca değişik eşyalar arasında çok miktarda altın eşyalar da bulunmaktadır.

1222 de Güney Kafkasya'yı ezen Moğollar, öncü gruplarıyla Derbent geçidini geçerek Alanlara ve Adıgelere saldırdılar. Tüm Kuzey Kafkasya

halklarının direnmesine rağmen Batu komutasındaki Moğollar özellikle düzlük alanları ele geçirdiler. Kafkas Moğol mücadelesi uzun sürdü yazar Rubnuk (1253 - 1255) Adıgellerle Alanların halen Moğollara karşı «mücadele yürütmekte olduklarını» yazmaktadır.

Moğol saldırısı uzaklaştırdığında Kafkasya ağır bir darbe yemiş durumdaydı.

Moğollar Alanların çoğunluğu ile Adıgelerin ve diğer Kuzey Kafkasya halklarının önemli bölümlerini yokettiler. Artakalan Alanların büyük çoğunluğunu da önelerine katıp Kırım, Moldavya ve Macaristan'a sürdüler. Alanlar oralarda diğer halklar arasında eridiler. Artakalabilen küçük Alan grupları dağlara sığınıp «Oset» («Kuşha») halkını oluşturdular.

Moğol darbesinden sonra siyasal durum : Moğol saldırısı ile Adıgey (ve Kafkasya) ağır bir darbe yemişti. Kuzey Kafkasya'da nüfuzlu olacak «Altınordu Devleti» doğdu (1230). Bir Moğol devleti olan Altınordu, ikinci derecede Türk kabilelerini de içine alan bir «Kabileler Federasyonu» durumundaydı. Devlet merkezi Volga kıyısındaki Saray şehriydi.

Moğollara karşı güçlüce direnebilmiş ve birlik kurmuş Kuzey Kafkasya halklarına egemen olabilmek için Altınordu Devletinin uzunca hazırlanması gerekiyordu.

Uzun bir hazırlanmadan sonra, Altınordu hükümdarı Mengü - Han, Rus prensleri de yanında olmak üzere 1277 de Kuzey Kafkasya'ya saldırdı, ve Terek ırmağı kuzeyine düşen yerleri zaptetti. Ama, Adıgey halkı, «Bergusey» yöresi merkez olmak üzere siyasal birleşmeye gitti (4).

Altınordu Devleti, taht kavgaları ve Rus prenslerinin ayaklanmaları yüzünden 14. yüzyılda güçten düştü. Ama, Moğol saldırısından sonra toparlanmaya başlayan Kuzey Kafkasya'ya Altınordu saldırısı ikinci bir ağır darbe olmuştu.

Bu arada, Kuzey Kafkasya halklarının bir kısmı biçimsel olarak Altınordu'ya bağlı idi.

Adıgey'de sosyal ve siyasal durum; Timur saldırısı : Adıgey'in kuzey ve kuzeybatı kesimlerinde yerleşmiş boylar arasında feodalizm gelişiyordu; bu nedenle, yeni toprak ve otlaklar ele geçirmek amacıyla XI. yüzyıldan başlayarak bazı Adıgey boyları «Alanlar» aleyhine doğuya doğru

yayınıyorlardı. 13 - 14. yüzyıllarda, Moğol darbesi altında iyice ezilmiş bulunan Alanların toprakları bazı Adıgey boyları tarafından Pşız ırmağı kaynak yerlerine değin zaptedildi. Bu yeni yerlerde, zamanla, «Kabartay Bölgesi» ortaya çıktı.

14 - 15. yüzyıllarda siyasal birlik oluşturmuş Adıge boyları güçlü bir halk olarak kabul ediliyorlardı.

13. yüzyılda «Ceneviz» ve «Venedik» kolonileri Adıgey kıyılarında kurulmuştu. Bu arada, Kırım'da da Adıge yerleşmeleri bulunuyordu (5).

14. yüzyıl sonlarında Güney Kafkasya'yı ezerek gelen Timur, tıpkı Cengiz Han saldırısındaki gibi Derbend'i geçip ve Dağıstan'ı çığneyip Terek boyuna doğru ilerledi. Orada Altınordu hükümdarı Toktamış Han ve yanındaki Kuzey Kafkasya kuvvetleri ile karşılaştı, savaşı Timur kazandı (1395). Timur, yenik Toktamış uzak Rusya içlerine değin kovladı. Dönüşünde de Azak ve Kırım'ı yakıp yıktı.

Adıgeller Timur'un Adıgey'e gelmesini geçiktirmek için Ten (Don) ve Pşız ırmakları arasındaki otları yaktılar. Ama, yine de hızla Pşız ırmağı boyuna indi ve çevredeki köyleri yağmalatıp yaktırdı.

Dağlarda direnişe geçen Adıgeleri Timur, Pşız ırmağı kaynak noktalarına değin zorladı ve oradan Güney Kafkasya'ya geçti. Ama, oradan tekrar Kuzey Kafkasya'ya döndü. Bir süre Adıgey'de sağı solu yağmalatıp perişan ettiren Timur, yine Toktamış'ı kovalayarak Hacı - Tarhan (Astrakhan) ve Saray şehirlerini yerle bir ettikten sonra geri döndü ve Derbend'den geçip Kafkasya'dan ayrıldı.

Timur'un saldırısından sonra siyasal durum : Timur'un saldırısından sonra Kırım ve Kazan Hanlıkları Altınordu Devletinden koştular. Altınordu, sadece Astrakhan'da varlığını sürdürmek durumuna düştü. Ayrıca, «Rusya Devleti» tarih sahnesine çıktı.

Bu durumlardan yararlanan Kuzey Kafkasya halkları Altınordu hükümdarı Mengü - Han tarafından zaptedilen verimli topraklarının bir kısmını kurtardılar.

Buna rağmen, İtalyan yazarı A. Kontarini'nin 1476 tarihli kayıtlarına göre, Adıgey ovalarında bazı göçebe ve yağmacı Tatar (Moğol) grupları dolaşıyorlardı.

14 - 15. yüzyıllarda Adıgeler arasında çeşitli el sanatları gelişmiş olarak bulunuyordu : giyim ve ev eşyaları, silâh yapımı vb. İran, Ceneviz ve Venedik ile de ticari ilişkiler kurulmuştu.

13 - 15. yüzyıllarda Cenevizli misyonerler katolik mezhebini yaymak için Adıgey'de faaliyet gösteriyor ve kiliseler inşa ediyorlardı. Bir yandan da müslümanlık yayılıyordu. Gürcistan ile, ve Bizans'ın yıkılması (1453) sonucu batıyla ilişkilerin sönükleşmesi islam dininin yayılmasını kolaylaştırıyordu. Arap gezgini İbn - Batuta'ya göre, 1334 te Piyatigor (Kabartay bölgesindeki «Psifabe») da cami bulunuyordu.

14. yüzyılda Kabartay bölgesinin batısında «Besleney» bölgesi doğdu.

16. yüzyılda Adıgey'de sosyal, ekonomik ve siyasal durum : 16. yüzyıl Adıge ekonomisi hayvancılığa, tarıma, avcılığa, arıcılığa, ve el sanatları yapımına dayanıyordu. Ünlü Adıge atları (meşhur cinsi : «şulıxhu») koyun ve sığır besleniyordu. «Pşı»ların yazın yaylaya çıkarılan ve kışın da sıcak vadi tabanlarına indirilen büyük sürüleri bulunuyordu. Adıgeler ot biçmeyi biliyorlardı. Fransız yazarı Tavernier ot biçimi sırasında Adıgelerce yapılan «Thetlevu» (Dua) törenlerini yazılarında dile getirmektedir.

Adıgeler nadas usulü ile, başta «darı» (fiğö) olmak üzere bir çok ürünler yetiştiriyorlar ve dış ülkelerde bu ürünleri başka ürünlerle değiştiriyorlardı. Kuraklık ve çekirge istilâsı yüzünden kıtlık çekildiği de olurdu. Ayrıca, feodal (pşı - vork) lerin çekişmeleri ile göçebe saldırıları da büyük zararlara yol açıyorlardı. Bunlar köyleri yağmalıyor, yakaladıklarını köle yapıp satıyorlardı.

Bu dönemde sürekli yerleşik Adıge şehir ve kasabaları yoktu.

Adıge kabilelerinin çoğu sınıfsızdı. Fakat, başta Kabartay kabilesi olmak üzere sınıflı Adıge kabileleri de vardı. Sınıfsız Adıge kabileleri, genel olarak «çoktanrı», diğerleri de, ya «çoktanrı - hıristiyan», ya da «çoktanrı - müslüman» karması inançlara bağlıydılar.

Adıgelerde ev içinde yapılan el sanatları vardı : yün saz (hasır otu «utvan») ve deriden eşya yapılırdı. Eğer takımı, yamçı, elbise, silâh, iş aletleri ve ev eşyaları yapımı ileriydi. Bu eşyalara, hazırsız elbise («tsiye») lere mezarlarda ve mezar taşlarındaki kabartmalarda rastlanmaktadır.

Kadınlar altın nakşında çok ustaydılar. Labap ırmağı güneyindeki gümüş, Pçah vadisindeki demir, Gurcips vadisindeki kurşun madenlerini; ayrıca Şerec yakınlarındaki ve Ardon ile Uruh ırmakları arasındaki maden yataklarını işletirlerdi. Silâh yapımında çok ünlü olan Adıgeler arasında gümüş eritimi ve işlenimi sır tutulan kapalı bir sanattı.

Adıgey'i dışa bağlayan yurt içi ve yurt dışı düzenli ticaret yolları vardı.

Adıgey'de yasalaşmış Adıge gelenekleri (yani «xabze»leri) geçreliydi. Sınıflı boylar arasında egemenlik «pşı ve vorklar» da, sınıfsızlarda ise, «Xase» (Hase ok.) adı verilen «Halk Meclis»lerinde idi.

16. yüzyılda Terek (Terç) ırmağı sol kıyısında «Büyük Kabartay», sağ kıyısında da «Cılahstene» (Djulaxsteneye ya da Küçük Kabartay) adlı siyasal üniteler doğdular. Kabartay lehçesi öbür Adıge lehçelerinden uzaklaşmaya başladı.

16. yüzyılda emperyalist yayılma dönemine giren Rusya'nın öncü kolları olan Don Kazaklarınca Terek ırmağı boyunca küçük kaleler kurulmasına başlandı. Sunç ırmağının güneyi «Veynahların (Çeçen - İnguş) elindeydi. Aşağı Terek'in güneyinde «Enderey» adlı bir Kumuk hanlığı kuruldu. Adıgey'in Büyük Kabartay ve Besleney bölgelerinin güneyindeki dağlık alanlarda «Karaçay - Balkar» ve «Oset» halkları barınıyorlardı.

16. yüzyılın ikinci yarısında Terek ırmağı kuzeyindeki ova ve dağ etekleri saldırgan ve göçebe Kırmı Tatarların, Azak ve Pşız ırmağı arası da göçebe Nogayların işgalindeydi.

Bu nedenle Adıgeler, dağlardan pek uzaklaşmazlar ve tehlike anında dağlardaki müstahkem kalelerine sığınırldı.

Ruslar 13. yüzyıldan itibaren, Mengü - Han'ın istilâsı (1277) ile birlikte Adıgey'i (ve Kuzey Kafkasya'yı) tanımışlar ve bu tanıma Rus menkıbelerinde yeretmişti. Üstün nüfus gücü ve sınırsız olanaklarıyla Rusya, ağır ağır dışa yayılıyordu.

Moskovo tahtına geçen IV. İvan (Grozny), çar ünvanını aldı; Kazan (1552) ve Astrakhan (1556) hanlıklarını Rusya'ya kattı. Böylece Adıgey, Kırmı dışında, bir de Çarlık Rusyası ile sınırdaş oldu.

Kafkasya'nın siyasal mücadele alanına dönüşmesi : Adıgey'in kuzey-batısındaki Kırım Hanlığı Osmanlı İmparatorluğunun himayesine girdi ve Karadeniz kıyısındaki Ceneviz ve Venedik kolonilerini ortadan kaldırdı. (1475. Böylece Kafkasya, Çarlık Rusyası ile Osmanlı İmparatorluğu ve İran arasında bir siyasal ve ekonomik çekişme alanı haline geldi.

Kırım hanları, öteden beri, Rusya ve Adıgey gibi çevre ülkelere çapul amacıyla saldırıyorlardı. Ama, Kırım'a siyasal bilinç aşılama çalışmaları Osmanlı İmparatorluğunun amacı, Kırım'dan Kuzey Kafkasya yoluyla Astrakhan ve Kazan'a ulaşmak ve oradan da Orta Asya'ya atılmaktı.

Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu, buralarda Rusya'ya karşı bir cephe oluşturmaya çalıştı, fakat başarıya ulaşamadı.

Rusya'nın amacı ise, Kırım ve Kafkasya'ya egemen olduktan sonra elden geldiğince güne yayılmaktı.

Osmanlı yönetiminin siyasal bilinç vermeye çalıştığı Kırım Hanlığı ise, Rus tehlikesine karşı Kafkasya ile dostça itifaka gireceği yerde kısır bir görüşle Adıgey'e saldırılarını yoğunlaştırmaya başladı.

Osmanlı İmparatorluğu da, durumunu korumak dışında, uzak görüşlü bir politikadan yoksundu.

İşte bu ortam içerisinde 1545 ve 1547 de Kırım Hanı Sahip Giray peşpeşe birkaç kez Adıgey'e saldırdı.

Yine Kırım Hanı Devlet Giray 1552 de Adıgey'e saldırdı ve bazı Adıge boylarını egemenliği altına aldı. Adıgeler insan verilmesi de dahil ağır bir vergiye bağlandı.

Çaresiz düşen Kabartay bölgesinin Adıge beyleri (pşıları) yardım aramaya başladılar. Aynı yıl, 1552 de, «Büyük Kabartay» bölgesinin ileri geleni pşı İdar Temriko, aralarında Kaniko Meşiko, Yelbezdiko İvan ve Teneşiko'nun bulunduğu bir elçi kafilesini yardım istemeye Moskova'ya gönderdi. Ruslar bu fırsatı değerlendirdiler ve 1557 de Kırım Hanlığına karşı Kabartay - Rusya ittifakı kuruldu.

Bu ittifakı akamete uğratmayı amaçlayan Osmanlı - Kırım çabaları başarısızlığa uğradı.

1570 de Kırım Ordusu Abaza ve Kabartay bölgelerine saldırdı. Savaşta Adıge Ordusu komutanı pşı İdar Temriko yaralandı ve iki oğlu da esir düştü.

1577 de Kırım buyruğundaki Nogay mirzası (beyi) Uraikov Kazi, Kabartay bölgesine saldırdı, fakat yapılan savaşta öldürüldü.

Bu tarihten sonra Ruslar, muttefikleri Kabartay bölgesi Adıge pşılarını desteklemek amacıyla, 1578 de Sunç ırmağı üzerinde bir kale kurdular. Ruslar 1588 de de bir ikinci kaleyi Terek ırmağı üzerinde kurdular.

Tüm bu çabalar Rusların Kuzey Kafkasya'da yerleşmelerini kolaylaştırıyordu.

17. yüzyıldaki siyasal durum : 17. yüzyıl boyunca feodalizm bazı Adıge boyları arasında daha da güçlendi : Kabartay bölgesindeki «Alciko Köyleri»nde feodale bağlı 1000 vork ve 2000 çiftçi ailesi vardı. 40 köy egemeni pşı İbak'ın 7000 vuerk ve 1000 çiftçi atlısı bulunuyordu. Dört ya da yedi köy sahibi egemenler (Iveqotleş ve vorklar) de az değildi.

16. yüzyıl sonu ile, 17. yüzyıl başlarında Kabartay bölgesinde feodal-ler arası mücadele yoğunlaştı.

1604 - 1605 yıllarında Ruslar Dağıstan'a saldırdılar; fakat Türklerin yardımı ile Dağıstanlılar Rusları feci bir yenilgiye uğrattılar. 7000 ölü vererek kaçan Ruslar, sadece Terek üstündeki kalelerini koruyabildiler. Aynı yıl, 1604 te, Pşız yöresi Adıgelerine saldıran Ruslar Şetkale (şimdiki «Stavropol») mevkiinde durduruldu.

Ruslar, 1613 te Terek üstündeki kalelerini takviye ederek Kafkasya işlerinde önemli bir siyasal merkez haline getirdiler.

1615 te çar Mikhail Federoviç, pşı Senceley'i «Büyük Kabartay Bölgesi Prensi» olarak tanıdı.

1628 de Kabartay bölgesinde gümüş ve bakır madenleri bulundu; Rusya'dan teknik heyetler getirilmesine rağmen umulan fayda sağlanamadı. Ama, Rusya ile ticari ilişkiler gelişmeye başladı.

1644 te Kalmuk şefi Uzluk, yanında Kazaklar da olmak üzere Kabartay bölgesine saldırdı ve önemli yağma faaliyetlerinde bulundu.

1645 te güç durumdaki Kabartay, Büyük Nogay ve Avar feodalleri yeni Rus çarı Aleksey Mikhailoviç'e bağlılık yemininde bulundular. Bundan sonra, Kabartay feodalleri Rusyanın Kırım seferine katıldılar.

18. yüzyıla kadar Kabartay - Rus ilişkileri dostça sürdü.

18. yüzyılda Adıgey'in sosyal, siyasal ve ekonomik durumu : 18. yüzyılda Adıgey feodallerinin bir kısmı (K'emguy, Bj'eduğ vb.) Kırım'a bir kısmı da Rusya'ya (Büyük ve Küçük Kabartay) bağlı idiler. Sınıfsız Adıge boyları ise, bağımsızdılar. Feodaller arasındaki mücadeleler dışında, büyük sınıfsal mücadeleler de yoğunlaştı (Mamsırık Dameley Ayaklanması vb.).

Adıgeler hayvancılık (at, koyun, sığır, manda, domuz), tarla (darı, buğday, arpa, yulaf vb.) ve bahçe tarımı (keten, pancar, sarımsak, kabak vb.), madencilik, silah ve çeşitli aletler yapımı, ev eşyaları ve elbise imalatı ile uğraşırlardı. Avcılık, balıkçılık ve arıcılığın da, Adıge ekonomisindeki yeri, büyüktü.

Karadenizde (Xı Cusve) güçlü bir Adıge filosu vardı.

Adıgey'in bir kısım boylarında (Kabartay, Besleney, Mah'oş, Bj'eduğ, K'mguy, Hatukay), Klâsik anlamda, yarı feodal toplumsal yapı bulunuyordu. Toplum, pşı (feodal, derebeyi), vork (vasal durumunda feodal), mole (din adamı), feqolv (çiftçi), pşılvi (serf.) ve vuneut (vuneut, yani «köle») olmak üzere bir bölünme içerisindeydi. Diğerlerinde, temelinde, sınıfsızlık esastı.

Örneğin feodalizmin en çok geliştiği Kabartay bölgesinde şu sosyal sınıflar vardı :

1 — Pşı (feodal) Sınıfı : «Büyük Kabartay Bölgesi» beş aristokrat (pşı) ailesi (Jembolet'ler, Mısot'lar, Hatokhşokolar, Beçmirze'ler ve Ketiko'lar)nin egemenliğindeydi. Her pşı'nın vasalı durumunda «vork» ve (feqolv)lar bulunurdu; bunlar eski «eşitlikçi» ve «ataerkil» toplum yapısının kalıntıları idiler. Hatekşoko'ların egemenliğinde 4000 aile bulunuyordu. «Cılahsteney» (Küçük Kabartay) bölgesinde 500 aileye hükmeden «Tatlostey»ler ile, «Cılahsten»ler (ya da Mudar'lar) egemendi.

Fekolv'(feqolv, çiftçi)'lar aile başına birer koyunu «ocak vergisi» olarak pşı'ya vermek ve pşı'nın konuklarını ağırlamak zorunda idiler.

Pşı'ların buyruğunda çok sayıda «pşılvi» ve «vuneut» hizmet götürdü. Pşı'lar başıbuyluk idiler ve eski Adıge geleneklerine göre hareket ederlerdi.

II — Vork (Pşı vasalı olan «Soylu» feodal) Sınıfı : Pşı vasalı feodal durumundaki vorklar sosyal sınıflamada pşı'lardan sonra gelir ve üç dereceye bölünürlerdi : 1 — Doğrudan pşı'ya bağlı vork, 2 — Pşı'ya bağlı fakat hareket serbestisi geniş vork, 3 — Hukuken vork, fakat serbestisi bağımsızlığa değin uzanan ve «Iveqotleş» diye adlandırılan vork. Vorkların, özellikle en yüksek vorkluk derecesinde olan Ivekotleş (yüksek asil)'lerin büyük hayvan sürüleri, buyruklarında «fekolv», pşılvi « ve vuneut'ları bulunurdu. z

III — Mole (Din adamı, Hoca) Sınıfı : Türkiye'de ya da Kırım'da öğrenim görmüş mole (imam)'lerin dinsel alanlarda ve kadılık gibi işlerde büyük yetkileri vardı.

IV — Fekolv (Kab. «Tlxuqolv», Serbest Çiftçi ya da Halk) Sınıfı : Bunlar halkın büyük çoğunluğu idiler. Pşı ya da vorklara vergi verir, onların angaryalarını yüklenirlerdi. Kendi toprak ve mülkleri bulunur, diledikleri yerde izinsiz yerleşebilirlerdi. Fekolv'lar arasında zengin ve yoksullar da bulunurdu. Bunların yoksulları «Ivıçve» (boğaz tokluğuna ırgat) ya da çeşitli biçimlerde «ortakçı» olarak (ürünün üçte ya da dörtte birine) feodallerin ya da kendileri gibi fekov'ların topraklarında ya da işlerinde çalışırlardı.

Fekolv'lar savaşımlara pşı ya da vork'ların buyruğu altında olmak üzere katılırlardı.

Fekolv'lar arasında eski geleneksel Adıge toplumsal yapısının özellikleri, örneğin, büyük aile kuruluşu mevcuttu.

V — Pşılvi («Serf» ya da toprağa bağlı «yarı - köle») Sınıfı : Pşılvi'lar doğrudan doğruya pşı egemenliği altında idiler. Bunlar pşı 'vorklarını ya da varlıklarının taralarında çalışır, sürülerine ve çeşitli işlerine bakarlardı. Bunlar, bağlı oldukları egemenin, çalışmasına karşı ayırdığı ürün payına ve bundan biriktirdikleri mülke sahip olurlardı. Pşılvi'ların konuk ağırlama ve savaşa katılma yükümlülükleri yoktu. Adıge geleneğinden yararlanırlardı. Pşılvi'lar toprakla birlikte el değiştirir, kendi sınıflarından kimselerle evlenebilirlerdi; satılamazlardı.

Biriktirdiği servete dayanarak feodale karşı yükümlülüğünü ödeyip özgürleşen pşılvalara «Pşılva Şeşefij» (Özgürlüğünü Satınalmış Pşılva) denir ve böyleleri «fekolv» derecesine yükselebilirlerdi.

Pşılvalar sürekli ezilme ve horlanma ile sindirilmiş ve kişiliklerini yitirmiş te olsalar, zaman, zaman, özgürlük için ayaklanmak yürekliğini gösterirlerdi.

VI — Vuncut Köle Sınıfı : Vuneut'lar Adıge toplumunun en aşağı ve en ezilen sınıfı idiler. Bunlar ya savaş esirlerinden ya da yüz kızartıcı ağır suç işleyenlerden sağlanırdı. Köleler tam anlamı ile pşılvaların malı idiler. satılırlar, sahiplerince öldürülebilirlerdi. Vuneut'lar en ağır ve en aşağılanan işlerde çalıştırılırlardı. Bunlar, Adıge ve İnsanlık gelenek ve haklarından yararlanamazlardı.

Sınıfsız Adıge boyları arasında da vork ünvanı taşıyan bazı ailelere rastlanabilirdi, fakat kabile içinde bunların farklı bir hukukları yoktu. Bu arada, çok az sayıda ve o da, savaş esirleri olmak üzere, «vuneut» bulunurdu, fakat bunlar İnsanlık dışı ve Adıge geleneklerine uymayan işlemlere tabi tutulamazlardı. Sınıfsız boylardaki kölelik, sınıf yaratma olgusundan çok, geçici bir «topluma katma» ve «Adıgeleştirme» sürecini kapsardı. Köleler ondan sonra eşit yurttaş olabiliirdi.

Sınıfsız boylar arasında suç işleyenler (kocasına ihanet, ırza tecavüz, vatana ihanet vb.) ya yargılanıp idam edilirler ya da dışarıya köle olarak satılabilirlerdi. Böyleleri, İvaqo'su «(soy ailesi) gerekli görürse, cerime karşılığı affedilebilirdi. Bir Adıge, her ne pahasına olursa olsun, sınıfsız kabilelerde köle olarak kullanılamazdı.

Adıge toplumunda görülen bu mevzii sınıfsal bölünme, çok sayıda sınıfsal ayaklanmanın kaynağı idi.

Yurt içi egemen sınıfların kendi aralarındaki kavgaları dışında, bir de, bu ezilen halk sınıflarının sınıf savaşları eksik olmazdı. Örneğin, 1767 de, Kabartay bölgesinde on bin kadar «fekolv», pşılva» ve «vuneut» egemenlerine başkaldırmış ve özgür yaşayabilmek için Terek ve Balk ırmakları kavşak alanlarında yerleşmişti.

18. yüzyıl sınıf savaşlarının en ünlülerinden biri, Kabartay bölgesinde 1769 da, Adıge «Spartakus»'u sayılabilecek **Mamsırıko Dameley'in** yöne

timindeki ayaklanma idi. Egemenler, isyancılar safında bölünme yaratarak, Dameley'i yakaladılar ve öldürdüler. Böylece «fekolv», «pşılva» ve «vuneut»'ların özgürlük savaşı kanla bastırıldı. Dameley üzerine söylenmiş Adıge söylencelerinden birinde şöyle denilmektedir : Ya ölüm ya özgürlük!. Yeryüzü pşılvalardan temizlenmedikçe bize yok özgürlük».

Feodaller arası mücadeleler, toprak ya da otlak zaptı ile, yağma, köle edinme ya da siyasal nüfuz kazanma gibi nedenlerden ileri gelirdi.

18. yüzyılda yaşamış pşılva İslâm - Bek'in 8. 000 atlı savaşçısı vardı.

Adıge toplumunun geleneksel yaşantısı ve geleneksel özellikleri :

A — Yiyecekler ve Ev eşyaları : Yabancı belgelerde de işaret edildiği gibi, Adıgeler yemek düşkünü değildi; oburluk çok ayıp sayılırdı. Bol yemekler, önemli günlerde ve konuk ağırlandığında sofraya konurdu.

Adıge sofrası geleneğinde yemek ilkin ailenin en yaşlısı olan «**thamate**»'ye (Aile Başkanı) götürülürdü; Thamate ya da konuk ile, evdeki diğer en yaşlı erkek yemek yiyebilirdi. Thamate, yaşıtı bir komşusu ya da konuğu olmadan sofraya oturmayı sevmezdi. Thamate sofrasına, evin en genç delikanlılarından biri, ya da, varsa, köleler hizmet ederdi. Sonra, sırası ile, erkekler, delikanlılar, kadınlar ve en sonunda çocuklar ayrı ayrı yemek yerlerdi.

Konuğa, yaşına ve mertebesine uygun sofrası çıkarılır ve yemeğin en değerli kısımları konuğa sunulurdu. Ardından yemek, yaşa ve mertebeye göre dağıtılırdı.

En çok et, süt, peynir, yağ, kaymak, ayran vb. yenirdi. Sığır, koyun, kümes hayvanları ve müslümanlıktan önce domuz eti haşlanarak, pişirilerek ya da kızartılarak yenirdi. Eti, daha çok, darı «pvaste»si (mamır) ile yerlerdi. Lokum, «haluğuj» (içi cevizli, peynirli ekmek), «haluj» (içi et ve peynirli, üzümlü vb. bulunan börek), «psihhaluj» (suda pişirilen börek), «melay» (undan tatlı), darıdan «maqşime» (boza), baldan «cuate» (balsuyu) ve üzümünden «seneps» (şarap) yaparlardı.

Çiftçiler daha çok «pvaste», et ve «qoyeşips» (peynir kızartması) yerlerdi.

Kapkaklar, çoğunlukla odundan yapılır; bakır çüven ve «şıuan» (kazan)'larda yemek pişirirlerdi. Su getirmede «gogon» (güğümlü), «qub-

ğan» (ibrik) ve «çımçır» (boduç); et kızartmada «tsatse» (Kab. «dzase» -şiş) vb. kullanırlardı. Seramik eşya yapımı da gelişkindi : «qoşın» (küp), «sehen» (çanak) vb.

B — Toplumsal Yaşayışı : Adıgey'de eski «eşitlikçi - ataerkil» ve «feodal» toplum yaşantılarının özellikleri karma bir biçimde görülebildi : yardımlaşma, imeci (hefi), konukseverlik, âtalık (pvur vb).

Babaerkil yaşantının arkaik kalıntısına örnek olarak «lvaço» (soy ailesi) içi yardımlaşması, kan bedeli, cerime ve başlık ödemede, ev yapma ve çalışmada elbirliği etme gelenekleri vardı. Bundan başka komşu yardımlaşmaları da gelenektendi. Soy ailesinin başı, soyun «nehızh» ya da «hemetzh» denilen en yaşlısı idi. «Nehij»in hukukuna her zaman çok saygı gösterilirdi.

Ayrıca, tüm Adıgeler katında yaşlılara verilen değer çok büyüktü. «Themate», ya da baba, amca ve ağabey gibilerinin yanında oturulmazdı; yemek yenmez kendileri ile tartışılmaz ya da, konuşulmazdı. Genç, ısrar edilmeden yaşlıyı yolda geçmez; atlı genç te, yaşlıyla karşılaştığında atından iner, geçmesini bekler ya da atını yaşlıya teklif ederdi. Kadınlara da aynı saygı gösterilir, yük taşıyan kadının yükü alınıp taşınırdı.

Düşman da olsa, konuğa saygı gelenektendi. Konuğun istekleri karşılanır, dilediği sürece ağırlandı. Konuk, «Haçveş» denilen ve konuklar için yapılan ayrı evde ağırlandı. Konuk, ancak ev sahibesine saygısını ve teşekkürünü iletme bakımından aile evine girerdi. Konuğu her yönden memnun etmek için adına eğlenceler düzenlenir, köy kızları ve delikanlıları getirilir, elden gelen her şey yapılırdı. Konuk, av eğlencelerinde götürülür ve kendisine hediyeler sunulurdu.

Konuk ağırlama, Adıgelerin en eski ve en iyi geleneklerindendi.

Adıge, «başkalarının varlığına ve haklarına karşı da çok saygılı, müşfik ve merhametli» idi. Toplumun hakkına ve mertliğe çok saygı duyardı; dostluk onun için çok değerli ve ulusal bir şair idi». Bu özellikleriyle Adıgeler, «düşmanları karşısında güçsüz düşmüş toplulukların sığınmalarını kabul eder ve hatta onları korurlardı». Ama Adıge, «tüm tarihi boyunca gösterdiği bu faziletinin karşılığını asla görmemiştir». (bk. Tarihte Kafkasya, s. 238, özetlenerek ve sadeleştirilerek).

Adıge, «tarihte fazileti ve kahramanlığı ile söz konusu edilebilir.» Adıgenin yurdunu savunmakta gösterdiği uzun direnmelerinin kaynağı bu fazilet ve kahramanlığının bir sonucudur» (aynı eser, s. 239).

Ünlü Rus şairi Puşkin'e göre, «Adıgeler tavrın demokrat, kalben se, aristokrattırlar» (a. g. e. s. 239).

Adıgelerde yurtseverlik duygusu Nartlar Destanından başlamak üzere bir din inancı biçiminde yüreklerde yerleşmiş idi. Yurtseverlik ilkesi Adıgeler arasında «Mabudum özgürlük, mabedim vatan» biçiminde dile gelirdi.

Adıge toplumunun bir başka özelliği de «özgürlük ve disiplini» idi. Mr. Longors'a göre «başka ülkelerde konut dokunulmazlığını korumak bakımından özgürlükler kaldırılabilir», fakat Adıgeler arasında «konuta değil, kişisel özgürlüğe önem verilir (zikreden : a. g. e. s. 235)»di.

Adıgeler arasında «nıbeğublağ» adlı «arkadaşlık»lar kurulurdu. Böylesine iki arkadaş, ölüme değin ziyaretleşir, yardımlaşır ve birbirlerinin haklarını ararlardı.

Adıge toplumunda arkaik bir kalıntı olan büyük aile, kollektif yaşar ve çalışırdı. Ancak, aile mülkiyeti söz konusu olabilirdi. Erkeklerin başı «themate» (aile reisi), kadınların başı da, en yaşlı kadın olan «guaş» (hanım) idi.

Kız ve erkek çocuklar, daha çocukluktan faziletli, saygılı, cesur ve çalışkan yetiştirilirdi. Herkesin nasıl yetişmesi gerektiği Adıge geleneklerinde belli idi.

Son derece temiz, saygılı ve erdemli yetiştirilen Adıge kızları eli çabuk ve çalışkan olurlardı. Kadınların bestelediği «Hasase» adlı halk şarkısında Hasase adlı bu güzel kız kibirliliğinden ötürü eleştirilir. Kız buna şu karşılığı verir : «Ben savaşlarda atının hızıyla değil, kılıcıyla kendini kurtaran ve önüne düşman esiri katıp getirenlere ayağa kalkarım. Böylelerini dışarıda karşılar ve atından indiririm».

Dış güzelliklere değil mertliğe ve yurtseverliğe değer veren eski Adıge kızları üzerine bir İngiliz şöyle bir şarkı dinlediğini söylemektedir : «B düşmanın tüfek atışlarına karşı koyana değil yeri sarsıp ağaçların yapraklarını döken düşman topçusuna saldıranan varırım» (zkreden: Tarihte Kafkasya, s. 296 - 297).

Pşız kıyısında, kış sabahı bir genç gelin, görüncesi ile su almak için buldukları bir sırada, genç bir atlı, tek başına atıyla yüzerek ırmağı geçer. Bu, gelinin kocasıdır. Ama,, bunu, görüncesine açıklayamaz. Şöyle der : «Bu atlı, ne de yiğit! Öyle bir yiğidin eşine ne mutlu!». Kız durumu annesine anlatır : «Anne, Ağabeyim bunca yiğitken, yanımda, Pşızı geçen bir atlıyı öğdü : Öyle bir yiğidin eşine ne mutlu» dedi. Anne oğluna haber gönderir : «Karını aldığın yere geri götür», diyerek. Aradan yıllar geçer; cepheden gelen bir asker erzak toplamaktadır. Kırbacı ile kadının kapısını çalar. Kapı hafifçe aralanır, asker çuvalı oradan atar. Kadın çuvalı doldurur ve kapı önüne uzatır. Asker de onu alıp gider. Bahçede mısır soymakta olan kız ve kadınlar : «Yurdumuz için savaşan bir askerden, böylesine kaçmana ne gerek vardı?» derler. Israr üzerine genç gelin : «O, kocamdı» der. Kadınlar : «Görmedin ki, nasıl tanıyabildin?» derler. Genç gelin: «Kıyayı çalışından anladım. Görünürsem, halâ kendisinde gözüm kaldığından göründüm, diye düşünmemesi için, görünmedim. Pşız ırmağından geçerken kendisinden duyduğum öğünmeyi, kocamı övmüş olmamam için, öyle bir yiğidin eşine ne mutlu, diye söylemiştim görünceme. Bu yüzden kocamdan ayrı düştüm.

Kadınlar bu konu üstüne bir şarkı dizerler. Şarkı dilen dile kocasına varır, hata anlaşılır ve böylece yeniden birleşirler.

Adıge kadınları böylesine onurlu ve kişilikli idiler.

Bir Adıge erkeği de, asla yiğitliğinden sözetmez ve kendisini övmezdi. En yiğit olanları aynı zamanda en alçak gönüllü ve en saygılı olurlardı. Sessiz ve ağırbaşlı, başkalarını dinleyen ve başkaları konuşmak istediklerinde sözlerini hemen kesen kimseler olurlardı.

C — Harp Oyunları : Bunlardan en eski ve en ünlülerinden biri «Herametoqo» (Haramatoko ok.) oyunudur. Bu oyun Nartlar Destanında da anlatıldığı gibi oynanırdı : Köy atlı ve yaya olmak üzere ikiye (bazan da üçe) ayrılır, karanlık bastıktan sonra oyuna başlanırdı. Gençlerden biri bir ot meş'ale taşır, yaya ve atlılar da birbirlerine saldırarak güçten düşünceye değin kapışmayı sürdürürlerdi. Gelenek gereğince atlıların kazanması gereken oyun sabahleyin biter, esirler kurtulmalık ödenerek satınalınır, oyunun sonu eğlencelerle ve şölenlerle getirilirdi.

«Şiuretles» (yaya - atlı) oyununda savaşa hazırlık derecesi ölçülürdü. Atlılar, koca kazıklarla sık ve kalabalık yayalara saldırırlar ve olanca

güçleriyle boğuşurlardı. Hiç bir insafın söz konusu olamayacağı bu oyunda atlılar yayaları çigneyip geçerlerdi. Yayalar da, çit gerilerine ya da ev içlerine toplanıp oralardan koca sopalarla atlılara saldırırlardı. Böyle durumlarda atlılar, rüzgâr gibi uçarcasına çitleri aşar, ev içlerine dalar ve korkunç mücadelelerini sürdürürlerdi. Oyun, taraflardan birinin kesin galibiyetiyle sona ererdi. Adıgeler : «Böylesine bir günde korkmayan kişi, savaşta da korkmaz» derlerdi.

Çok sevilen başka bir spor da, çeşitli hünerlerin gösterildiği «At Yarışları» idi, ve yarışta birinci gelenlere değerli hediyeler verilirdi.

«Gegu» eğlencelerinde oynanan bir başka oyun da «Qebeq» (Kabak ok) idi. Bu oyunda, atlılar dışında akrobatlar, ip cambazları, «geguakvo usakvo» (halk şarkıları ve oyunları topluluğu)'lar ve «naqırıpşe»ler (borucular) de bulunurdu. Oyunun en önemli yanı, bir sırığın tepesine asılmış ve «qebeq» adı verilen kap kacakları vurabilmektir. İlkbaharda, çift sürme mevsiminde yapılan bu oyunlarda kadın erkek, yaşlı çocuk, herkes «kabak»a nişan alıp vurabilir ve düşürülen eşya da düşürenin olurdu.

Gençler arasında sevilen bir başka oyun da «Şapka Kapma» (Paoyehij) oyunuydu, Gelin köyden çıkarıldığında ve kabile gelinin köylülerini selâmlamak için durakladığında, gençler birbirlerinin şapkalarını kapıp kaçarlardı. Şapka getirmek yiğitlik, şapkasını kaptırmak ta beceriksizlik sayılırdı.

Bu nedenle, gelinalmaya en seçkin ve en gözüpek atlılar gönderilirdi. gelinin köylüleri de bunların karşısında en çevik ve en hızlı atlılarını çıkarırlardı. Gelinalma boyunca türlü atlı sporları, nişan vurma, at yarışları ve daha başka harp oyunları oynanırdı. Düğün sonlarında da «Deri Kapma» (Cue zetex) ve «Bayrak Kapma» (Bıraç Yedzix) oyunları yapılır, yaya ve atlıların köy köy mücadele ettikleri bu oyunlarda birinci gelenlere türlü hediyeler verilirdi.

Her hafta, pazar günleri (not. Adıgeler pazar gününü «Theumaf»-«Küçük Tanrı günü» diye önemli sayarlardı) güreş, yaya koşusu, uzun ve yüksek atlama, taş ve sandal atma gibi geleneksel oyunları oynarlardı. Yüksek bir yere asılmış peyniri zıplayıp dişle kapmak olan «qoyepix» (koyepix ok.), «paoyetle» (şapka kaçırma) ve «kvapse zepyegu» halat çekme gibi yarışmalar da ünlüydü.

Yarışmalarda, çoğunlukla «vork» ve «fekolv»lar karşılaşır, kurtulmalık olarak vorklar «değerli hediyeler», fekolvlar da «yulaf» verirlerdi.

D — Güzel Sanatlar : Adıgeler güzel sanatlar alanında komşularından ileri idiler. Adıge güzel sanatlarının geçmişi Adıge tarihi ile yaşıttır. Adıgeler çağlar boyu güzel sanatları sürekli olarak geliştirmişlerdir. Aıge halkı ev eşyalarını ve elbiselerini işlemede çok usta idi.

Adıge süsleme sanatında koyu renklerden çok, bitki ve hayvan resimleri bulunan işlemler geliştirilmişti. Dairevi süslemelerde büyük şekillerden artakalan boşluklar daha küçük şekillerle doldurulurdu.

Adıgeler ağaç oyma ve işleme yapmakta, nakıscılıkta da ileri idiler. Bu sanatlar daha çok sınıfsız Adıge boyları arasında gelişmişti.

Altın ve gümüş işleminde Adıgeler, tüm Kafkasya'da en önde idiler: altın ve gümüş tellerle elbise üstüne resimli sır ve sırmalar dikilirdi.

Adıge nakşında üç tür işleme gelişmişti. En fazla görüleni «altın işleme» idi. Gösterişli kalın ipliklerle değişik resimlerin işlendiği bu nakış türünde, resimler, ince ipliklerle bağlanıyordu. Dolayısıyla, eser çok çekici bir güzel görünüm kazanırdı. Adıge süslemesinin kompozisyonunda daima yenilik ağır basardı. Altın işleme; çuha, çeşitli kumaş vb. ne nakşedilirdi.

İkinci tür işleme, «pazar işleme» idi. Sarılmış iplik ya da başka bir kalın iplikle yapılan örme, doğrudan doğruya kumaşa dikilirdi. Üçüncü tür işleme de, «sahtiyan ya da deri işleme» idi.

Ağaca ya da deriye işleme, saz örme ve dokumalara renk verme ve resimlendirme de gelişmişti. Adıgeler eskiden heykel yapımında da ileri idiler. Ayrıca Adıgeler, eğer takımlarını ve silâhlarını sayatlamakta ve altın savatçılığında ileri idiler. Adıge savatçılığı Dağıstan ile ilişkili idi.

E — Adıge Müziği ve Halk Dansları : Adıge insanının yaşamından bir parça olan müzik ve dansların kaynağı çok eskilere uzanmaktadır. Dini törenlerde (İslamıktan önce), savaşlarda, düğünlerde, çalışmada ve konuk ağırlamada müzik ve dansın önemli yeri vardı.

Adıge şarkıları ve dansları, çağlar boyunca birer «profesyonel halk şarkıları ve dansları topluluğu» sayılabilecek «geguako - usako» toplu-

luklarınca yaşatılmış ve geliştirilmişlerdir. Çok sayıda şarkı ve dans bulunmaktadır.

Adıge enstrümanları arasında flüte benzeyen «bjami» (bzhamiy), «nakır» ve «kamil» (kaval) en çok kullanılanlardandı. «Şikepşın» (şıkvepşın) adlı at kuyruğu kılından telli kemençe ve saz da kullanılırdı. Bjami ve şikepşına çok eskilerden beri birlikte gegularda çalınırdı. İçinden on iki tel geçmeli eski Adıge «orfe»si dağ kabileleri arasında halen yaşıyordu. Adıgeler yardımcı enstrümanları arasında en çok «ph'eçik» (pxheçvik) kullanılır, ayrıca küçük sopalarla tahta çalınırdı.

Yöresel havalar ve danslar da çoktu. Şarkılar «jiv» (zhu) denilen toplu eşliklerle, nakaratlarla söylenirdi. Adıge şarkıları üzerine bir İngiliz şöyle demektedir : Bu şarkıların «ahengi bizim milli kiliselerimizin muhteşem ve hazin müziğinden daha etkin ve daha güzeldir!» (zikreden Tarihte Kafkasya, s. 297).

Adıge dansları arasında «vug» (uıg), «kafe» (qacue), «tleperüş» (tleperıcu), «zefako» (zefakvo) ve sonraları «istlamey» (şamil) dansları ünlüydüler.

Adıgelerde dram ve tiyatro bulunup bulunmadığı belli değildir. Ama «Ajıgafe» denilen ve önemli günlerle çift dönüşlerinde oynanan oyunlar, duraklamış bir dram başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu oyun, çeşitli maske ve kılıklar kuşanılarak ve taklitler yapılarak oynanırdı. Bundan başka, kız ve erkekler arasında düzenlenen «zexes» (zehes ok muhabbet, «merkes»)lerde oynanan oyunlar da vardı. Bu oyunların profesyonel oyuncularını yoktu.

F — Yönetim ve Halk Meclisleri : Adıgelerde her kabile bağımsızdı. Kabilelerin kendi arkaik demokrasilerinin kalıntıları olan kurumları vardı. Sınıfsız boylar arasında egemenlik «XASE» (Hase ok.) adı verilen «HALK MECLİS»lerinin eliyle kullanılırdı. Ayrıca kabileler arasında yurt düzeyinde temsilcilerden kurulan bir «Halk Meclisi» de bulunurdu. Bu meclislere halkın rızası ile seçim yapılırdı. Sınıflı boylar arasında hiyerarşi vardı ve halk meclisi ile birlikte egemenlik feodaller tarafından kullanılırdı.

19. yüzyılda bir yabancı Adıge Halk Meclisi üzerine şunları yazmaktadır : «Kılıçlarına dayanmış meclis üyelerinin görüşmeler sırasında gös-

termiş oldukları düzenlilik, sükûn ve alçak gönüllülüğe, takındıkları saygıdeğer tutuma hayran olmamak elde değildir». Bu meclis tizerine E. Spencer de, «görüşmeler sırasında mecliste büyük galeyana gelindiğide olur, fakat başkanın bir elini kaldırması ile galeyana sona erer, sessizlik ve sükûnet geri gelir» demektedir (bk. Tarihte Kafkasya, s. 263).

Ülke yönetiminde ciddiyet ve düzenlilik esastı. Adıge toplum yaşantısını etkileyen bir başka etken de, Adıge Halk Edebiyatının yüksekliği atasözü, özlü ve felsefi sözlerin zenginliği, hitabet ve güzel söz söylemenin gelişmiş olması idi. (bk. Tarihte Kafkasya, s. 264).

Bu özelliklerin yüksek düzeye ulaştığı bir toplumda, salt bir özgürlük ile ince duygular egemen olmuş demektir. Gerçekten, tüm bunlar, ikna, doğru yolda uyarma ve hatta yönetim araçlarıdır. Adıge toplumunda bunlar, gerekli gereksinimler arasında idi. Toplumda bir şeyin gelişmesi ve yükselmesi için, o şeye gereksinme duyulması gerekmektedir.

Özgür ülke ve halklarda geçerli olan şey yasal güçlerden çok, ikna gücüdür. İkna gücü vicdanlara doygunluk verir; bilinci istenilen yöne yöneltir, dilediğini yaptırır ve duyguları yönetir. Özgür olmayan ülke ya da toplumlarda ise, buyurma (emretme) geçerlidir.

Adıge halkının yüksek bir insanlık sevgisine ve yüksek bir özgürlük düzeyine erişebilmiş olması, onda, «böyle yasalara ve yasal zorunluklara gereksinme yaratmamıştır. Çünkü, herkesçe benimsenmiş ve yüreklerle sinmiş ulusal örf ve geleneklere dayalı yüksek bir halk eğitimi vardı. Yönetim aracı olarak zabıta, dışta değil, bireylerin kendi vicdanlarında ve ulusal bilinçlerindeydi (Tarihte Kafkasya, s. 265).

Kuzey Kafkasya çapında ulusal uyanma eylemlerinin öncülüğünü Adıgey çekiyordu. Bu alanda iki görüş çarpışıyordu : Yüksek İnsanlık ya da Adıge insanlık anlayışı bilincine erişmiş önderler, demokratik birleşmeler için mücadele ediyorlardı. Adıgey'deki (ya da Kuzey Kafkasya'daki) her türlü «demokratik devrim hareketlerinin kaynağı ve ocağı Abdzah kabilesi idi ve bu hareket Kabartay bölgesine de sıçramıştı. Destanı ünlü **AYDEMİRKAN** (Kab. Andemirkan) bu demokratik devrim mücadelesinin 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış bir halk kahramanı idi (bunun için bk., Tarihte Kafkasya, s. 255).

Yine ünlü bir devrimci de, «**Kazanoko Jebağı**» (1684 - 1750) idi. Kazanoko, önceleri pşı **Kaytuko Aslanbeç** (ölm. 1746)'in danışmanıydı. Ardından, geleneksel halk mahkemesi «**Xeyıve**» (Heyışe ok.) yargıcı (xeyacve) oldu. O sıralarda pşı'lar, egemenliklerine dayanan bir «devlet» (krallık) kurmak istiyorlardı. Egemenler, bu nedenle, halk üzerinde nüfuzlu ve bilge bir kişi olan Kazanoko Jebağı'yı İslami «Şer'i Mahkemesi»ne baş yargıç (hakim) olarak seçtiler. Geleneksel ve Şer'i mahkemelerin başına geçen Kazanoko'nunu gücü çok arttı. Ama Kazanoko, çok daha insancıl olan ve yoksul halk kitlelerince tutulan «Heyışe» (Halk Mahkemesi) mahkemesine üstünlük tanıdı.

Rusya'ya karşı iyi ilişkilerin sürdürülmesi bakımından titizlik gösteren, ama bağımsızlığı da çiğnetmeyen Kazanoko, yasalaşmış Adıge gelenek (xabze) lerinin bazılarını kaldırdı, bazılarını değiştirdi ve yerlerine yenilerini koydu; yeni bir toplum ve devlet için gerekli ilkeleri saptadı. Kan davalarının, insan dahil Kırım'a verilen vergilerin ve kölelerin ezilmesinin önünü almaya çalıştı. Uyguladığı sosyal ve siyasal ilkelere bazıları şunlardı : «1 — Toplum, disiplin ve erdem üzerine kurulmalı, 2 — Devlet, toplumdaki doğmalı, toplumun aynı ve toplumla birlikte olmalıdır; devletin görevi, toplumu oluşturan çeşitli unsurların ayyat ve faaliyetini düzenlemek olmalıdır, 3 — Devlet başkanı seçimle atanmalıdır, fakat seçilecek devlet başkanı asil ve becerikli (dirayetli) olmalıdır» (Tarihte Kafkasya, s. 348 — 349).

Kafkasya'nın Solon'u olarak nitelenen Kazanoko Jebağı'nın koyduğu ilkelerden bazıları şunlardı : «1 — Toplumda soylu bir unsur vardır ve olmalıdır, 2 — Mert olan her birey, soyludur, 3 — Soylu olan için, servet ve süs (ziynet) ayıptır, 4 — Gurur ve ululuk (azamet), soyluluk (asalet) belirtisi olamaz, 5 — Soyluluk, fazilet demektir. Kaynakları ise cömertlik, utanma, göz ve gönül tokluğu ile alçak gönüllülüktür, 6 — Savaşta kılıcı, kürsüde dili ile önde bulunan, önderimizdir, 7 — Soyluluk, salt (mutlak) irsi değildir. Hizmet ve fazilet, zekâ ve dirayet bir kişiyi ya da bir aileyi soyluluk basamağına çıkartabilir, 8 — Gelenek, uygun olandır» (T. Kafkasya, s. 245).

Kazanoko Jebağı'dan esinlenen pşı Kaytuko Aslanbeç, «İki deniz (yani Karadeniz ile Hazar Denizi) arasında ancak bir devlet bulunur» ilkesini ortaya koydu ve bu ilkeyi gerçekleştirmeğe çalıştı (bunun için bk., T. Kafkasya, s. 349).

Kazanoko ölürken son söz olarak şunları söyledi : «Halkın şeref ve namusu üzerine saygılı olunuz, iki yüzlü ve döneç olmaktan kaçınınız» (Tarihte Kafkasya, s. 245).

Pşı Kaytuko Aslanbeç'ten sonra «Büyük Kabartay'ın» başına geçen pşı Kaşavbiy de aynı yolda yürüdü. Fakat, tüm çabalar sınırlı olmak ötesine geçemedi.

Adıgey - Rusya Savaşları : Rusya ile Türkiye arasında imzalanan Belgrad anlaşmasına (1739) göre, «Büyük Kabartay» ve «Cılahstene» bölgelerinin bağımsızlıkları tanındı. Buna rağmen, bu yerler üzerine Rus - Türk çekişmesi sona ermedi

O sıralar Büyük Kabartay bölgesinin baş yargıcı ve yönetmeni (başbakan) ünlü filozof Kazanoko Jebağı (1684 - 1750), ülkesinin çağdaşlaşması için Rusya ile dost kalınmasına ve kalkınma hareketlerine girişilmesine önem veriyordu.

Kırım Hanlığı, Adıgey'e üç kez (1707, 1720, 1729,) saldırı; fakat, Kazanoko'nun devrimci kalkınma girişimleri ile güçlenmiş olan ülke, tüm saldırıları püskürttü.

Kazanoko'nun girişimleri ile güçlenmiş Adıgey'e 1775 te Kırım Hanlığı saldırmak istedi, fakat cesaret edemedi.

Fakat Kazanoko'nun ölümünden (1750) sonra feodaller yeniden kendi aralarında mücadelelere başladılar. Bu feodaller arası mücadeleden güçsüz düşen pşı Kaşoko Kurğoko, taraftarlarıyla birlikte Rus himayesine girip Mezdegu (Mozdok) ormanlığına yerleşti ve hıristiyanlığı kabul etti (1762).

Bu sıralarda Rus kolonizasyonu yoğunlaşıyordu. Rus yerleşmelerinin ve yeni Rus kalelerinin artması sonucunda Mezdegu ormanlığının açıklarındaki topraklar Kabartay feodallerinin elinden çıktı. Buna kızan feodallerden bazıları 1763 de Kırım'dan yana oldular. Kalanları da kolonizasyonun durdurulması ve yeni Rus kalelerinin yıkılması için Petersburg'a elçiler gönderdiler; fakat red cevabı aldılar.

Bunun üzerine Kabartay bölgesi Adıgeleri, Rusya yönetimindeki Kızlar kalesini kuşattılar ve Rusya ile mücadeleye giriştiler (1765).

Adıgeler, çoğunlukla, 1768 - 1774 Türk - Rus savaşı sırasında, Türklerle müttefik olarak, Ruslarla savaştılar. Doğuda Adıgeler Mezdegu kalesine hücum ettiler, fakat alamadılar. Ruslar da batıda Taman yarımadasını (Temenikve'yi) işgal edip Adıge ticaret şehri «Svemez» (Novorossisk)'i aldılar, fakat «Biğurkal» (Anapa) önünde püskürtüldüler.

1774 Küçük Kaynarca anlaşmasına göre, Türkler, «Bağımsız Adıgey'in Kabartay bölgesini Rusya'ya verilmiş saydılar (!). Ruslar, bundan sonra, Osetya üzerinde kontrol kurup Daryal geçidinden aşan Gürcü Askeri yolunu onarttılar.

Kolonyalist yayılmalarını genişleten Ruslar, 1776 da Ten ırmağı kıyısındaki Rostov'dan Mezdegu'ya uzanan müstahkem sınır çizgisi üzerinde on kale kurdular ve bu kaleler ile, çevresinde kurdukları köylere, Kazakları ve Rus muj iklerini (köylülerini) yerleştirdiler.

1779 da tüm Adıgey halkı bu müstahkem Rus kalelerine karşı taaruzla geçti ve kolonyalist yayılma geçici olarak duraklatıldı.

Rus komutanı general Potyomkin 1783'te işgal ettiği Kırım'la birlikte Taman yarımadasını ve Pşız ırmağı kuzeyini Çarlık Rusyasına ilhak ettiğini ilan etti. Potyomkin'in generallerinden Suvarov, Pşız ırmağı kuzeyindeki Adıge, Nogay ve Kalmuk kabilelerinin birleşip direniş geçmelerini önledi ve bunlardan ele geçirebildiklerini kılıçtan geçirdi. Bu yerler halkı, ya Pşız güneyine ya da İndil (Volga) ötesine sığındı.

Bu arada İran ve Osmanlı saldırıları karşısında bunalan Gürcüistan da aynı yıl, yani 1783 te, Çarlık Rusyasının himayesine girdi.

Kuzey Kafkasya Halk Kurtuluş Savaşı : 1783 - 85 yıllarında tüm Kuzey Kafkasya halkları İmam Uşurma Mansur yönetiminde bağımsızlık savaşını yoğunlaştırdılar. Yurtsever güçler 15 bin kişilik bir kuvvetle Kızlar - Mezdegu hattına hücum ettiler ve işgal altındaki yurt topraklarını kurtararak emperyalistleri Maniç hattına değin püskürttüler.

30 Ekim 1785 te emperyalistler general Tükelli komutasında Mezdegu yönünde genel saldırıya geçtiler. Antiemperyalistlerin yiğitçe direnmesine rağmen saldırganlar Mezdegu yöresine tekrar yerleştiler; fakat, daha fazla ilerleyemediler.

1786 da karşı taarruza geçen yurtsever güçler emperyalist Rusları hem gerilettiler ve hem de yerel darbeler indirdiler.

Ertesi yıl, 1787 de, Ruslar yeniden genel bir saldırıya geçtiler, «**Jile-hoy**» da yiğitçe bir meydan savaşı veren Adıgeler, son savunma için **Biğurkal** (Anapa) yöresine çekildiler.

24 Mart 1789 da emperyalistler Biğurkal'a saldırdılar, fakat Adıgey'in yurtseverleri saldırgan Rus ordusunu oracıkta feci bir biçimde ezdiler.

1790 da Adıgelerle Battal Paşa komutasındaki müttefik Türk Ordusu yukarı Pşız yöresindeki işgalci Rus ordusuna karşı taarruza geçti. Fakat Battal Paşanın ihaneti yenilgiye neden oldu. Direnen Adıgelerin koruyuculuğunda Türk Ordusu, geri çekildi.

1791 de yeni bir saldırıya geçen Rus ordusu, yiğitçe direnen Biğurkal'ı zaptedip, Kuzey Kafkasya Halk Kurtuluş Savaşının Büyük Önderi **İmam Mansur'u** esir aldı. Fakat, Adıge direnişi karşısında Rus ordusu, daha fazla ilerleyemedi.

1796 da Kalmuk şefi **Dundukunba** yanında Kazaklar da olmak üzere 50 bin kişi ile Pşız ve Terek ırmakları yönünden Adıgey'e saldırdı. Dundukunba, işgal ettiği yerlerde canlı bırakmaksızın bir yıl süresince yağma ve katliamını sürdürdü. Adıgeler gerilla baskınları ile bu emperyalist Rus uşağını yenip kaçırttılar; ama bu arada, Ruslar da, toparlanmak ve Kuzey Kafkasya ovalarına yoğunca yerleşmek olanağını buldular.

19. yüzyılın ilk yarısında durum ve savaşlar : 19. yzyılda iyice belirginleşen Rus politikasının hedefi, tüm Kafkasya'yı boyunduruk almaktı. Güney Kafkasya, İran saldırıları sonucu zayıflamış, Osmanlı İmparatorluğu da yorulmuştu. 1792 de Türklerle Ruslar arasında yapılan Yaş anlaşması gereğince Ruslar, Gürcüistan'dan ayrılmışlardı. Bunu Fırsat bilen İran hükümdarı Ağa Mehmet Şah, saldırıya geçti ve Derbend'e değin doğu Kafkasya'yı işgal etti; ardından da, Gürcüistan'a yöneldi..

Bu durum karşısında saldırıya geçen Ruslar, Ağa Mehmet Şahı yendiler ve Baku, Şemahi ve Şuşa yörelerini ele geçirip, Gürcüistan'a girdiler (1795). Ama, Kuzey Kafkasya kuvvetlerinin hücumlarına karşı koyamayan Rus ordusu, 1796 da Gürcüistan dışında ki tüm Güney Kafkasya'yı boşalttı.

Böylece açıklığa kavuşan Rus plânın hedefi, daha zayıf olan Güney Kafkasya'ya yerleşip oradan Kuzey Kafkasya'yı kısıp almaktı.

Nitekim Rusya, 16 Şubat 1801 de Gürcüistan ile Adıgey'in Abhazya bölgesini ilhak ettiğini ilân etti. Ama, Abhazya, bağımsızlığını çığnetmedi.

Kuzey Kafkasya kuvvetleri 1803 - 1804 yıllarında güneyde savunma birlikleri bırakıp, kuzeyde topyekûn bir antiemperyalist saldırıya geçtiler. Peş peşe Rusları yenilgiye uğratan yurtseverler, Maniç hattını ele geçirerek vatanın önemli bölümlerini kurtardılar. Maniç hattı boyunca durumlarını iyice sağlamlaştıran Adıgey kuvvetlerine Astrakhan şehrinde gelme veba bulaştı. Tüm Kuzey Kafkasya vebadan kırılmaya başladı. Bu durum karşısında yurtseverler Maniç hattını terkedip çekilmek zorunda kaldılar. Veba salgını, düşmanın yapamadığını yapmış oldu

Ruslar, geri çekilen Adıgelere saldırdılar. Rus saldırısı Şetkale (şimdiki Stavropol) ve Kalefo (şimdiki Krasnodar) önlerinde durduruldu....

Ruslar, başarıya ulaşmanın, Kuzey Kafkasya halkları arasında doğmuş birliği bölmeye bağlı olduğunu anladılar. Ve bu yönde yoğun propağanda ve hile faaliyetlerine giriştiler

Napolyon Bonapart'ın Rusya seferi, Rus saldırısını geciktirdi. Ama, ~~sadece~~ **sadece** yıllık bir hazırlıktan sonra Rus Ordusu, Napolyon'u yenen general **Yermolov'un** komutasında 300 bin kişilik bir kuvvetle harekete geçti.

Adıgelerin «General Şeğuane» (Delik Kafalı general) dedikleri general **Yermolov** kuvvetleri batı Adıgey'de durduruldu. Ama, aynı Yermolov, köyleri yakıp, halkı kılıçtan geçirerek Kabartay bölgesini işgal etti (1822). Oşhamafe dağı eteğine çekilerek genosidin pençesinden kurtulabilen kılıç artıkları Pşız yöresi Adıgeleri arasına sığındılar.

Böylece Kabartay bölgesi, nüfusunun çok büyük çoğunluğunu kaybettiği gibi, işgal altına geçmiş oldu. Ruslar, ayrıca Kuzey Kafkasya'nın belkemiğini kırarak doğu ile batıdaki direnişleri bölmüş oldular. Rus emperyalizmi, amacının ilk bölümünü gerçekleştirmiş oldu.

Bölünmüş Kuzey Kafkasya'da «Halk Kurtuluş Savaşı» : Rusların orta Kuzey Kafkasya'da (Kabartay bölgesi ve Osetya) yerleşmelerinin hemen öncelerinde önemli iç siyasal olaylar yaşanmıştı : 1 — Pşız yöre-

sinde bir «halk ayaklanması» sonucunda feodal sınıfı tasfiye edildi, pşı - vork'lar Ruslara sığındılar. Adıgeler kendi aralarında «Çile Therio Xase» (Ulusal And Meclisi) adlı bir halk meclisi kurarak ortak yönetim oluşturdular. 2 — Dağıstan feodalleri (özellikle Avar Hanlığı) Rusya'dan yana oldular. Bu durum, daha sonraki Dağıstan direnişini oluşturacaktır. 3 — Abhazya hükümdarı Çaçba Sefer Bey Rusya'nın egemenliğini tanıdı ve hıristiyan oldu (1810).

Rusların Napolyon ile savaşmakta olmaları ülkenin bu en zayıf anının kazasız geçirilebilmesini sağlamıştı. Ama, Kabartay bölgesinin elden çıkışı mücadelenin bütünlüğünü yokermişti.

Adıgeler 1807 yılından itibaren Kaleubatk Şupago tarafından oluşturulmasına çalışılan «Ulusal Meclisi'n hükümetini kurdular. 12 bölgeden kurulu Adıgeyin üç siyah ok ve on iki beyaz yıldızlı koyu - yeşil bayrağı Halk Kurtuluş Savaşçılarınca dalgalandırılmağa başlandı.

Adıgey Halk Kurtuluş Ordusu mücadelesini 1830 larda iyice yoğunlaştırdı. 1834 te Adıgey Kurtuluş Ordusu'nun Abdzah ve Vubih kuvvetleri Abhazya'nın Ako (Sohumkale) dışındaki yerlerini kurtardılar. Adıgey Aslanı ünvanını alan Şapsığ kahramanı Guzbek Hacı komutasındaki 1700 Adıge atlısı Abın mevkiinde 14 bin kişilik bir Rus ordusunu feci bir yenilgiye uğrattı (1834).

Adıgey Ulusal Kurtuluş Ordusu'nun mücadelesi bilinçli bir antiemperyalist savaşı niteliğindedir; komutanları da emperyalizme karşı verdikleri mücadelelerle büyük tecrübeler edinmişlerdi. Örneğin, Guzbek Hacı başta olmak üzere önemli komutanlar Mısır'da saldırgan Napolyon Bonapart ordusuna karşı gönüllü antiemperyalist mücadelelere katılmışlardı.

Sömürücü sınıfları tasfiye etmiş Adıgeyin Halk Kurtuluş Savaşı tüm Dünya antiemperyalistleri ve ilericiileri arasında hayranlık uyandırırken Dağıstan ve Çeçenistan'da da kurtuluş savaşı yoğunlaşıyordu.

Rusya ile Türkiye arasında varılan 1829 Edirne anlaşmasında Adıgey, bağımsız bir devlet olduğu halde, Türkiye tarafından Rusya'ya verilmiş sayıldı. Bu durum, fiili bir anlam taşımasa da, Rusya'ya hukuken emperyalist savaşında bir tür meşruluk kazandırmış; Rusya bundan dış politikasında yararlanmıştı.

Ruslar 1829 Edirne anlaşması gereğince teslim olunmasını Adıgelerden istediler. 1837 de Adegum'da toplanan Adıgey Çile Therio Meclisi, Adıgey'in bağımsız olduğunu ve hiçbir zaman da Türk boyunduruğunda bulunmadığını ilânla, Rus önerisini reddetti.

1837 de saldırıya geçen Rus ordusunu komutan Guzbek Hacı yeni baştan ezdi. Adıgey Halk Meclisi'nin kararıyla 1837 de, Rus ordusu komutanlığına, Kuzey Kafkasya'nın tahliye edilmesini içeren bir ultimatona verildi.

Adıgey Ulusal And Meclisi (Ç. T. X.) tüm Dünya'ya mücadelenin amacını anlatan bir bildiri yayımladı (1838) :

«Bugün bizimle savaşan ve yurdumuzu ablukaya alan yüzbinlerce Rus askeri yarın sizinle de savaşacaktır». «Bizim dağlarımız Türkiye ve İran'ın istihkâmı ve kapısı durumundadır, biz yok edilirse bu ülkeler savunmasız kalacaklardır».

«Kutsal bir dava uğruna Rusya'yla savaştığımız ve onu yenilgilere uğrattığımız bilinen bir gerçektir. Buna rağmen haritalarda yurdumuz sanki Rusya'nın bir parçası imiş gibi gösterilmektedir. Rusya, batılı ülkelere, Adıgelerin kendi uyruğu olduğunu ya da Adıgelerin yağmacı vahşiler olduğunu, kendilerinin iyilikle yola getirilemediklerini ve kanunlarla yönetilemediklerini söylemektedir. Rusların bu kahpece yalanlarını şiddetle protesto ediyoruz!».

«Aramızda binlerce Rus mültecisi bulunmaktadır. Bunlar, bizim barışlarımızı kendi ülkelerinin uygarlığına tercih ediyorlar».

1839 da Şapsığ bölgesinde toplanan Ç. T. X.'nin saptadığı esaslara göre, «Karadeniz ile Hazar Denizi arasında kalan bölge **Vatan** ve bu vatanın halkı da birleşmiş bir **ULUS**» olarak ilân edildi.

Bu sıralarda Avrupa'nın ilerici basın organlarında Adıgeler lehine yazılar yayınlanıyor ve yabancı gözlemciler Adıgey'e geliyorlardı.

Bu durumlar karşısında Adıge direnişini kırabilmek amacıyla Ruslar entrikalar çevirmeye ve bazı kabilelere sahte barış teklifleri yapmaya başlamışlardı. Abdzah kabilesi kendisine bu yolda yapılan bir Rus barış teklifini Ç. T. X. ye getirdi. Abdzah bölgesinin Şheguşe mevkiinde top

lanan Adıgey Ulusal Meclisi (Ç. T. X.), «Tüm Kuzey Kafkasya'nın boşaltılması koşuluyla Rusya ile barış yapılabileceği» kararını aldı (1839).

Adıgey'in abluka edilmesi : Gelişen ve dış dünya ile ilişkiler kurmaya başlayan Adıge direnişini biran önce boğmak için Ruslar, karadan ve denizden kaleler kurmak ve yollar yapmak suretiyle Adıgey'i ablukaya almaya başladılar.

1839 da donanma desteğinde Adıgey kıyılarına çıkartma hareketlerine giriştiler. Şiddetli topçu ateşi desteğinde tutunarak **Şubş** ve **Şasi** kalelerine yerleştiler. Adıgeler, stratejik önemi büyük Jamatya kalesine hücum ettiler, fakat ağır topçu ateşi altında eridiler (1839).

1839 kışı, karşılıklı hazırlıklar içerisinde geçti.

Şanlı 1840 Bahar Saldırısı ve Büyük Antiemperyalist Zafer : İşgalci Rus Ordusunun bütün müstahkem kalelerine karşı, bazıları 10 - 12 bin kişilik kuvvetlerle, 1840 İlkbaharında genel Adıge taarruzu başladı. Antiemperyalist hücum 12 Şubat 1840 ta başladı, bir ay içerisinde sırasıyla **Vaye, Shapsın, Abm ve Şasi** kaleleri ele geçirilerek emperyalist kuvvetlerden temizlendi.

İlk şaşkınlıkları geçen Rus kuvvetlerinin sert direnişlere geçmeye başlaması, Adıgelere de ağır kayıplar verdirdi. Ama bu arada çok sayıda esir ile 200 top ele geçirildi.

Şanlı Adıge antiemperyalist zaferi tüm dünya özgürlükçüleri arasında sevinç ve heyecan uyandırdı. Bu arada yazıları ile Adıgelere savunan ilericiler arasından K. Marks şöyle yazıyordu : «Kahraman Adıgeler, Rusları yeniden hizmetlere uğrattılar. Eydünya, ey insanlık; özgür yaşamak isteyen insanların nelere muktedir olduklarını onlardan öğreniniz!».

Şanlı Adıge zaferi karşısında bozguna uğrayan Ruslar, bazı kaleleri boşalttılar, önemli buldukları kaleleri de güçlendirdiler.

Yiğit Adıge direnişine paralel olarak, Çeçenistan ve Dağıstan'da da, İmam Şamil, antiemperyalist mücadelenin bir kolunu yönetiyordu. İmam Şamil 1845 te general Vorontsov komutasındaki Rus ordusunu dağlık ve ormanlık araziye çekip **Dargo'da** feci bir şekilde ezdi.

Kabartay bölgesine gelen İmam Şamil, Adıgey ile direkt bağıntı kurmak istedi; fakat Kabartay feodallerinden ilgi bulamayınca geri döndü (1846).

Kırım Savaşı (1853 - 1856) sırasında siyasal durum : Kırım savaşı öncesi Rus politikasının ana hedefi, emperyalist yayılma idi. Çünkü, kapitalizm gündün güne geliyordu Rusya'da. Bu gelişme karşısında Türkler, ciddi endişelere düşmüşlerdi. Emperyalist İngiltere ise, kendi nüfuz alanlarına karşı bir Rus yayılmasından korkuyordu. Bu nedenle, yani Hindistan gibi sömürgelerini güvenlik altına almak için, İngiltere'nin, Rusya çevresindeki halklarda ulusal heyecanları körükleyip Rusya aleyhtarı bir cephe yaratmak politikası vardı. Ama bu politika kendi azınlık halklarını da harekete geçireceği endişesi ile, Avusturya - Macaristan ve Rusya'nın muhalefeti karşısında akamete uğradı.

Dolayısıyla, mevcut politik durumdan yararlanabilecek durumda sadece Türkiye bulunuyordu. Bu nedenle savaş, Osmanlı İmparatorluğunun durumunu korumak ve Karadenizdeki Rus deniz üslerini tahrip etmek amacına yöneldi ve bunları gerçekleştirdi.

Böylece baştan feda edilen ve yardım umudu da kalmayan Adıgey, anarşi içerisine yuvarlandı. Ne Muhammed Emin ve ne de eski Rus subayı Zanko Sefer Bey birşey yapabildiler.

Emperyalist batı ülkelerince desteklenerek İstanbul'dan gönderilen Zanko Sefer Bey hey'eti Adıgey'de «ayrılık ve bölücülük» tohumlarını ekti ve mücadele ocağının sönmesine neden oldu. Bir yabancı bu durumu, «Artık Kafkasya'da sözünün eri insanlar kalmamıştır» yargısı ile dile getiriyordu (bk. T. Kafkasya, s. 509 - 510).

Herşeye rağmen Adıgeler, Kırım savaşı sırasında hızla toparlanıp ilerisi için hazırlanmak fırsatını değerlendiremediler.

Bu arada, tampon bölge olarak, zımnen kendi aralarında Türkiye'yi kararlaştıran üç batılı emperyalist blok (1 — İngtère ve Fransa, 2 — Avusturya - Macaristan ve Prusya, 3 — Çarlık Rusyası), 1856 Paris anlaşması görüşmelerinde Kafkasya'yı söz konusu etmediler ve dolayısıyla, Rusya'nın hakkı olarak kabul etmiş oldular.

Genel Rus saldırısı ve Çeçenistan ile Dağıstan'm işgali : Kırım savaşından sonra serbest kalan büyük Rus Ordusu karşısında bir avuç Kafkaslı kendi kaderi ile başbaşa bırakıldı. Bu duruma, farkında olmaksızın, İngiltere ve Fransa adına esef edenler vardır. Oysa, durumda, yadırganacak bir yön bulunmamaktadır. Çünkü, aynı sıralarda batılı emperyalistler de ben-

zer cinayetleri işliyorlardı. Örneğin, Amerikan hükümeti kıta yerlilerini Adıgelerden de feci bir katliama tabi tutarken, İngilizler tüm Tasmanya adası halkını toptan yok ediyor, Avustralya ve Yeni Zelanda'da yerli avı sürdürüyorlardı. Fransızlar ise, başta Cezayir ve Madagaskar'da olmak üzere, sömürgelerinde peşpeşe aynı cinayetleri işliyorlardı.

Adıgeler, emperyalizmi geç tanımanın ve yardım eli bulamamanın kurbanı oldular.

Çarlık Rusyası, Kırım önlerinde toplanmış bulunan 300 bin kişilik ordusunu Kafkas sorununu halletmesi için harekete geçirdi. Rus ordusu, sanayi tekniğinin modern silahları ile donanmıştı ve iyi eğitim görmüştü.

Adıgelerin demede silâhlarının barutu dahi yeterli değildi.

Kırım'da uğranılan yenilginin acısını Kafkas zaferi ile gidermek ve ordusunun moralini yükseltmek isteyen Çarlık Rusyası, kararında kesindi.

Harekete geçen Rus ordusu, çepeçevre bir kuşatma ile İmam Şamil kuvvetlerini daraltılan bir çember içerisinde sıkıştırmaya başladı.

Rus hükümetinin Çeçenistan ve Dağıstan üzerine politikası, Adıgey üzerine politikasından farklı idi. Ruslar doğuyu yönetimleri altına almak, batıyı ise toptan yoketmek istiyorlardı (Bu konuda bk. W. E. Allen ve ölü Paul Muratoff, Kafkas Harekatı, 1828 - 1921 Türk - Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966, s. 103).

Doğuda yürüyüşe geçen Rus ordusu Şamil'in yedi bin kişilik kuvvetini eriterek merkez Venedo kasabasını ele geçirirdi (1859). İmam Şamil 400 sadık müridi ile birlikte yüksek Gunip köyüne çekildi. İki gün sürekli topçu ateşi ile dövülen köye topçu ateşi desteğinde 16 Rus taburu hücumla kalkıştı. Korkunç bir sokak boğuşmasından sonra, İmam Şamil, 6 Eylül 1859 da teslim oldu.

İmam Şamil, zaten otokratik ümmetçi yönetimi ile halk desteğini büyük ölçüde yitirmiş olduğundan, Rus başarısı zor olmadı.

Ama Ruslar, Adıgey'de topyekün direnen tüm Adıgey halkının kendisi ile karşılaştılar. İnsanlık tarihi, kadını erkeği, yaşlısı ve çocuğu ile mücadele eden bu denli dirençli ve onurlu bir «Halk Kurtuluş Savaşına» tanık değildir.

Adıge Halkının intihar savaşı ve nedenleri : 1859 da doğu Kafkasya düştüğünde 300 bin kişilik Rus ordusunun toptan Adıgey'e yükleneceği belli olmuştu. Durumun korkunçluğunu kavrayan Muhammed Emin, kaçınılmaz yokolmayı önleyebilmek için savaşa son verilmesini ve Ruslarla mümkün olduğunca uygun koşullarda barışa gidilmesini istedi. Toplanan halk kurultayı, teslim olmayı, en aşağılık bir davranış sayarak reddetti. Bunun üzerine Muhammed Emin, Ruslara teslim oldu (1859).

Zaniko Sefer Bey de 1860 yılında öldü.

Buna rağmen devam eden Adıgey intihar savaşının nedenleri nedir .

Bu konuda değerli araştırmalar yapan ve yerinde değerlendirmeler getiren büyük yurtsever ve ünlü ilerici Adıge tarihçisi general İsmail Berkok (1890 - 1954)'a göre, benzersiz Adıge direnişinin kaynağı, «Adıge halkının kültüründe ve o kültür içerisinde oluşmuş Adıge karakterinde» yatmaktadır.

Adıgey halkının « kabul edebileceği ve özümleyebileceği yönetim biçimi ancak meclisi bir rejim » olabilir. Adıge anlayışında « kürsüde sözü savaşta da kılıcı » ile üstün olan önderdi. Adıgenin « mabudu özgürlük, mabedi de vatan » dı Adıge kültürü « öğrenimden değil, gözlem ve tecrübe ile gelme idi ve buna dayanan Kafkas düşünüyü de, oldukça sınırlıydı, fakat çok ta soyluydu ». Adıgey Ulusu bu nedenle düşmana teslim olmayı havsalasına sığdıramıyordu. Oysa, « duygusal kalındığı sürece sağ duyu kullanılamaz » dı; « sağ duyunun kullanılabilmesi için gelişmiş ve egemen olmuş bir düşünce gerekli idi. Ancak, düşünce yoluyla olayların sonucu kestirilebilirdi ».

Adıgelerce « gerek ulusal ve gerekse bireysel hayatın konusu şeref, amacı da, o şerefin korunması » idi. « Şerefsiz yaşamaktansa, ölmek daha yeğdi ». Bu düşünce mantığının sonucu olarak, « ölüm dahi şerefsizlik lekesini temizleyemez » di. « Esaret ve boyunduruk altına girmek ise, en büyük şerefsizlik » idi. İşte bu anlayış ve düşünüş biçimi, Adıgey halkına sonu belli ve vahim bir mücadeleye devam etmek kararını verdimişti (bu konuda bk. Tarihte Kafkasya, s. 482 - 524).

1861 de Adıgey'in işgale uğramamış kesimi Abdzah, Şapsığ, Hak'uç ve Vubih bölgeleri ile Bjeğuğ bölgesinin bir kısmı idi. Sürekli Rus saldırıları ile düzenli olarak daraltılan bu alanda, işgale uğramış bölgeler

den gelen Adıgelerle de, yoğun bir nüfus birikmiş ve salgın hastalıklar başgöstermişti.

Kafkasya, stratejik ve ekonomik yönden çok değerli, fakat askeri gücü az bir yerdi.

«Değerler daima ihtiras ve tehlikeleri kendilerine çekerler... zayıf ellerde bulunan değerli yerler ise, sürekli tehlike oluştururlar».

«Coğrafi durumu Rusya gibi uygun olmayan hiç bir ülke, dış yardımsız kendisini kurtaramamıştır». Kafkasya ise, «böyle bir yardımı asla görmemiştir. Takdir kâr ve tatlı sözlerden başka...» (bk., a. g. e., s. 490).

«Kafkasya, sürekli bir mücadele alanı olduğundan, orada çok güçlü ve zengin bir mücadele edebiyatı doğmuştur. Bu edebiyat... mücadelede çok etkin bir rol oynamıştır. Kafkas edebiyatı bu etkisini yalnız mefahirde (öğünme) değil, mesaiibde (musibet) de göstermiştir. Yalnız başına mefahir, boş ve köksüz bir gurur doğurur. Dolayısıyla, gevşeklik yaratır. Oysa, mesaiib, umutsuzluk doğurur. Mefair ve mesaiib, ikisi birarada, duyguları ve maneviyatı yükseltir ve geliştirir» (bk. a. g. e., s. 288).

Adıgeler «vatanlarını ve vatan toprağını kutsal sayarlardı» : «...Ey eşsiz kahraman- Cennetin kapısına vardığında ulusunu unutma! Ey yürekli müslüman evlâdı- Cennet hurilerinin senin için söyleyecekleri tanrısal türkülerini dinlerken de vatanını hatırla!»

1861 de Rusya'da büyük sınıfsal ve demokratik ayaklanmalar bekleniyordu. Tüm bunların gerçekleşmesi Adıgey'deki direnişin ayakta kalabilmesine bağlıydı. Adıgey'in kurtuluş savaşı, tüm dünyanın umudu haline geliyordu. Tüm gözler buraya çevrilmişti. Yani, Adıgey sorunu tüm yeryüzü özgürlük savaşçılarının dalgalanan bayrağı durumundaydı.

Ama sarsıntılar içerisinde bocalayan emperyalist dünya, yani kendi halklarının özgürlükçü uyanışından ürken batılı hükümetler, Rusya yanlısı bir politik manevra ile tüm yeryüzü ilerici hareketlerinin önünü kestiler. 5 Kasım 1863 te Fransa imparatoru III. Napolyon, Rusya yanlısı ve Polonya ile müttefiki Adıgey aleyhtarı bir söylevle, Rus kolonyalizmine arka çıktı. Buna uygun olarak diğer batılı devletlerin ve bu arada «Osmanlı İmparatorluğunun da resmi politikası büyük bir sapma ile Kafkasya aleyhine döndü».. İngiltere ise, Rus politikası karşısında taraf-

sızlığını ilân etmişti. Bu, zımni bir Rus taraftarlığından başkası değildi. İstanbul'da Adıge asıllı Hüseyin Paşa da birdenbire idam edilivermişti (bu konularda bk. Tarihte Kafkasya, s. 517 - 522).

Bu yeni durumlar, emperyalizmin, halâ 1856 Paris anlaşmasında saptamış olduğu denge kurallarına, yani, Türkiye'yi İngiliz Fransız nüfuz bölgeleri ile Çarlık Rusyası arasında tampon devlet olarak bırakıp, Kafkasya'yı Rusya'ya yem olarak bırakmaya dayanan politikasına sadık kaldığını doğruluyordu.

Oysa, Adıgey'e ve Polonya'ya yapılacak küçük bir yardım bile çok şeyi değiştirebilecek durumdaydı. Ama bu, tüm yeryüzünü sarsacak iki antiemperyalist devletin doğması demekti.

Dolayısıyla, emperyalizm, kendi kuyusunu kendi kazacak kadar bilinçsiz değildi.

Ruslar 1861 den beri Adıgey topraklarını, kıyıyı kontrol altına alırken, bir yandan da çevreden denize doğru işgal ediyorlardı. Bu strateji, Adıge varlığını toptan boğmaya dayanıyordu.

Ruslar köyleri basıp yakıyorlar ve her nedense öldürmediklerini «askeri tecrit kamplarında topluyorlar ve oradan da kafiler halinde kıyıya götürüp Türk gemileri ile zorla Türkiye'ye gönderiyorlardı».

Rusların amacı, her zaman batıdan yardım alabilecek uyanık ve dirençli Adıge halkından ebedi kurtulmak ve bir de 1861 de Rusya'da köleliğin kaldırılması ile özgürlüğüne kavuşan büyük Rus göç dalgasının bir kısmını Adıgey'e yerleştirmekti.

Nitekim, bir taraftan köyler yakılıp Adıgeler kırılırken ya da zorla yurtlarından sürülürken, bir yandan da işgal edilen topraklara Rus köylüleri yerleştiriliyordu. (bk., Tarihte Kafkasya, s. 518 - 524, ayrıca w. E. Allen ve ölü Paul Muratoff, Kafkas Harekâtı, Ankara, 1966, s. 103 - 104, ayrıca bk. Birleşik Kafkasya Dergisi'nde A.P. Berje'nin raporları). Rus tarihleri 1863 yılına değin 184 Adıge köyünün yakıldığını yazmaktadırlar (zikreden : T. Kafkasya, s. 524). Sadece Pşız yöresinde 1861 - 62 yılları ilkbaharına değin 35 Kazak köyü (stanitsa) kuruldu ve bu köylere 5.482 Rus ailesi yerleştirildi (zikreden : T. Kafkasya, s. 518).

Adıgellere karşı askeri harekâta 1862 ilkbaharında başlandı. Abdzah, Vubih ve Şapsığ boylarının birleşmesi ile Soçi şehrinde son Adıge Ulusal Meclisi (parlamento) kuruldu. Bu meclise dayanan «Adıge Ulusal Hükümeti» sonuna değin mücadele kararı verdi. Bakanlar kurulu başkanı Kosaniyko İsmail Bey, yardım istemeye batılı devletlere elçiler yolladı. Ama, hiç bir devletten yardım alınamadı.

Başbakan Kosaniyko yönetimindeki yeminli Adıge askeri birlikleri 1864 yılına değin Rusları gerilla savaşları ile durdurmağa çalıştı. Kurtuluş Ordusu son Anayurt savaşlarını, yiğitçe bir intihar direnmesi biçiminde 1864 Mayısında Karadeniz kıyısındaki Ahçip köyünde ve Xhodz (Hodz ok.) deresi vadisinde verdi Sağ kalabilmiş tüm Adıge yurtseverleri kadın erkek birarada Adıgey Halk Kurtuluş Ordusu ile birlikte, buralarda kahramanca bir direnmeden sonra hep birlikte şehit düştüler. Saldırgan Ruslar, artakalmış çocukları dahi birbirine bağlayarak ve topçu hedefi olarak kulanarak imha ettiler. Bu konuda bir Adıge ağıtı şöylesine ağlamaktadır «Allahın lânetine uğrayası Hodz vadisinden kan buharları yükseliyor!. Kuruyası Hodz suyu, dalgalar halinde kan köpükleri getiriyor!» (bk. Tarihte Kafkasya, s. 525)..

Gün 21 Mayıs 1864. Artık Kafkasya'nın son bağımsızlık bayrağı Adıgey güneşi de yokolmuştu.

Adıgey'den zorla sürülüş : Çarlık Rusyasınca Petersburg'da kurulan bir komite 1862 de Adıgey halkının Türkiye'ye sürülmesine «askeri ve siyasi bir tedbir» olmak üzere karar vermişti (bk. İslâm Ansiklopedisi, madde : Çerkesler). Bu karar uyarınca çar naibi ve çarın kardeşi Grandük Mişel 1864 Ağustosunda Adıgey halkına şu duyuruyu çıkardı «Bir ay içerisinde Kafkasya terkedilmediği takdirde, tüm halk, savaş tutsağı olarak Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürülecektir!» (bk. Tarihte Kafkasya, s. 526).

Türkiye'ye sürülmek üzere yüzbinlerce Adıge Karadeniz kıyılarında toplandı. Bunların bir kesimi veba salgınından yokoldu. Kalanları da köhne Türk gemilerine doldurularak Osmanlı İmparatorluğuna yollandı.

Kıyım ve yurdundan sürgün biçiminde genoside uğratılan Adıgey halkından artakalan küçük gruplar bile, iç sürgün yoluyla kontrolü kolay ovalık kesimlere yerleştirildi.

Geniş Adıgey toprakları ise, dalgalar halinde gelen Rus göçmenleri ile dolduruldu.

18 ve 19. yüzyıllarda iki milyonu aşan Adıgey halkından bir avuç tutarındaki insan kalabildi anayurdunda.

Çarlık Yönetimi : Anayurdunda kalabilen küçük gruplar, olağanüstü bir canlılık gösterebildiler; doğal artışla çoğalmaya başladılar. Öldürücü darbe yemesine ve gövdesi ile başını adeta kaybetmiş olmasına rağmen Adıge halkı, bağımsızlık ve özgürlük ruhunu yitirmedi. Göçmen Adıgeller ise, perişan oldular.

Adıgey Adıgeleri arasında ulusal kültür sorunlarına eğilen aydınlar yetişmeye başladı. Adıge dilinde ya da Rusça eserler yayımlandı.

1877 - 78 Osmanlı — Rus savaşı üzerine tüm Kuzey Kafkasya halkları bağımsızlıkları adına özgürlük bayraklarını kaldırdılar.

Sömürge yönetimi, öncesinden tedbirli idi. Sömürge valisi merkeze raporunda Dağıstan ve Çeçenistan'da hala politikleşmiş İmamların halk üzerinde nüfuzlu bulduklarını bildirirken, bir yandan da «Adıgelerin rüyalarında dahi bağımsızlıklarını düşündüklerini» Çarlık başkenti Petersburg'a (şimdiki Leningrad) iletliyordu; (bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kafli K., Şimali Kafkasya, İstanbul, 1942).

Son bir çabayla çeşitli Adıge kabilelerinden gelen gönüllüler son bağımsızlık savaşının verildiği Xhodz (Hodz) adlı Abdzah kasabasını merkez yaparak işgalci sömürge yönetimi ile mücadeleye giriştiler. Adıge gerillaları bu çevrede harika ve mucize olarak nitelenecek bir biçimde Rus ordusuna ağır kayıplar verdirdiler ve yurdun önemli bölümlerini kurtararak işgalci orduyu hareketsiz bıraktılar.

Türkler, göçmen Abhazları kullanarak, Ako (Sohumkale) şehrini ele geçirdiler ve Abhaz bölgesinde savaşı başlattılar.

Fakat, Türk Ordusu yenilgiye uğradı (Göçmen Adıgellerden kurulan askeri birlikler Anayurt savaşındaki canlılığı gösteremediler). Bunun üzerine Rusya, Kuzey Kafkasya'daki bağımsızlık hareketlerini boğdu. Mücadele önderleri idam edildi. Önemli sayıda insan Sibiryaya sürüldü.

Bu arada, Adıgelerin bir kısmı ile Abhaz bölgesi halkının büyük bir çoğunluğunu kapsayan ikinci bir Türkiye sürgünü uygulandı (daha geniş

bilgi için bk. Awubla, Abhazların Göçürülüğü ve Abhazyanın Kolonizasyonu, Kaf. Kül. Der., sayı 18).

Adıgey halkları (Adıge, Abhaz, Karaçay - Balkar ve Nogay) zorunlu olarak kurtuluş umutlarını sonralara ertelediler (Bu dönem anayurt özlemi ile sevgisini dile getirebilmesi bakımından ünlü ilerici Çek aydını Svatopulh Çeh'in «Çerkesi» (Adıgeler) adlı manzum öyküsüne bakınız).

Ardarda gelen ağır darbelere rağmen Adıgey'deki Adıge sayısı 1897 nüfus sayımına göre 145 bine ulaştı (Kabartay kabilesi 99 bin, diğerleri 46 bin).

Adıge Ulusal Uyanış Hareketleri : 19. yüzyıl sonlarında Adıge aydınları çoğalmaya başladı. Gerici II. Abdülhamit diktası altındaki Osmanlı İmparatorluğunda bile hareketlenmeler görülmüyordu. Ama, Osmanlı yönetiminin hafiyeleri ile ünlü olan padişahı II. Abdülhamit, Adıge ulusal uyanışının en büyük düşmanlarından biri haline geldi; çünkü, Adıge uyanışının niteliği ilerici idi: Verilen bir emirle Ahmet Mithat Efendi'nin «Çerkes Özdenleri» (Adıge Pşaları) adlı piyesinin oynandığı Gedikpaşa Tiyatrosu yıktırıldı ve yerli basında, yerli hainler de kullanılarak, Adıge alehtarı yazılar yazdırıldı ve ilerici akım önlenildi (bk. And M. Osmanlı Tyatrosu ve Güllü Agop, Hayat Tarih Mecmuası, sayı 9).

Abdülhamit yönetimi ayrıca, çok uluslu Osmanlı İmparatorluğundaki milliyetçi düşünceleri baskı altında tutmak bakımından da bu politikayı uyguluyordu. Ama, ülkenin en ilerici paşalar kesimi olan Adıge paşalarından Therxet Ahmet Cavit Paşa (1840 - 1916) Arap harfleri ile hazırladığı bir «Adıge Alfabe»sini İstanbul'da 1897 de yayımladı. Bu dönemin Türk milliyetçileri olan Jön Türkler veya İttihat Terakki mensupları arasında ırkçı ve Adıge aleyhtarı görüşler egemendi. Çünkü, bunlar, az kültürlü ve özünde gerici idiler.

Japonya'ya karşı yenilerek bunalan Çarlık Rusyasında 1905 te demokratik ayaklanmalar patlak verdi. Ayaklanmaya Kuzey Kafkasya halkları da katıldılar. Çarlık yönetimi görünüşte meşrutiyeti kabul ederek ayaklanmaları bastırdı.

Türkiye'de de gerici milliyetçi ve ilerici unsurların birlikte zorlaması ile 1908 de meşrutiyet yönetimi kuruldu.

Bu çifte sınırlı özgürlük ortamında Adıge uyanışı hızlandı. Adıgece olarak İstanbul'da «Guaze» (Kılavuz) gazetesi yayınlanmaya (1911 - 1915) başladı. Çok sayıda Adıgece eser yayınlandı ve İstanbul'da kız öğrenciler için «Çerkes Özel Örnek Okulu» açıldı. Adıgece, Adıge imamları tarafından köy okullarında (hoca mektepleri) okutulmaya başlandı. Latin harflerini de kullanarak başlayan bu ilerici uyanış hareketi ırkçı milliyetçi iğgin başa geçmesi ve 1922 te Çerkes Özel Örnek Okulu'nun kapatılmasıyla sona erdi. (bk. Güsar V., Büyük İnsan Met Çunatuka İzzet'i Anma, Kaf. Kül., sayı 33).

Adıgey'de ise anayurduna dönmüş Svağo Nuri (1893 - 1936) ve Neğuç Yusuf Suad (1877 - 1930) gibi göçmen Adıge aydınlarının katılması ile güçlü bir ulusal ve kültürel uyanma başladı.

Göçmen Adıge din adamları uyanış eylemlerinin öncülüğünü bir ölçüde yürütürlerken, egemen sınıflar ve çarizmle bütünleşmiş olan Adıgey'deki din adamları çoğunlukla ulusal kültür uyanışının karşısına çıktılar.

Egemenler 1913 te halka ait geniş otlaklara el koydular. Bunun üzerine on bini aşkın Adıge köylüsü «Dzelıko» ırmağı mevkiinde feodallerle ve onları destekleyen çar ordusu ile çarpıştı. Ayaklananların önde gelenleri Sibiryaya sürüldü.

Bu durum, Adıge aydınlarının halkça desteklenmesini güçlendirdi. İşte bu ortamda 1914 Birinci Dünya Savaşı başladı.

Sovyet İhtilali (1917) : Sömürge kapmaya dayanan bu emperyalistler arası savaşta Çarlık Rusyası, Almanya karşısında bozguna uğradı.

Savaşa muhalif çevrelerin önderliğinde muhalefetin direnmesi sonucu Şubat 1917 de Rusya'da ihtilâl oldu. İlerici ihtilâl hükümeti halkın savaşa son verilmesi ve ekonomik durumun düzeltilerek açlığın önlenmesi isteğini yerine getiremedi.

Bunun üzerine V. İ. Lenin yönetimindeki Bolşevik Partisi Ekim 1917 de Kerenski hükümetini devirip siyasi iktidara el koydu.

Başbakan V. İ. Lenin. savaşa son verdi, açlığı önleyici devrimci tedbirler almaya başladı. Büyük Rus Ulus Şovenizmini takbih ederek, tüm

azınlık halklarının kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi kararını uygulamaya geçirdi.

Bundan sonra Rusya, giderek, korkunç bir iç sınıf savaşına yuvarlandı

Bu durum, Rusya'nın tüm azınlık halkları bölgelerinde olduğu gibi, Kuzey Kafkasya'da üç görünüşün belirmesine yolaçtı : 1 — General Kılıç Girey başta olmak üzere gericiler çarlık yönetiminin geri getirilmesi için savaşmaya başladılar, 2 — Çeçen asıllı petrol milyoneri A. Çermoyev, Kumuk feodali Kaplanov, Adıge asıllı Kotse, Oset asıllı Bayev ve turancı ideologu Tsalikov yönetimindeki unsurlar sosyalist olmayacak bir Rusya içerisinde özerkliği savundular (1 Mayıs 1917 Vladikavkaz kongresinde), 3 — Dağıstanlı Celâl Korkmazov ve Adıgey'den Kalmık Betal, Şahingeri Hahurat ve şeriatçı Kathan Nazır öncülüğündeki ihtilâlciler de Sovyet Rusya içerisinde özerklik yanlısı oldular.

Gün geçtikçe sovyet egemenliği güçlenmeye başladı. Bunun üzerine A. Çermoyev önderliğindeki grup, din adamlarının çoğunluk desteğini ve Türkiye'den yardım vaadini alarak 11 Mayıs 1918 de bağımsız «Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti»ni ilân etti. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Ordusu komutanlığına Adıge asıllı (ve ünlü Adıge tarihçisi) Türk generali Cuna-tıko Met Yusuf İzzet Paşa (1875 - 1922) ve kurmay başkanlığına da Adıge asıllı (ve ünlü Adıge tarihçisi) Türk generali İsmail Berkuk (1890 - 1954) atandılar.

Osmanlı Devleti yarbay Tsey Süleyman İzzet komutasında bir Türk Tümenini Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin yardımına gönderdi. Türk Tümeni Tsey Süleyman İzzet'in başarılı sevk ve idaresi altında Dağıstan'ı çarlık kuvvetlerden temizledi.

Cumhuriyet yönetimi başarılı bir çalışma yöntemi izleyemedi. 30 Ekim 1918 Mondros mütarekesi gereğince Türk Tümeni, henüz kuruluş safhasındaki Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni kendi başına bırakıp Türkiye'ye döndü.

Bundan yararlanan çarlık general Deniki'ye bağlı ordular ülkeyi işgal ederek Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni yokettiler (1919). Cumhuriyetin ordu birliklerinden çoğunun çarlıklarla birleşerek ihanet etmesi de işgali kolaylaştırdı.

Bundan sonra Kuzey Kafkasya'da çarlıklarla sovyet taraftarları mücadelelere giriştiler. Adıge asıllı çarlık general Sultan Kılıç Girey de yenilerek ülkede sovyet egemenliği kuruldu, 24 Mart 1920 de Kalmık Betal, Kabartay bölgesinin yöneticisi oldu.

Sovyet egemenliğinin 1920 de kurulması üzerine Pşız yöresi (batı Adıgey) Adıgeleri hızla kendi aralarında örgütlenerek köy okullarında aynı yıl ve kendiliklerinden Adıgece öğrenimi başlattılar.

1920 de Dağıstan ve Dağlı Özerk Cumhuriyetleri kuruldu.

Eylül 1920 de Dağıstan'ın dağlık kesiminde eski çarlık subayların öncülüğünü çektiği sovyet aleyhtarı bir ayaklanma patlak verdi. Ayaklanmanın fahri başkanı İmam Şamil'in torunu Said Şamil, siyasi başı da çarlık İmam Necmettin Gotsinskiy idi. Gotsinskiy'in yakın arkadaşı ise, soydaşlarına silâh çekmiş Alihanov - Avarski'nin kardeşi çarlık albay kaytmas'tı, Asıl faal kuvvetlerin başı da çarlık general Vrangeli'nin hizmetinde bulunmuş olan albay Caferov idi. Bu nedenle ayaklanmanın çapı, sınırlı kaldı. Dokuz ay süren ayaklanma Mayıs 1921 de bastırıldı (daha geniş bilgi için bk. Kafkas Harekâtı, s. 464 - 490). Said Şamil'in para sağlamak için İngilizlere müracaatı da cevapsız kaldığından Kuzey Kafkasya'da sovyet aleyhtarı çabalar başarısızlığa uğradı.

1921 de Abhazya Gürcüstan'a bağlı bir özerk cumhuriyet haline getirildi.

Batı Adıgeleri örgütlenerek ve yerli dilde öğrenime geçerek fiili bir durum yarattıklarından, kendilerine özerklik tanındı ve «Adıge Özerk Bölgesi» kuruldu (1922 kuruluşunda yüzölçümü 2. 600 km. kare, nüfusu 115 bin, bu nüfusun 50 bin kadarı Adıge, merkezi Tohtomukay köyü).

Doğu Adıgey'de de «Dağlı Özerk Cumhuriyeti'nden ayrılan bölümler de katılarak «Kabartay - Balkar» ve «Karaçay - Çerkes» özerk bölgeleri kuruldu. (1922).

1928 de Karaçay - Çerkes Özerk Bölgesi ikiye bölünerek «Karaçay Özerk Bölgesi» ile «Çerkes Özerk Bölgesi» haline geldi.

Doğu Adıgeler kendi dillerinde 1924 - 25 te öğrenime geçtiler.

1928 - 30 yıllarında topraklar kamulaştırıldı, köylülere ait kolhoz'lar ile devlete ait sovhoz'lar şeklinde kolektif tarım çiftliklerine dönüştürül-

dü. Özellikle, sanayi işçisi olmak üzere Rus göçmenlerinin Adıgey topraklarında yerleşmeleri yoğunlaştı.

1937 de merkez yapılan Mıyekuape şehri ile çevresindeki Abdzah köylerini içine alacak biçimde Adıge Özerk Bölgesinin sınırları genişletildi (yeni yüzölçümü 6.000 km kare.) Aynı yıl Kabartay - Balkar Özerk Bölgesi bir özerk cumhuriyet haline getirildi.

1936 - 37 yıllarında Stalin yönetimince suçlanarak Kalmık Betal başta olmak üzere çok sayıda Adıge aydını idam edildi.

1942 de Adıgey toprakları Alman işgaline uğradı. Zorba Alman işgaline karşı Adıgeler gerillaları ile çetin savaşlar verdiler. Almanlar 1943 te yenilerek çekildiler.

1943 sonu ile 1944 başında Adıgey'in Karaçay - Balkar halkı suçsuz yere ülkeden çıkarıldı ve Orta Asya'ya sürüldü. Aynı işlem Kuzey Kafkasya'nın Kalmık ve Çeçen - İnguş halkları ile, Volga - boyu Almanları ve Kırım Tatarları için de uygulandı.

1957 de sürgündeki Kuzey Kafkasya halkları için af kararı alındı. Halkları geri getirilerek yenibaştan Çeçen - İnguş ve Kalmık özerk cumhuriyetleri kuruldu.

Kabartay Özerk Cumhuriyeti, Balkar topluluğunun dönüşü ile, 1943 öncesi statüsüne döndü. Gürcüstan'a bağlanmış eski «Karaçay Özerk Bölgesi» toprakları geri alınıp «Çerkes Özerk Bölgesi»ne eklendi ve böylece 1928 öncesindeki «Karaçay - Çerkes Özerk Bölgesi» statüsüne dönüldü.

Volga - boyu Almanları ile Kırım Tatarlarına daha sonra sadece vatandaşlık hakları tanındı,

1957 de Kabartay - Balkar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (yüzölçümü 12. 500 km. kare, nüfusu 588 bin, bu nüfus içinde 264. 700 Adıge, 51.400 Balkar, 218. 600 Rus) başkenti Nalşık'ta Kabartay - Balkar Devlet Üniversitesi kuruldu. 1970 - 71 öğrenim yılında 9. 250 öğrencinin okuduğu üniversitenin öğrenim dili tümüyle Rusça olup, ayrıca «Kabartay Dili ve Edebiyatı» ve «Balkar Dili ve Edebiyatı» kürsüleri de bulunmaktadır.

Cumhuriyetin resmi dili Rusça olup Adıgece ile Balkarca (Kıpçak Türkçesi) birer edebiyat dilidirler.

Karaçay- Çerkes Özerk Bölgesi (yüzölçümü 14. 000 km. kare, nüfusu 360 bin, etnik biresimi : 113 bin Karaçay, 40 bin Adıge 25 bin Abaza, 12 bin Nogay, kalanı Rus vb.)'nin merkezi Çerkessk'te bir bilimsel araştırma enstitüsü vardır. Bölgenin resmi dili Rusça olup, Adıgece, Karaçayca (Kıpçak Türkçesi), Abazaca ve Nogayca (Kıpçak Türkçesi) birer edebiyat dili durumundadırlar.

Adıge Özerk Bölgesi (yüzölçümü 6000 km. kare, nüfusu 386 bin, bunun 80 bin kadarı Adıge, kalanı da Rus vb.)'nin merkezi Maykop'da ünlü «Adıge Bilimsel Araştırma Enstitüsü» bulunmaktadır. Bölgenin resmi dili Rusça, edebiyat dili de Adıgecedir.

Adıgey'in Abhazya bölümü Gürcüstan'a, kalanı da Rusya'ya bağlıdır. Osetya'nın Gürcüstan'a bağlı güneyi dışında, diğer Kuzey Kafkasya toprakları da Rusya Federatif Sovyet Cumhuriyetine bağlıdır.

Tüm Adıgey topraklarında bugün 420 bin Adıge ile 173 bin Karaçay-Balkar, 108 bin Abhaz, ve 12 bin Nogay olmak üzere, toptan 713 bin Adıgeyli bulunmaktadır. Bu nüfus, Adıgey'deki sonradan gelme Rus nüfusuna göre azınlıkta kalmaktadır.

Buna rağmen ülke dışındaki sürülmüş göçmen Adıgelerin sayısı iki milyon dolaylarındadır ve bu insanlar, kendilerinden çalınmış yurtlarına tekrar kavuştuklarında, demografik (nüfus) sorun, halledilebilecek bir durumdur.

Bu sorun, kuşkusuz, Adıge göçmenlerinin kültürel uyanış ve direneme ölçüleri ile dünya siyasal konjonktürünün elverişliliği sorunlarına bağlı olarak çözümlenebilecektir.

Ancak; Adıgey Adıgelerinin sınırlı ulusal ve kültürel çabalarına rağmen, göçmen Adıgeler, hem ekonomik yönden ve hem de kültürel yönden yokolmanın ve gündelikçi şehir emekçisi durumuna düşerek kesin asimile olmanın sürecine girmişlerdir.

Günümüzde, göçmen Adıgelere anlayış gösteren ve onların kültürel sorunlarını, kısmi olarak ta olsa, lehte ele alan, hiç bir yeryüzü devleti bulunmamaktadır.

Bu nedenle, yani dış engeller yanında iç engellemeler nedeniyle de, lehte çalışmalar bireysel çabalar olmak ötesine geçememiştir.

Hızla ve hem de hemen bu yıllarda, göçmen Adıgelerin sorunları, leh-te çözümlenemediğinde, tarihi bir halkı, kaçınılmaz bir yokolma beklemektedir.

SONUÇ

1 — Buzul Devrinden beri gelişip çoğalan ve M. Ö. III. binyıl sonlarında kesinlikle bir tarihi halk olarak oluşan Adıge halkı, Adıgey'in yerli halkıdır.

2 — Adıge halkı dışarıdan Adıgey'e gelmemiştir ve Türk - Moğol, Arap ya da Rus halkları ile ırksal bir akrabalığı yoktur.

3 — Adıge halkı, kendi İlkçağ (Antik) kültürünü, özünü koruyarak, 20. yüzyıla getirebilen başlıca yeryüzü halkıdır. Bu niteliğiyle yer yüzünün en eski yaşayan kültürlü ulusu ve ayrıca evrensel ve insancıl kültürü ile de yeryüzünün en ilerici ve en uygar halk kültürüne sahip halkıdır.

4 — İskit, Samat ve Alanlar gibi İran asıllı halklar, daha üstün olan Adıge kültürü karşısında büyük çapta eriyerek Adıge varlığının birer parçası olmuşlardır. Bundan dolayı, Osetlerle ve İran asıllı haklarla Adıgeler arasında kan bağı bulunmaktadır.

5 — Hun, Cengiz Han ve Timur gibi Türk - Moğol kaynaklı göçebe saldırıları Adıge ulusal varlığında derin yaralar açmıştır.

6 — Timur, Altınordu Devletinin yıkılışını hazırlayarak Rusya Devletinin doğuşunu çabuklaştırmıştır.

7 — Kırım Hanlarının yağmacı saldırıları, Adıgey ve Kırım halklarının zayıflamasına yol açmıştır.

8 — İran ve Osmanlı Devletlerinin kısır görüşlü politikaları ile Kafkasya'ya saldırıları, Kafkasya'nın tümünden zayıflamasına ve Rusyanın güçlenerek yayılmasına yardımcı olmuştur.

9 — Güçlenen Çarlık Rusyası, usta bir politika ve plânlı bir askeri strateji izleyerek, üç yüz yıl kadar bir mücadele sonunda 18 - 19. yüzyıllarda Kırım ve Kafkasya'yı yutarak, Kırım ve Adıgey halklarını çok büyük bir çapta yoketmiştir.

10 — 1917 İhtilâlinin Adıgelere getirdiği sınırlı özerklik hakları, Adıge halkının yeniden dirilmeye başlamasına olanak sağlamıştır.

11 — Göçmen Adıgeler, tarihin en anlayışsız yönetimlerinin pençesinde, tarihi bir yokolma ile karşı karşıya bulunmaktadır.

Bibliyografya

- 1 — Hadeğlave A., Nartxer adıge epos, tom I, Miyequape, 1968, s. 67
  - 2 — Şorten A., Qeberdey literaturem yı txıdem teuxua oçerkxer, Nalşık, 1965, s. 43 - 46
  - 3 — Hadeğlave A., Nartxer adıge epos, tom III, s. 22, 32, 86
  - 4 — Berkok İ., Tarihte Kafkasya, İstanbul, 1958, s. 212
  - 5 — a. g. e., s: 177, 298; ayrıca bk. Qeberdeyım yı istoriye, Nalşık, 1959, s. 29, 32
- Yazının aktarıldığı ya da yazılmasında dayanıldığı ana kaynaklar ;
- a — Qeberdeyım yı istorye, Nalşık, 1959
  - b — Berkok İ., Tarihte Kafkasya, İstanbul, 1958
  - c — Qeberdey literaturem yı txıdem teuxua oçerkxer, Nalşık, 1965
  - d — Hadeğlave A., Nartxer adıge epos, tom I, Miyequape, 1968
  - e — Hadeğlave A., Geroişeskiy epos NARTI i ego genesis, Krasnodar, 1967
  - f — Allen W. E. D. ve ölü paul Muratoff, Kafkas Harekâtı, 1828 1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966

Diğer kaynaklar;

- 1 — Kafli K., Şimali Kafkasya, İstanbul, 1942
- 2 — Kafkasya Kültürel Dergisi, Ankara, 1963 - 73, sayı 1 - 38
- 3 — Negume Ş., Adıge narodım yıtxıde, Nalşık, 1958
- 4 — Cumatıko Met İzzet, Kafkas Tarihi, İstanbul, 1914
- 5 — Oşhamaho ve Zekoşniğ dergileri
- 6 — Emel (Kırım Tatarlarının Dergisi), Ankara,
- 7 — Namitok A., Origines des Circassiens, Paris, 1939
- 8 — Klimov G. V., Die kaukasischen Sprachen, Hamburg, 1969

- 9 — Şotan A., Büyük Çerkes Düşünürü Kazanokue Jebağı, Ankara 1970
- 10 — Baj J., Çerkesya'da sosyal yaşayış - Adetler, Ankara, 1969
- 11 — Uiris H. İ., Adıge tıxbzem yı tıxıde, Nalşık, 1968
- 12 — Habjoko E. Ş., Heros and Emperors in Circassian History, Lebanon - Beirut, 1972
- 13 — Şoenu M. F., Çerkesler; Çerkeslerin Ashı, İstanbul, 1922
- 14 — İstoriya Kabardı, Nalşık, 1957
- 15 — İstoriya Kabardı, tom 1 — 11, Nal'çık, 1968
- 16 — Kamçı aylık siyasi gazete, İstanbul, 1970 - 71, sayı 1 - 7
- 17 — Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi, İstanbul, 1970 - 73, sayı 1 - 18
- 18 — Nartların Sesi, Ankara, 1972 - 73, 1 - 3
- 19 — S.S.C.B. İnceleme Enstitüsü Dergi, Münih
- 20 — Hızal A.H., Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası, Ankara, 1961
- 21 — Büyük Ö. B. Abzah Mitolojisi Anaç mı? İstanbul, 1971
- 22 — İslâm ve Türk Ansiklipedileri (ilgili maddeler)
- 23 — Adıge sovetske literaturer, Miyequape, 1969
- 24 — Berzeg S. E., Maharerette Kuzey Kafkasya'lı Yazarlar, Ankara, 1968
- 25 — Zubritski Y., Kerov V., Mitropolski, İlkel Toplum, Köleci Toplum ve Feodal Toplum, cilt 11, Kapitalist Toplum, Ankara, 1969
- 26 — Engeles F., Ailenin, Devletin ve Mülkiyetin Kökeni, Ankara, 1969
- 27 — Lenin V. İ., Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı, İstanbul, 1970
- 28 — Lenin V. İ., Doğuda Ulusal Kurtuluş Savaşları, Ankara, 1970

- 29 — Özkan A., Gürcüstan, İstanbul, 1968
- 30 — And M., Hayat Tarih Mecmuası, İstanbul, 1970, Sayı 9
- 31 — Timur T., Türk Devrimi ve Sonrası, Ankara, 1971
- 32 — Beşikçi İ., Doğu Anadolu'nun Düzeni, İstanbul, 1970
- 33 — Cem İ., Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, İstanbul, 1973
- 34 — Avcıoğlu D., Türkiye'nin Düzeni, İstanbul, 1973
- 35 — Yarbay Süleyman İzzet, Büyük Harpte (1334 - 1918) 15. Piyade Tümeninin Azerbeycan ve Şimali Kafkasyadaki Hareket ve Muharebeleri, Askeri Matbaa, İstanbul, 1936
- 36 — Bilim ve Kültür Dergisi, Düzce, 1971 - 72, Sayı 1-8

Çerkes Tarihinde Önemli Günler

KAFKASYA

22. 1. 1517 Mısır'daki Çerkes Sultanlığı (Memluklar) yıkıldı.
22. 10. 1585 Tarihte «Meşaleler Savaşı» adıyla anılan savaşın kahramanı Osmanlı Komutanlarından Özdemir oğlu (Kuştuko) Osman paşa öldü.
30. 9.1790 Kuzey Kafkasya ya yardım için gönderilen Osmanlı birliğinin komutanı Battal Paşa K. Kafkasya ve Askerlerine ihanet ederek Rusya ya iltica etti.
13. 4.1794 Şeyh Mahsur Rusya da esarete öldü.
6. 9.1859 Şeyh Şamil Ruslara teslim oldu.
1. 3.1811 KAVALI Mehmet Paşa Kahire de Çerkes Beylerini ziyafete çağırıp öldürdü.
4. 2.1871 Şeyh Şamil Medine de esarete öldü.
11. 5.1918 Kuzey Kafkasya bağımsızlığını ilân etti.
- 4.6. 1922 Tarihçi Met Çunatuka İzzet vefat ett.

2. 7.1927 Çerkesyalı ressam Avni Tlifij vefat etti.
19. 1.1931 Çerkesyalı yazar Fetgeri Şöeni vefat etti.
24. 3.1941 Profesör Aziz Meker İstanbul da öldü.
23. 2.1944 Kuzey Kafkasyalıların büyük bir kısmı Sibiryaya sürüldü.
6. 2.1946 General Kılıç Girey Ruslar tarafından idam edildi
17. 3.1944 K. Kafkasya istiklal savaşına katılan Albay Süleyman İzzet Tsey öldü.
- 31.12.1953 Yazar İsmail Ziya Bersis öldü.
10. 5.1954 Çerkesyalı yazar ve General İsmail Berkuk Londra da öldü.
25. 7.1945 Aralarında 195 Çerkesin de bulunduğu bir kısım mülteci Saracoğlu hükümeti tarafından zorla Rusya ya iade edildiler.
28. 5.1945 2. Dünya Savaşında Almanlarla birlikte savaşan ve savaş sonunda batı devletlerine sığınan çoğunluğunu Çerkeslerin teşkil ettiği 8.000 mülteci İngilizler tarafından zorla Rusya ya teslim edildi.
2. 7.18*4 Bir milyondan fazla Çerkesin Türkiye'ye göç etmesini sağlamak amacıyla Ruslar kararname ilân etti.
- 18.10.1961 K. Kafkasyanın sabık parlamento başkanı Vassan Giray Jabağı öldü.
8. 1.1961 Dünya şampiyonu Yaşar Doğu vefat etti.
15. 6.1962 Çerkesyalı yazar HÜSEYİN ŞEMİ Tümer öldü.
26. 8.1963 Çerkesyalı ilim adamı Aytek Namitok İstanbul da öldü.
8. 1.1962 K. Kafkasyanın sabık parlamento başkanı Pşimaho Kosok öldü.
1. 6.1952 Çerkesyalı yazar Tambi Elexoti öldü.
23. 6.1838 Çerkeslerin büyük dostu İngiliz Davit Urkuhart Glaskov da Kafkasya hakkında büyük bir konferans tertiplendi.

Adıge (Çerkes) Edebiyatı (Başlangıcından Günümüze)

BÖLÜM : I

N. KARBEÇ

Adıge edebiyatı, Adıge dilinde yazılan edebiyattır. Adıgey'de yaşayan ve Adıgeler ile kültürel ya da ırksal ilişkileri bulunan Abzah - Abaza Karaçay - Balkar, Oset ve Nogay edebiyatları ile, Adıge edebiyatı arasında, öz bakımından, sadece dil farkı bulunmaktadır. Adıge edebiyatı ve kültürü, ayrıca Kuzey Kafkasya'nın Çeçen - İnguş ve Dağıstan halkları üzerinde de güçlü etkilemelerde bulunmuştur. Gürcü kültür ve edebiyatı üzerinde Adıgecenin etkisi de güçlüdür. Ayrıca Türk, Kürt, Arap ve İran kültürleri üzerinde Adıge kültürünün de etkisi büyüktür. Tarihi geçmişte Adıge kültürü Önasya ve Akdeniz çevresi halkları, örneğin Yunanlılar üzerinde de etkilerde bulunmuştur.

Adıge dili, Kafkas Dilleri (batı : Adıge, Uıbıx, Abhaz; doğu : Çeçen - İnguş, Dağıstan, güney: Gürcü, Svan, San)'nin batı kolundandır. Kafkas Dilleri, M. Ö. IV. binyıldan Milât sıralarına değin Önasya ve Akdeniz Çevresinde konuşulan dillerin (Elam, Sumer, Kas, Hurri, Hatti, Haldi, Karia, Alaşia, Eski Girit, Etrusk, İber vb.) günümüzde yaşayan üyelerindedir. Kafkas Dillerine günümüzde belki de Bask ve Buruşaski (Hacuna) dilleri akrabadırlar (1).

Adıge dili (ve Kafkas Dilleri)'nin gerçek tarihi özellikleri ve durumu, Kafkasya'daki (özellikle Tblisi Üniversitesi) ve dışarıdaki (Moskova, Leningrad, Paris Hamburg vb.) bilimsel çevrelerce halen de araştırılmaktadır.

19. yüzyıla değin Adıge edebi ürünleri folklorik olup, rivayetler (söylence, orı'uate) biçiminde kuşaktan kuşağa aktarılaraktan gelmiştir.

Adıge söylencelerinin derlenip yazılmasına, özellikle, 19. yüzyılda başlamış ve Adıgelerin özerklik kazanması (1920) ile resmen yazılı ADIĞE EDEBİYATI doğmuştur. Günümüzde Adıge Özerk Bölgesi, Karaçay - Çerkes Özerk Bölgesi Kabartay - Balkar Özerk SS Cumhuriyeti ve Karadeniz Kıyısı Şapsığa'sında Adıge edebiyatı temsil edilmektedir. «Adıge ve Şapsığya» da batı Adıgecesine Karaçay - Çerkesya ve Kabartay - Balkarya» da doğu Adıgecesine dayanan «iki Adıge edebiyatı» vardır.

1920 den sonra iki kola ayrılmış bulunan Adıge edebiyatı, günümüz Dünya kültürü ve edebiyatının sağlam ilişkili ve güçlü bir üyesidir. Adıge edebiyatı modernizmi yönünden Asya'nın en ileri ve güçlü edebiyatı sayılabilir.

ADIĞE DİL VE KÜLTÜRÜNÜN DURUMU VE ÖNEMİ : Adıge dili, uzun bir geçmişe, zengin bir sözlüğe ve köklü bir kültüre dayanmakta olup, anlatım gücü yönünden işlek bir dildir. Kafkas Dilleri ve bu arada Adıge dili üzerine 19. yüzyılda araştırmalarda bulunan ünlü Kafkasolog P. K. Uslar : «Görülen gerçek şudur ki, Rusça eserler buradaki dillere kolayca çevrilebilir. Bu dilleri (yani Kafkas Dillerini, yazarın notu) çok yoksul sanmak yanıltıcı olur, böyle diyenler bu dilleri bilmeyenlerdir. Bu alanda, en derin düşünceleri anlatmayı sağlayabilen, bu dillerin gramer yönünden çok zengin bulunuşlarıdır» demektedir (2). Kafkasya'da 420 bin (1970) kişi tarafından kullanılan Adıge dili göçmen olarak. Türkiye, Suriye, Ürdün, İsrail, Madagaskar, Arnavutluk, Yugoslavya, Mısır Libya, Tunus, Cezayir Irak ve A. B. D. nde dağınık olarak bir milyonun üstünde insanca bilinmektedir.

Göçmen Adıgeler türlü politik ve ekonomik engelleme nedeniyle güçlü dil ve kültürlerini büyük çapta kaybetmişlerdir (19. yüzyıldaki göç olmasaydı Adıge dilini konuşanların sayısı en azından 10 - 15 milyonu bulabilecekti). 19. yüzyıl ve sonrasında yok edilen Adıge ulusunun küçük kalıntıları özerklik olanaklarına kavuşunca yeryüzünün hatırlı bir kültür ve edebiyatı varlığını gerçekleştirebilmişlerdir.

Adıgeler kendi İlkçağ geleneklerini yeryüzünde en fazla koruyabilenlerdir. Kendine özgü ve geçmişi Milât öncesi olan bir arkaik demokrasisi bulunan Adıge halkının kültürü ve edebiyatı humanist ve enterasyonalisttir (3). Bu yönüyle Adıge edebiyatı tüm yeryüzünde seçkin bir yer tutmaktadır.

Beri yandan bu güçlü ve köklü kültürel kaynaktan esinlenen Adıge yazar ve sanatçılarının eserleri, çoğu kez tekdüze kalmış bir Dünya'da değişik bir hava getiren bir başka örnektir.

Bir başka yönden Adıge dili, düz yazı ve şiirsel anlatıma yatkın bir dildir. Adıge dili ince ve kibar insancıl ilişkilerin yarattığı üstün bir kültürün iletişim aracıdır. Ayrıca günümüz Adıge aydınları Rusçayı da iyi bildiklerinden iki dillidirler. Dolayısıyla Adıgece eserler kolayca Rusçaya çevrildiği gibi, Rusça eserler de aynı şekilde Adıgeceye çevrilmektedir. Ayrıca, Rusça dışında, diğer Dünya dillerinden bir çok eserler de, orijinalinden üzere Adıgeceye çevrilmektedir. Örneğin, Aziz Nesin, Kemal Tahir gibi Türk yazarlarının eserlerinin bazıları orijinalinden Adıgeceye çevrilmiştir.

Tüm bu bilgilere ek olarak, Adıge dilinin bir yöresel edebiyat dili değil, önde giden bir Dünya kültür ve edebiyat dili durumunda olduğu da bilinmelidir.

Günümüzde Türkçeye çevrilen ve ilgi gören eserlerin pek çoğu Adıgeceye çoktan çevrilmiştir. Dolayısıyla Adıgeceyi iyi bilen göçmen Adıgeler ufak bir çaba ile Adıgeceden çok sayıda eseri buldukları ülkelerin dillerine çevirerek kültürel hizmetlerde bulunabilirler.

ADIĞE YAZI DİLİ

Adıge dili ile Apsua dilinin muhtemelen aynı kök dilini konuştukları M. Ö. 13. yüzyıldan kalma bir tablet bulunmuştur. Ön Fenike alfabetini andırır bu yazıdan başka, M. Ö. V - IV. yüzyıllarda Yunan harflerinden yapılmış bir Adıge yazısı da vardı (4). Bu tarihten 19. yüzyıla değin Adıgey de damgalar, Yunan ve Arap harflerinin kullanıldığı bilinmektedir. Fakat bu dönemlere ait yeni bulunan bazı yazılı taşlar henüz tam çözümlenmemiştir (5).

19. yüzyılda Netvauqo Hadje (Hacı Netavko) bir Adıge alfabesi hazırlamış, fakat beylerle (pşı) imamların engellemesi karşısında başarıya ulaşamamıştı (6).

19. yüzyıl boyunca başta ünlü Adıge tarihçisi Negume Şore, Hetvox-hşoqo Qaziy, Qeşej Psebıd, Qesej Talib, Pacve Beçmırze, Fanziy Mejid. Yolberd Hasan, Sultan Han - geriy, Kazi Geriy, Şapsığ filozofu Şerilvqo

Natıqo gibi Adıge aydınları yetiştiler ve alfabeler düzenlediler. Ardından anayurtta ve göçte benzer girişimler çoğaldı. Tüm bu çalışmalar ünlü Rus şairi Puşkin'in ve başka ilerici Rus aydınlarının desteğine rağmen kişisel çabalar olarak kaldılar. Osmanlı İmparatorluğunda ise, göçmen Adıgeler arasındaki uyanma hareketleri ve Adıge tarihi yazmak için yapılan girişimler Sultan Abdülhamit yönetimince sert bir biçimde önlenmişti (7).

Türkiye'de ikinci meşrutiyetin ilanı üzerine (1908) Adıgeler hızla faaliyete giriştiler. 1911 - 1915 yılları arasında «Guaze» ve «Kafkas» adlı Adıgece gazetelerin yayınına geçildi, kitaplar yayınlandı, resmî ve gayri resmî okullar açıldı.

Göçmen Adıgelerin çalışmaları, daha sonraları, engellemeler nedeniyle bazı bireysel çabalar dışında başarıya ulaşamadı, kültürel varlık ve dil büyük çapta geriledi ve yer yer söndü.

Adıgey'deki Adıgelerin toplu buldukları yerlerde 1920 - 1924 yıllarından başlamak üzere resmen Adıge edebiyatının temelleri atıldı. Adıge edebiyatının kurucuları Adıge Özerk Bölgesinde Keraş Tembot (doğ. 1902), Çerkes Bölgesinde Oxhute Abdullah (doğ. 1909) ve Göşeko Hüseyin (doğ. 1913), Kabartay - Balkarya, da Pacve Beçmırze (1854 - 1936) ve Soğentsuk Ali (1900 - 1941)'dir.

ADIGE HALK EDEBİYATI (FOLKLOR) : ŞİİR.

Bölüm : II

Adıgelerde kuşaktan kuşağa aktarılarak söylenen sözlü edebiyat ürünleri Adıge halk edebiyatını (folklor) oluşturur. Bu tür edebiyat ürünlerinin kaynağı mitolojik inançlarla onlara girifleşmiş halk yaşantısıdır.

Adıgelerin henüz küçük kümeler (klan) biçiminde yaşamlarını sürdürdükleri dönemin ürünleri arasında «Dişsiz şarkı» (Tse zivumıtij uered)'lar başta gelmektedir. Manzum gücü önemli olmayan bu şarkılar çalışma hayatında danslarda ve çeşitli işlerde kullanılabilmektedirler. Örneğin, tarlalarda çapa yapılırken «uosi, uo roйда, e - e hay madjdo, uo roйда!» diye hep birlikte, yüksek sesle ve uzatılarak söylenen şarkılar bu ilk türe girerler. Gelinalmalarda aynı makamda söylenen şarkılar da aynı türdendirler.

Eski Adıge şiiri içerisinde yapılan işe yardımcı olması için söylenen ve işin doğurduğu şarkılar da, gerek şiirsel güç, ve gerekse söz ve müzik (pşınatı) yönünden fazla anlamlı değildirler. Örneğin, «Öreke» (Tsıpx) şarkısı :

Küçük öreke sesleniyor,
Öreke, öreke, öreke,
Çitin ardından,
Karşı yanında,
Topaç kafasını şişiriyor.

Görüldüğü gibi, şarkının asıl amacı yapılan işi kolaylaştırmak, ona yardımcı olmaktır.

Bu tür şarkıların sanatsal ve estetik güç kazanışları sonraları olmuştur. «Otbiçme» (Mequaue), «Harman dövme» (Onakvo) şarkılarında ve tanrılar üzerine söylenen «ilâhi» («xoxhu»)lerde bunların örneklerini görebiliriz.

Halk edebiyatının ilk ürünleri; insanın yediği şeylerle, bu şeyleri elde etmek için yapılan iş ve yakarma (tlevu)'lardan, dualar (xoxhu)'dan doğmuştur.

Adıgelerde «avcılık» konusu üzerine birkaç şarkı ve ilâhi bulunmaktadır. İlkel insan kendisini kuşatan doğa olaylarının nedenlerini bilemiyor ve onları tanrısal bir kaynağa bağlıyordu. Örneğin, av işleri «MEZITHE» (Pşimezithe)'ye, hayvancılık işleri «AMİŞ» ile «AXINA» (Akhın) ve tarım ürünleri «THEGELEC» (Thegeledj)'e bağlanıyordu. Böylesine bir inanç anlayışından «xoxhuzh» denilen eski ilâhiler doğdular. İnsanoğlunun tanrılara yakınlaşmak ve kötülüklerinden korunmak için bulabildiği yollardan biri de onlara şarkılar (uered) ve ilâhiler (xoxhu) söylemekti.

Adıge çok tanrı inancında yereden Mezithe (sözcük anlamı : «Orman tanrısı») avcılar tanrısıydı. Mezithe, «...tüyleri altın sarısı bir damızlık domuz sırtında ormanda dolaşmaktadır. Onun buyruğuyla ormandaki tüm hayvanlar - geyikler ve keçiler de- toplanırlar ve kızlar tarafından sağılırlardı». Bu konuda bir xoxhuzh :

Pşimezithe diye haykırıyorum,
Alev bıyıklısı sana,

Dolu içkilerin,
Sunulduğu sana,
Kesimlik beyaz boynuzuların,
Sen sevgili tanrısına.

Mezthe'den başka Amış ile Axın'a ait şarkı, dua (xhoxhu) ve hikâyeler de vardır. Bunlar, ayrıca Adıge yiğitlik destanı «NARTLAR» da da birer tanrı olarak bulunmaktadır.

Ekinlerin ve tarım ürünlerinin tanrısı Thegelec'in Adıge halk edebiyatında kapsadığı alan geniştir. Adıge efsanesinde büyük bir rençber olarak karşımıza dikilir Thegelec. Onun «ŞKVEXHUZH» ve «ÇUXHON» adlı iki öküzü «Labe ile Pşız (Kuban) ırmakları arasında kalan yeri bir gecede otlamaktadır. Sabahleyin Labe ırmağından aşırıp otlatırlar, akşamleyin de Pşız ırmağından geçirip otlatırlar». Bu iki öküzle Thegelec, bir çekimde şu kadar buğdayı kaldırmaktadır :

Yüz avuçluk tutamı bir bağı,
Yüz bağı bir tarla yığını,
Yüz yığını bir araba yükü,
Yüz yükü bir çekimi...

Böylesine Thegelec «Sekiz yüz çekim devşirdi» (Tam bir hiperbol örneği).

Adıgelerin çift üzerine olan özelemleri, Thegelec adına söylenen efsanelerde ortaya konulmaktadır. Adıgeler Thegelec'den tanrı «ŞIBLE» (Yıldırım tanrısı) gibi korkmazlar, senli - benli konuşarak yalvarırlardı.

Adıgeler katında demir ve demirciliğin yeri de önemliydi. Bu işler demir ve demirciler tanrısı «TLEPŞ» (Tlepç)'e bağlanıyordu. İngiliz etnografı E. Taylor şöyle yazmaktadır : «Yunanlılardaki demirciler tanrısı Hephaistos gibi, Adıgelerde de, çiftçileri yöneten, çiftçilere demir aletlerle çapa ve sapan yapan ateş tanrısı Tlepş gösterilebilir» (8).

Tlepş, «Nartlar» adlı Adıge destanında da geniş yer tutmaktadır. Tlepş, silâh yapımı işleri ile bağlı bulunduğundan, aynı zamanda silâhların da tanrısıdır. Bu nedenle, diğer tanrılardan farklı olarak, çokça kez kızar, kavgâ ve gürültülere katılır. Yani Tlepş'in karakteri «silâhın karakteri» olmuştur. İnsan görünümüdür Tlepş, ama en güçlü tanrılardan da

başarılı olabilmektedir : Bir göz kırpmasıyla demirleri eğmekte, istemediğinde de ateş yanmamaktadır (burada onun ayrıca ateş tanrısı olduğu ad açıklık kazanmaktadır). Tlepş'in sanatı gizlidir. THE (Theşxo, en büyük tanrı) bile bilememektedir bu gizliliği. Tlepş bilgedir, kol yeline kimse bakamaz; çünkü sanatı gider elinden.

Tlepş, ayrıca hekimdir de, üfürüğü şifa getirir. Hastaya giden gittiği yere varır varmaz kapı önündeki herhangi bir demir parçasına üç kez vurduktan sonra içeri, hastanın yanına girer; «Hekimin büyük ustamız Tlepş'tir; Tanrı sana hayırlı şifalar versin» derdi.

Tlepş'in asıl mesleği demirciliktir; insanlara ilk orağı, maşayı ve çekici yapan da odur.

Yer tanrıları dışında Adıge mitolojisi bazı göksel tanrıları da tanımaktadır : «THE» (Theşxo; En büyük tanrı), «PSATHE» (Ruh tanrısı), «ŞIBLE» (Yıldırım tanrısı) vb. Halk anlatımına göre, bu tanrılar yerde olanları görerekten gökte otururlar.

Adıge mitolojisinde su tanrıları da bulunmaktadır : «PSITHE - GU-AŞE» (Su tanrıçası), «XIPEGU-AŞE» (Deniz tanrıçası) vb.

Adıgeler tanrılarına hohular (ilâhi) söyleyerekten yalvarırlardı. Kuruluş biçimleri hohuların şiir halinde başlamış olduklarını göstermektedir. Eski Adıge şiirinde en düzgün, en biçimli, ve en güzel bir edebi kuruluş gösterenler, hohulardır. Her tanrı için ve yalvarış amacına göre değişik hohular vardır. Bu hohular, gelenekselleşerek, tüm Adıgelerde bilinir bir düzeye erişmiş ve böylece günümüze gelebilmiştir. Hohuların kökeni, çoklukla, toplu ayinlere dayanmaktadır.

Gelinalma ve düğünler üzerine söylenmiş hohu ve şarkılar da bulunmaktadır. Bunlar da çok eskidir. Bunlar, kuşkusuz, düğün geleneğinden doğmuşlardır. Bilimsel tahminlere göre, Adıge düğün geleneğinin başlangıcı, anaerkil aileden babaerkil aileye geçiş dönemine dayanmaktadır. İnsanoğlunun yarımının bağlı olduğu mutlu ve sevinçli düğün olayında yapılması gereken, «gençlerin ululanması ve yüceltilmesidir».

Gelinalma ve düğünde insan, tanrılara ayırdığı şarkı ve duaların bir kısmını insana devretmiştir. Bunların bazı yönleri tanrıların da grupça düğünlere katılmakta oldukları temâsını işlemektedir. İlginç bir başka

yön, gençlerin ululanış biçiminin tanrılarını andırmasıdır. Bir başka özellik te, aileye ilişkin makamların, dualara sonradan girmiş bulunmalarıdır.

Gelinalma, hohuyu tanrılardan geri alıp insana vermiş, başka bir deyimle tanruların yerine damatla gelini dikmiştir. Bu tür hohular daha gerçekçidirler. Bir hohu :

Bu, çatımıza giren,
Uğur getiren,
Elbisesi geniş,
Doğurduğu oğlan,
Doğurduğunu giydirebilen.
Diktiği sökülmeyen,
Dudağı tatlı,
Bedeni düzgün,
İşe gittiğinde,
Ardından başkası yollanmayan —
Biri olsun!
Yüreği ateş gibi sıcak,
Tavuk gibi örnek aile,
Evcil köpek gibi sadık...

.....(olsun!)

Adıge halk edebiyatında evlenme ile ilgili şarkı ve hohular çoktur : «Gelinalma şarkısı», «Gelin çıkarma şarkısı», «Damadı katma şarkısı» «Düğün hohu» «Düğün gyebejkv'ler», «Xhorıbz» (Sevgililere söylenen şarkılar), «Dzius» vb. Bunlar değişik konular üzerine olmakla birlikte tümü de gelinin güzelliğini ve terbiyeliliğini saygınlılar. Damat ta aynen saygınlıdır.

Eski Adıge şiirinde süjenin (öznenin) belirşi sonradan olmuştur Şorten Askerbi'ye göre, ilk süje, düzyazı ve şiir karması durumundaki, mitolojik motifli «Pşerihjatse» adlı efsanede (pşise) belirmiştir : Ormanda yaşayan kötü avcının biridir Pşerih jatse. Kötülüğü o denlidir ki, hizmetine köyden gönderilen bir çocuğu, kendisini rahatsız etmeden uyandırmadığından öldürmekten çekinmez. Pşerihjatse ile anlaşabilen, kel oğlanın biri olabilir. Geyikler böğürtülerle gelmeye başladıklarında kelog-

lan, Pşerihjatse'yi çağırarak değil, avcılık türküleri (uered) söyleyerekten uyandırır. Pşerihjatse kalkıp avlanır, çocuğu da öldürmez, yanında bırakır.

«Avcı ile Mezılv» (orman adamı)'ın karşılaşmalarını anlatan hikâye, süje yönünden daha gelişkindir. Bu da mitolojik kaynaklıdır, fakat çok sonraki zamana aittir.

Çok eskilere ait Adıge şarkı ve hohu (ilâhi)'larının belirgin süjeleri bulunmamaktadır, fakat Adıge halk edebiyatının süje alış da oraya dayanan bir gelişimin sonucudur.

Konuya kompozisyon yönünden bakıldığında, en çok. monolog ve diyaloglarla karşılaşılır. Bu arada, şarkı ve hohuların çoğunluğu monologdur.

Dram başlangıcı sayılan diyaloga, en çok, gelin getirmeye ilişkin şiirsel düzenlemelerde rastlanmaktadır. Örneğin, «Detfım dekvon zimıde pcarem yı uered» (İkiz kardeşiyle evlenmeyi kabul etmeyen kızın şarkısı) adlı şarkı bunlardandır. Bu şarkıda diyalogun bir yanında kız, karşısında da yakınları bulunmaktadır :

— A benim altın anam.
A benim kırmızı altınım,
Aç kapıyı bana,
Soğuktan ölüyorum.
— Kaynanam diyeceksen bana,
Açayım.
— Canım daha çıkmamışken
Diyemem onu.

Ardından kız babasına yalvarır. Ondan da fayda gelmez. Kız kardeşine sonra da ikiz erkek kardeşine yalvarır. Böylesine uzayıp giden diyalog, aynı zamanda, çok eski Adıge ailesinde bulunan ilişkileri de sergilemektedir.

Sevgili ile konuşmak («Psetlıxhon») üzerine düzenlenmiş şiir türleri olan «Çveğıbz» (gizli anlamlı şiir) ve «Xhorıbz» (sevgililerin aşk şiirleri) tümüyle diyalogdurlar. Çoğunlukla konuşanlar delikanlı ile kızın kendileridir. Örneğin :

— Avucum dolusu çilek,
İzleyeceğim bir yol ver bana,
İçimde yerecek bir söz,
Soy olurum,
Evlén benimle.
— Gün ilerler,
Armut dökülür,
Kır at bayır yukarı
Al at bayır aşağı koştuğunda,
Tavuk aşağı,
Kaz yukarı sıçradığında —
İşte o zaman
Varırım sana.

Olayları simgelemek için düzenlenen şiirler içerisinde epitelere (özellik) de çok rastlanmaktadır. Adıge epitetleri, yaşamı ve aydınlığı işaretleyen «tıge» (güneş)'yi kutsamaya dayanmaktadır. «Fij - beyaz», «nef - aydınlık», «mafe - gündüz», «ues - kar» ve «kesey - bembeyaz» demekle de güneşi amaçlarıydı. Tümü de bunların, güneş aydınlığının türlü anlamlarıydılar. Örneğin, «mafe» epitetinden «uğurlu», «iyi», «hayırlı» vb. ni elde edebilmekteyiz : «ğoğu maf - iyi yolculuklar», «zhiche maf - hayırlı ihtiyarlıklar» vb. «Mafe»nin anlamı «güneşin aydınlattığı süre» dir. Bir ilginç durum: Gürcücede «nepe» (bugün) ve «nepe mafe» (bütün gün) yerine «dže» denilmektedir (Adıge «dıge»sinin kökü oraya dayanmaktadır).

«Maze» (Ay) de «dıge» (güneş) gibi Adıgelerce kutsanırdı. Ay ve güneş epitetleri Adıge edebiyatında «gelinin görünümünü» simgelenmektedirler ;

Dağ doruklarından parlayan güneş gibi yüzlü...
Gökyüzünde duran ay yüzlü...

«Mafe» (gündüz) epiteti «themete mafe» (uğurlu başkan), «hentsi-guaşe mafe» (uğurlu yağmur tanrıçası), «ceue mafe» (uğurlu delikanlı) gibi türlü biçimlerde görülmektedir.

«Mafe» (gündüz) özelliğine (epitetine) çiftçiliğe ilişkin «xhoxhuzh» (eski ilâhi)'larda da rastlanmaktadır :

Sapana uğurlu bıçak (çuaabze mafe) geçirerek,
Uğurlu çift (jır mafe) uğraşına geçtik.
Sapanın uğurunu (çuaabzem yı mafe) daldırarak,
Çiziye uğur (mafe) katmaya çıktık.

«Fij» (beyaz), «nef» (aydın), «ues», «kesey» (bembeyaz) ve «qırım bzhefits» (kırım beyazı) epitetleri gelinle damadın güzelliğini simgeleyerek düğün şarkılarında ve hohu (xhoxhu - dua, ilâhi) larında görülürler

...Bedeni kırım beyazı (qırım bzhefits) olan, oride.
...Ra, bacakları kar (ues) gibi olan, gelinimdir,
...Ra, göğsü sütbeyaz (kesey)ı gibisi, gelinimdir.

Enternasyonal özellikler dışında, düğün geleneğine ilişkin Adıge epitetleri de, bu eski dönemlerde doğmuşlardır. Bunlar gelinin becerisi ile damadın yiğitliğini simgelenmektedirler. Gelin üzerine : eli iğneyi öttürebilen», diktiği altın görünümlü» vb. Damat için de : «canını esirgemez», düşmanın yüreği üstünden yolu geçen» vb.

Epitetler, Adıgelerin yaşantısı içerisinde, uğraşlarını ve kültürlerini ortaya koymaktadırlar.

Epitelere ilişkin düzenlemeler gelinalma (düğün) üzerinedir çoğunlukla. Gelin sevilen hayvanlara benzetilir : «ceylan bedenli» (cıhıpq - ge-yik bedenli), «kırangıç görünümlü», «aslan yeleli»; «güvercin oturuşlu», «kalkışı sütun gibi»; «ateş gibi sıcak kalpli, tavuk gibi örnek aile, ehli köpek gibi sadık, cins at gibi ünlü...» vb.

Edebi türler arasında metafora, en çok, «xhorıbze» (sevgiliye şarkı) ve «çveğibze» (mecazi, gizli anlamlı) şiir türlerinde rastlanır. Örneğin, kız oğlanı istemiyorsa şöyle der :

Kara karga kanadına
Beni koyma.

«Kara karga kanadı» ile oğlanı, «beni koyma» demekle de «oğlanı istemediğini» söylemektedir.

«Sözümü etme» anlamına bir «çveğibze» (mecaz) :

Beyaz entarimin yakasından
Siyah iplikle
Geçme.

(Si djene fij pcvapvem
Udene cvuisvekve
Uıqkvosvırmkv).

Eski şiirin kuruluşu : Hece uzatmada «ra» «orede», «ji» «uey», «uiy», «uexu», «guşe», «mıge gibi eklerden yararlanır. Bunlar sadece ayarlamada işe yararlar, şiirin anlamını etkilemezler. Ayrıca «the»yi «tihe» yapma gibi iki sessiz arasına sesli koyarak hece uzatıldığı da görülür.

Adıge şiirinde rifm (uyak) türleri görülür, en çok yararlanılmış olanı dize sonu ile, onu izleyen dize başına gelen uyaklanmadır.

Ya te ti the
Thegeledj,
Tyelidjer zi eu,
Yedgejağ ofır şeban
Ey bizim tanrımız
Thegelc,
Eli bereketli,
Başlattığımız işi yoğalt.

Buradaki rifmler : «the - the», «dj - dj» ve «j - j»dir. Diğer türler arasında, en çok görüleni, dize sonu rifmleridir.

ADIĞE BİLMECELERİ : Adıge bilmeceleri, genellikle, insanca evcilleştirilmiş hayvanları, zenaat aletlerini ve ev eşyalarını konu edinmişlerdir. Eski insan fantezisi bilmecelerde çok gelişmiştir, hiperbol ve allegori yoluyla ev eşyalarından gidilerek çözüme ulaşılır «çveğçvetlibze» (mecazi) anlamı ile de tüm çözümlenenlerin insan elinden çıkma oldukları gösterilir

Adıge bilmeceleri her konuya değinecek genişliktedirler. Ama, kabaca beş bölüme de bölünebilirler : 1 — İnsan organları : «Beş kardeş, beşi de güreşçi?» (El), «Tatlı sözlü, lâkin sağır» (Dil, vb. II — İnsan eşyaları, aletler, silâh, kapkacak vb. : «Horoz kuyruğu gibi kıvrık, kaz yavrusu dişleri gibi kırtıklı.» (Orak), «Kara yılan, at yakalayan» (Kement), «Aileyi yediren, yemliğe giren?» (Bıçak), «Aleyi güldüren, ateşi söndüren?» (Çörek tavası). Bu bölüme yiyecekler de girmektedir : «Tatlı değil, acı değil, (çerkes) tavuğunun içaçıcı yapan.» (Nane vb., 111 — Yabancı hayvan, bitki ve evcil hayvanlar : «Yün tulumu, tüylü tembel» (Ayı), «Eğri büğrü yol ve bir lokma yumuşak et?» (Yılan ve Kurbağa), «Baharın

güzelliği, güzellerin canlısı?» (Kuzu) vb. IV - Bitkiler ve onlardan yapılanlar : «Örtüyle kaplanmış yol, içinde ekşimiş kan var?» (Çilek), «Dedinin sakalı sallanarak su kıyısında duruyor?» (Saz, kamıl), «Yuvarlak kavurma?» (Kabak), «İçmeden, yemeden dökülür?» (Elma) vb., V — Doğada, yeryüzünde ve gökyüzünde olup bitenler : «Dağlara uzanır ev?» (Gök), «Gürültü ile parıldayarak kıvılcımlar saça saça geldi?» (Yıldız kayması), «Gece ışığı, kırları güzelleştirir?» (Ay), «Kazığımızın tepesinde küçük bir beyaz piliç asılı?» (Kar), «Yeryüzünü aydınlatan sıcak can?» (Güneş) vb.

Adıge bilmeceleri arasında çözümlü güç ve çok ilginç olanları da bulunmaktadır «Öteki yakada küçük bir tencere kaynıyor» diyerek ebedi akla gelmeyecek «karınca» ifade edilmektedir. Bilmecelerin güzelleri tekerleme şeklinde uzayanlarıdır: «Halka halka geçme, içinden Arısey çıkarılır?» (Pranga), «Kuav kuav diye koşar, köyü üç kez aşar» (Hindi), Bilmeceler çözümlenemediğinde, ona bir şiir, bir ritm ve bir rifm verilir : «Gür ormanın (saç) altında - küçük orman (kaş), küçük ormanın altında parıldar (göz), parıldarın altında - pıf (burun), pıfın altında - cak (ağız), cakin altında tepe (çene)» ya da - Su üstünde - yades, su altında - yades, gundesindi yades» (Balık). Bilmeceler kolaylıkla bilinen ve zorlukla bilinen biçiminde iki türde kurulmuşlardır. Kolayı : «Koyun kuyruğu avlayan orman geyiği?» (Kurt) ve zoru : «Yedi delikli küçük takoz?» (Kafa), «Gece iner, gündüz çıkar?» (Yastık) vb.

ADIĞE ATASÖZLERİ : Adıge atasözlerinin değinmedikleri konu, yok gibidir. Atasözlerini çekici ve güzel yapan ritmi ile rifmi (uyak) dir. Makamları açık ve belirgindir; karşı savla (tezle) donanmışlardır : «Sızlat ta iyileştir» gibi. Atasözü, «makamlarla aklın birliğidir».

Adıge atasözleri arasında çok ilginçleri de bulunmaktadır : «Demirci dükkânı olan demir iğneye de gereksinme duyabilir», «Bindiği atı aramaya çıkan...», «Süpürülmeyen evle süpürüğü atılmayan», «Sivrisinek eti yahnisidir», «Kaçıran da umutlanır, kaçırılan da» vb. Atasözünün gücü, «...birbiriyle çok ilişkin olayların özünü çok ilginç ve doğru olarak anlatmasındadır».

Güç te olsa, atasözleri, temaları yönünden bölümlendirilebilirler : 1 — Yaşantı iş ve sanat üzerine : «Çalışırsan yersin» «Yapandan çok

bakan ustadır» vb. II — Farklı yaşantı ve uğraş üzerine : «Dolu ile yarım birbirlerini tanımazlar», «Adamın biri dokuz kürklü, dokuz adamsa kürksüz», «Yoksul sözünü iki kez tekrarlar» vb., III — Tarih, savaş ve ana baba üzerine : «Baba - ceviz gibi, anayasa - göz gibidir», «Silâh çekenin, ilkin kanı akar», «Altından ev yerine - kendi evimiz» vb. IV — Adıge dünya görüşü üzerine : «Dünya bir tekerdir, döner de döner», Setenay (bir kır çiçeği adı) tomurcuklandığında - toprağı ekmeye kalkışma» vb., V — Gelenekler, ahlak, ve terbiye üzerine : «Düşünüp te konuş, çevrene bakıp ta otur», «Misafir kısmetiyle gelir», «Babana değer ver de - annenle güzel konuş» vb.

«Halkta olan her şey halkın değildir» sözü gereği, Adıge atasözleri arasında singinliği ve çıkarıcılığı yeğleyenler de vardır : «Güçlüyle güreşme zenginle çekişme», «Bilmiyorum, can kurtarır» vb.

Adıge atasözleri arasında, gerçeği yeğleyen ve çağa uygun olanları, büyük çoğunluğu oluştururlar : «Elbirliği edenlerin işleri çabuklaşır», «Birlikte yapılan kolay, birlikte yenen lezzetlidir» vb.

ADIĞE HALK HİKÂYELERİ : Değişik türde, çok sayıda ve güçlü Adıge halk hikâyelerinin kaynağı, insan yaşantısı ile insan özelemlerindedir.

Halk hikâyeleri birer düzyazı örneğidirler; tümünün de bağlı bulunduğu bir geleneği vardır. Bu gelenek, hikâyelere başlangıçta ve bitiminde benzerlik sağlamaktadır. Adıge hikâyeleri, kuruluş ve süjeler (öznelere) yönünden açık, öğrenilmesi kolay ve sürükleyicidirler. Hikâyelerin sonucu, sevindirici olarak biter.

Adıge halk hikâyelerini Rusça çevirisinden okuyan A. M. Gorkiy şöyle yazmaktadır : «...Adıge hikâyelerini ilginç ve değerli yapan, başka halkların hikâyelerinde bulunan motifleri taşımalarıdır.

Tavşana, tilkiye ve themate (başkan) ye yardımında bulunan kurda ilişkin hikâye (masal) çok ilginç - hayvanlar üzerine masallarda bulunmayıp ta onda görülen özellik, hayvanların toplumsal işleri yapmakta olmalarıdır.

Adıge masalarında (pşise) görülen ikinci değerli özellik, iyinin kötüye üstün gelmekte olmasıdır. Bu özellik, halkın umutlu ve canlı bulunuşunun tanığıdır» (9).

Adıge halk hikâyeleri üzerine yapılan incelemeler, bu hikâyeleri beş bölüme ayırmaktadırlar. Birinci bölüm bitki ve hayvanlardan sözetmektedir. İkinci bölüm masalları oluşturur. Üçüncüsü seferlerden, gelinalma, altın ve mülk edinmekten; dördüncüsü olaylardan ve tarihten bahseder. Beşinci bölümde ev içi ve dışı çalışma konuları anlatılır. Her bölümün örnekleri, Adıge folklorunda çok seyîdadir. İçlerinde en geniş ev içi ve dışı yaşantısını konu edinen beşinci bölüm hikâyeleridir.

1 — Hayvan hikâyelerinde konu, en çok, tilki, kurt, ayı ve domuz üzerindedir; horoz, tavuk, saksağan, karga ve kırlangıç ta çok görülür. Evdeki kedinin de hikâyelerde «uygun bir yeri» vardır. Ama baş köşeyi tilki ve kurt tutmaktadır. Tilkinin ve kurdun görünüm ve karakterlerinin vurgulandığı bu ilk bölüm hikâyelerinin çoğunluğu, insanın avcılık döneminden gelmektedir.

Hayvan hikâyelerinde «çveğibze» ile (mecazen) anlatılan şey, insanların kendi durumları, karakterleri ve ilişkileridir. Bu öykülerin teması; helâl ile haram, iyi ile kötü ve yalan ile doğrunun karşılaşmasına dayanmaktadır. Bu özellikleri hikâyelerin bir kısmında, hayvanların kendileri ortaya koymaktadırlar. Bu ilişkileri hayvanlar kendi aralarında mecazen dile getirmektedirler. Değişik türde olan bu hikâyeler arasında «Tilki ile Kurt» (ikisi anlaşır, ayıyı da yanlarına alıp, semiz domuzu kandırarak yerler), «Ajezhî ile Kurt» (Ajezhî Kurdu öldürür) ve daha başkaları bulunmaktadır. Sadece hayvanlar arasındaki ilişkilere dayanan hikâyeler de bu bölümün bir çeşididir. Bunlar arasında «İhtiyarla Kurt», «Tilki ile avanak herif», «Topal Fıçıcı ile Tilki» (Tilki Topal Fıçıcıya guşeyi ve yınıjların sarayını kazandırır), «İhtiyarla Yınızhlar» (İhtiyar zekâsı ile yınıjları kandırır, foyasını ortaya döken tilkiyi yalancı göstertip yınıja öldürtür) sayılabilir. Burada vahşi ve evcil hayvanlar insanlara yardım etmektedirler. Dara düşen insana çıkış yolunu bir hayvanın bulduğu bu hikâyelerde hayvanın evcilleştirildiği döneme ait izler görülebilir.

II — Efsane (şipe) tipinde kurulmuş hikâyelerin bulunduğu ikinci bölümde fantezi ağır basar. Bu hikâyelerde insanlar ve atlar gökyüzünde dolaşabilmekte, bücür yaşlı «ırdı» (büyücü) çatlamış yeryüzü toprağını iğneyle dikmekte, ejder yılanı («blağo») bir kaparıta koca denizin suyunu olduğu gibi içebilmekte; insan köpek, eşek ve at olabilmekte; beyaz bir güvercin ya da bir dağ keçisi güzel bir kız çıkabilmektedir. Bu

arada, bu hikâyelerde bulunan hayvanların (ayı, kurt, eşek, köpek, at vb) ve yabani kuşların totem oldukları anımsanmalıdır. Çok eskiden insanın kendi ruhunun başka bir canlıda ya da taş, ağaç, ve kuş gibi birinde olduğuna, öldükten sonra ruhunun başka bir varlığa ruh olduğuna inandığı bilinmelidir. Bu ruhun verildiği hayvan, kuş ya da bitkiler totem olmaktadır eski insanlar katında.

Adıge hikâyelerinde büyüdü bir kırbaçla dövülen, bir «udı»nın hışmına uğrayan biri köpek, eşek ya da başka bir canlı olabilmektedir. Örneğin, «Gudeberd'in hikâyesi»nde, Gudeberd köpek ve «Aşar'ın hikâyesinde kız dağ keçisi olmaktadır. Bu durumu yaratan, eski Adıgeler katında köpeğin totem olmasıydı. Nitekim, Türk ve Moğol halkları katında kurdun totem bulunması gibi, Adıge erkeklerinin totemi «köpek», Adıge kadınlarının, özellikle kızların totemi de güvercin (güvercin görünümüne girmeleri ve ayrıca «beyaz güvercinim» denmesi buradan gelmektedir) ya da dağ keçisidir.

Bu bölümde ayrıca, tılsımlı kırbaçın gücünü gösteren, at kuyruğu ateşe tutulduğunda atların yetiştiğini, adamın başaramadığını başarabilen kartallar, insanı yedi kat yerin dibine atan karakoçlar, oradan da insanı yeryüzüne fırlatan akkoçlar, horoz yavrusunun ve başkalarının yer aldığı hikâyeler (pşise) görülür. Bu kısma, «Mıceyıqo Batır» (Ayı oğlu Batır), «Ayı ile Küçük Kız», «Üç ayaklı Qare («at adı») adlı hikâyeleri ve başkalarını katmak gerekir. Bu hikâyeler arasında erkek elbisesi giyip yola çıkan ve hayırlı işler peşinde koşan kızlar üzerine olanlar da az değildir. Bir ortaklaşa örnekle sona eren bu öykülerde kız, ya koca bulmakta, ya da rastladığı erkeğe (bu öykülerde üç kız kardeş durumu en çok görülenidir) : «Sen erkek çıkarsan, ben de sana eş olabilirim,» demektedir, kalpağını çıkarıp erkeğe varmaktadır. Burada, bu öyküler, anaerkilliğin izlerini getirmektedirler.

III — Çok zengin bulunan üçüncü bölümdeki hikâyelerde kahraman iyi at ya da gelin getirmekte, özlemi de olmasa büyük servetlere konmaktadır. Bu hikâyeler, en çok, üç erkek kardeş ve özellikle küçüklerinden söz etmektedir. İki kardeş baba sözünü yerine getirememekte, yiğitlenmeleri işe yaramamaktadır. Ağabeylerin adamdan saymadığı küçük kardeş ise baba sözünden çıkmamakta, asıl yiğitliği o göstermektedir. Küçük kardeş yola düşmekte, köyü felâketlere boğan yınızı (yınıj ok.

dev) ya da köyün suyunu kesen ejderhayı (blağo, şegible) öldürmektedir. O; çetin sınavlardan geçilerek alınabilecek olan guaşeye (prens) rastlamakta, binbir yiğitlik ve hünerler göstererek kızı almaktadır. Görünüşte, bu küçük kardeş aksi ve inatçıdır, ama, aslında doğru ve merhametlidir, kişisel çıkarı için değil, dara düşenler için didinmektedir. İşin tam burasında iki noktaya değinmek gerekir : Birincisi, bu hikâyelerde geleneksel (traditse) bir başlangıcın bulunması : Üç kardeşin babası ölüm döşegindedir. Vasiyetini yapar. Vasiyeti yerine getirebilen en küçük kardeş olur. Konu, babaerkil yaşantıyı vermektedir. İkincisi kardeşlerin küçüğünün beceribilerek ortak sosyal işleri yapmakta bulunmasıdır. Küçük kardeş kendi kişisel işlerini de görmektedir. Örneğin, kız almak için gitmiştir, ki bu tema tüm yeryüzü masallarında ortak bir özelliktir, - ama, yolda yiğitliğini göstermek için çeşitli «sosyal işler» peşinde koşmaktadır. O, bu «toplumsal sorunları» çözümlemeden, ejder haya (blağo, şegible) sunulan kızları kurtarmadan ya da ejderhayı öldürmeden, ya da köyün başındaki bir belâyı defetmeden kendi işi peşine düşmez. Sıra kendi işine geldiğinde bile (pşı ya da başka biri çeşitli marifetler yapmasını koşmaktadır) yaptığı şeyler, başkalarının çıkarı bulunan, şeylerdir. Adıge hikâyeleri bize, sosyal düşüncelerin kaynağının çok eski bir zamana dayandığını göstermektedirler.

IV — Dördüncü bölüme giren hikâyeler, efsanemsi görünümlü olmakla beraber, olup bitenlerden ve tarihe bağlı olaylardan söz etmektedirler. Yine de bunlar, efsanemsi ve fantastik kuruluşlarına rağmen olup bitmiş bir olay temeline dayanmaktadır. Örneğin, «Aydemirkan» (Aydemirkan)'ın hikâyesinde Aydemirkan'ın bir deniz boğazından (Kerç boğazı olmalı,) bir kartal tarafından getirildiği anlatılır. Atı «Jemenşerık»'ın da denizden çıkan bir kısrağ tarafından doğurulduğu söylenir. «Herip xhan» (Arap Han) hikâyesinin temeli de gerçeğe, Adıgelerin Mısır firavunu buldukları zamana dayanır. Firavunlar daha da güçlülenmek için, akla gelmedik, başarılmaz, altından kalkılmaz işler başarmaktadırlar: yiyeceksiz bir aylık yol alabilmekte, koca denizleri bir çırpıda geçebilmekte, bulutları aşabilmekte ve çok daha başka şeyleri yapabilmektedirler. Bu hikâyelerde en saygılı ve önemli yerleri, her ulusta olduğu gibi, Adıge halkının kendi ulusal kahramanları tutmaktadırlar.

V — Beşinci bölümdeki hikâyeler aile, çoluk - çocuk, iş ve adetler üzerinedir. Bu bölümde sosyal farklılaşmalar, sınıfsal mücadeleler, yok-

sul ile varlıklı arasındaki didinmeler yeterince belirlemektedirler. Haber tipindeki bu hikâyeler, gerçekçi yanlar taşırlar. Bu öyküler, en çok, yoksul ile zengin, aç gözlü ile tok gözlü ve yalancı ile doğru sözlüyü konu olarak işlemektedirler. Bu hikâyelerde «pşilvı» (serf), «lvçve» (uşak), «une'ut» (köle) ve yoksullar, her zaman «pşı» (bey) ları, «uerq» (soylu, zadegân) leri, aşırı zenginleri ve mollaları yenmektedirler.

«Beyzhımre lvıçvemre» (Aşırı zenginle uşak), «Chenıqo Muse» (Yarım kafa Musa) ve «Xhodje» (Hoca) adlı hikâyelerle «Quysvıkvu» (Keloğlan) masallarında sömürütüler çapulcu, çıkarıcı, yalancı ve utanmaz olarak görünmektedirler. Mollaların düzenbazlıklarının anlatıldığı «Çumpvu!» (İncir), «Molla ile Dul karı» (Molemre pxhuzımre) ve «Yarım altın» (Som nıqo) adlı şarkılar da tema yönünden bu bölüme girmektedirler.

Adıge hikâyeleri arasında bütünüyle mizahi (şıpse) olanları da bulunmaktadır. Bu tür hikâyeler ilginç bir şekilde başlarlar : «Annem daha kızken dayılarımın kısrağın çobanıydım ben», «Doğmamış çocuk, yapılmamış silâhla ava çıktı» vb. Bu tür hikâyelerde fantezi ağır basar. Hiç akla gelmeyecek şeyler anlatılır. İnsan düşüncesi çeşitli konularda uyandırılır. Böyle hikâyelere, daha çok ağıllarda çobanlar tarafından anlatıldığından, «Ağıl Hikâyeleri» (Ueter tauruxh) denir.

Adıge hikâyeleri eskilikleri yönünden yaşıt değildirlir. Örneğin, hayvan ve av hikâyeleri en eski, aile üzerine olanlar onlardan yeni, sınıf mücadelesi üzerine olanları da en yenisidir (Bu iki bölüm Şorten A. dan başlıca kaynaklanmıştır):

Bölüm : III

ADIĞE YİĞİTLİK DESTANI «NARTLAR» : «Nartlar» adı altında Adıgelerce düzenlenmiş halk şarkılarına («uered». Fr. chants), besteli halk şiirlerine («pşınatı» «ueredıco». Fr. bylines) ve halk hikâyelerine («xhıce» «xhıbar», Fr. legendes) hep birden Adıge yiğitlik destanı «NARTLAR» adı verilir. Nartlar, çok eski çağlarda başlamış, gelişmiş ve kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze gelmişlerdir.

Adıge yiğitlik destanı «Nartlar» Adıge halkının bebeklik çağının şarkısı, tarihi, bilgeliliği, felsefesi, ve olayları kavrayıp yorumlama anlayışı-

dır. Nartlar, Adıge yaşantısının hikâyesidir. Destan, çok eski Adıgelerin öyküsü, karakteri, sabretme gücü, yaratıcılığı, sosyal ilişkileri, büyük insanlık anlayışları, dünya görüşleri ve sosyal tarihleridir.

Destanın Adıge destanı sayılması, yaratılmasında tüm Adıge boylarının emeğinin geçmesi, hepsinin eseri ve malı bulunması, onların tarihi - hikâyesi olarak ün bulmasındandır.

Nartlar, sınıfsız toplumun destanıdır.

Adıgeler Kafkasya'da (Odice; Odise) türemiş insanlardırlar. Eski belgelere göre, 2. 500 sene önce de Adıgey'de yaşamakta buldukları görülür. Bu durum eski Yunan belgelerinden izlenilir (1) Ayrıca bk. ADIĞEY, tarih).

Cenevizli G. İnteriano 1551 yılında Adıgelerin yayıldıkları yerlerden, geleneklerinden ve diğer özelliklerinden söz etmektedir : «Zixler (Zihler; İtalyanlar Adıgelere böyle diyorlardı)... yeni doğan bebekleri suya götü rürler, dondurucu soğuk da olsa, orada yıkarlar...

...Yurtlarının büyük bir kısmı bataklıktır, buraları saz ve su otları ile kaplıdır. Çok cömert ve eli açıktırlar; at ve silâh dışında, her şeylerini seve seve verebilirler. Onlarda altın yaldızlı, 300 ilâ 500 duka değerinde, birbirinden farklı gümüş kâseleri bulunmaktadır, bunlarla zevk içinde tanrı aşkına içerler...

Zixler Tatarlarla ve kendilerini çevreleyen halklarla aralıksız savaşır. Bazan Kerç boğazını geçip Kırım'a akın ederler ve oradaki Tatarları darma - dağın ederler; Zixlerden bir grup savaşçı koca bir Tatar ordusunu püskürtebilir, böylesine yürekli ve cengâverdirler, iyi de silâh lanmışdırlar.

Zixler, çoğunlukla güzel insanlardırlar ve aralarında iyi geçinirler, güzellikleri Kahire memlûkları arasında bile ünlüdür. Kadınları, hiç bir şekilde erkeklerinden kaçmazlar ve saklanmazlar.

Başlıca geçim kaynakları - balık avcılığı... tahıl ve başka ürünlere dayanır. Boza (baksım) içerler ve bal yerler. Evleri saz, kamyş ya da ağaçtan yapılmıştır...

Zixler her gün kendilerine oklar yaparlar...» (2).

Güntümüz Adıgey'inde görülen höyüklerin öyküsü de, biri öldüğün de ona mezar olarak höyük (qeğesey) yapıldığına dair şu yazıdan anlaşılabilir : ağaç çatıya toprak örterek tepe biçimli mezarlar yaparlardı; ölünün zenginlik, ünlülük ve nüfuzluluk derecesine göre mezarları da yüksek ve büyük yapılırdı (3).

Bebek dünyaya geldiğinde büyütme için birbirlerine verirlerdi. Çocuklar biniciliği, at sırtında kuş gibi uçmaya, iyi kılıç kullanmaya intizamlılığa, çok dayanıklı olmaya, hakareti affetmemeye, eksiklikleri olduğunda - tamamlamaya, borçlarını ödemeye, doğru çalışmaya ve işe alıştıırılırlardı ; kızlar da, dokuma işlerine, dikiş dikmeye; güzel davranışlı, alçak gönüllü ve saygılı olmaya, ev işlerini yapmaya alışkın yetiştirilirlerdi (4).

Kafkas halklarının gelenek ve göreneklerini, sosyal ilişkilerini, bozulmaksızın, çağlar boyunca, sürdürebildiklerini, çeşitli yazarlar hayretle anmaktadırlar :

«Milattan bin yıl öncesine gidildiğinde yaptıkları, Strabon zamanında da yaptıklarıdır, şimdi de yaptıkları... —diye yazmaktadır F. Dubois —Adıgeler gibi, kendi antik geleneklerine bağlı kalabilmiş, eski halklardan bir başkası daha yoktur» (5).

Gelenekleri binlerce yıllık bulunan Adıgeler gibi, eski Adıge ataları üzerine gösterilen bu özelliklerin tümü Nart yiğitlik destanında da aynen görülmektedir. Çok eski bu Adıge yaşantısından söz ederken, çok yakınlarımızı gibi, Nart gelenekleri önümüze çıkmaktadır : Setenay ustaca elbiseler dikmekte, Tlepş Savsırko'yu doğduğunda suda yıkamakta; Aşemez annesinin elini sıcak yulaf çorbasına sokup babasının katilini söyletmekte; Nart Koles'in höyüğü görülmekte; Şebatiniko atına atlayıp «Ten ırmağında dolanarak Pşız ırmağına gelmektedir».

Maksim Gorkiy'e göre «en eski çağlardan beridir folklor ve tarih, ayrılmaksızın birarada gelmektedir» (6).

Destana göre Nartlar, bir yönleriyle bolluk içerisinde yaşarlar, merhametli, yardımsever, iyiliksever ve eli açıktırlar; bir yönüyle de zalimdirler : yaşlananları öldürürler ve kan gütme geleneğini sertçe sürdürürler. Destan uzun yüzyılların izlerini taşımaktadır. Ama, söylenmesi gereken husus, Adıge yaşantısının sadece güzel edebî yönlerinin değil, aynı

zamanda insan özlemlerinin de, destanda yer bulduğudur. Eski çaresiz insanın başlıca korktuğu şeyler, ürünlerinin kuraktan, selden ya da yangından yok olduğunda mutlu yaşantısının da sekteye uğramasıydı. Destanda Nartların ürünlerinin bol olması eski insanların özlemleridir; yoksa gerçek yaşantıları değildir.

İlkel insan toplulukları çok eski devirlerden beri Kafkasya'da yaşamaktadırlar. O zamanlar, Adıgelerin parlak bir kültürleri vardı, fakat yazılı tarihleri yoktu. Adıgelerin iyi ya da kötü iç ve dış ilişkileri vardı. Tüm bu ilişkiler içerisinde en sağlam kalabilmiş olanları kendi ilişkileri üzerine düzenlemiş oldukları, kendi adlarını taşıyanlarıdır.

Kafkasya'nın («Odice», «Odise») doğal güzelliklerini, zenginliklerini ve kaynaklarını ele geçirmek için Adıgelerle mücadele eden ve savaşanlar çoktu. Bunlar arasında İyonyalılar ile Yunanistanlılar M. Ö. VI - V. yüzyıllarda Adıgey kıyılarında koloniler kurdular. Böylece Adıgeler yazılı kültürü bulunan bir halkla ilişki kurmuş bulundular. Yunanlılar Adıgelere «Çerkes» (Kerket) adını verdiler.

Adıgelerin türlü dış ve iç ilişkilerine karşın, destanın dili yüzyıllardan beri Adıgece olarak kalmıştır. Destanda geçen sembolik adlar günümüz Adıgecesinde de bulunmaktadır.

Nartlar'ın yaşı üzerine bir çok görüşler öne sürülmüştür. Bazılarına göre destan M. Ö. I. binyılda oluşmuştur, bazılarına göre de M. Ö. VII. yüzyılda başlamış, M. S. 14. yüzyıla değin gelişmesini sürdürmüştür. Her iki görüş te iddialarını bilimsel olarak saptıyamamıştır (7). Aslında «Nartlar»ı bütün halinde ele alıp, «başlangıcı bu», «bitimi de şu» demek olanaksızdır. Bölümlerin yaşları farklıdır. Bölümler yaratıldıkları çağları kendi şarkı, şiir ve hikâyelerinde kendileri açıklamaktadırlar. Örneğin, Nart Tlepş'e ait tekstler Tlepş bölümünün M. Ö. VIII. yüzyılda oluştuğunu göstermektedirler. Destan olarak «Nartlar»ın başlangıcı M. Ö. II. binyıldan gelmekte, asıl gövdesini M. Ö. 1. binyılda kazanmaktadır. Destanın gelişmesi ise, Milât Sıralarına değin uzanmaktadır.

Dikkatlice bir inceleme Nart «yaşlıları» ile Nart «gençleri»nin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Adıge yiğitlik destanı «Nartlar» Adıge halk edebiyatının en geniş yerini tutmaktadırlar. Adıge halk edebiyatında bulunan gücün derinliği bu destanda iyice aydınlığa kavuşmaktadır.

Günümüz uluslarının gururlandıkları destanlardandır «Nartlar» destanı. Yeryüzündeki ünlü destanlar olarak bilinen «İlias», «Odysseus», «Kalevala», «Alpamış», «Gılgameş» «Nibelunglar», «Cangar», «Manas», «David Sasun» gibi destanlardandır Nartlar.

Nartlar destanı yaş yönünden Yunan destanından eskidir. Üzerinde durdukları konuların eskiliği bakımından Adıge destanı Fin destanı Kalevala'ya yakındır. Nartlar çok eski uğraşları dile getirmektedirler. Nartların konusu daha çok mitolojik kaynaklı efsanelere dayanmaktadır, dünyada olup - bitenler, ilkin insanın ele geçirdiği aletler, ateş, demircilik, avcılık ve hayvancılıktır.

Nartlar üzerine görüşler henüz sona ermemiştir. Çünkü, toplanabilen Nart tekstleri (700 kadar tekst) yedi cilt tutmak üzere 1968 - 1972 yılları arasında Mıyequape (Maykop)'deki «Adıge Bilimsel Araştırma Enstitüsü»nce yeni yayınlanmıştır. Daha önceki bilgiler destanın tümüne değil, yayınlanmış bulunanlarına dayanılarak ortaya konulmuşlardır. 26 bölüme ayrılan Nartların kaybolmuş ve toplanmamış olanları yine de bulunmaktadır. Bunun nedeni, Adıgelerin çoğunluğunun 19. yüzyılda Osmanlı ülkesine göçetmiş bulunması ve bu konuda en büyük çabayı gösteren Hadeğalve Asker'in, örneğin, Türkiye ve Ürdün gibi göçmen Adıgelerin bulunduğu ülkelerde araştırmalar yapamaması gibi nedenlerdir.

«Nartlar»ın gövdesi «demir ve kılıcın» kullanıldığı sıraya rastlar, ama Nart söylencelerinin çok kısımları daha da öncesine aittir. Nartların kökeni anaerkil yaşantıya dayanmaktadır. Tüm Nartların anası «Setenay - guaş» ile «Axunde» anaerkil dönemin güçlü kadınlarıdır.

Anaerkillik ve öncesine ait dünya görüşü (güneş, doğa, ve yeryüzü olaylarının gizli güçlere dayandırıldığı) Nesren - Jakve üzerine söylenmiş Adıge etiolojik mitlerle «Setenay qeğag» (Setenay gültü) ve «Güneşin akşam üzeri duraklaması» adlı «xhice»ler de (hişe, halk hikâyesi) açıkça görülebilir.

Beri yandan babaerkilliğin izlerine de Nartlarda rastlanmaktadır.

Nartların sosyal işlerini görüştükları kurul «XASE» (hase, halk meclisi)'dir. Nartlar önemli işlerini xasede görüşürlerdi. Burada, yiğitlik, bilgelilik ve ülkedeki haberler anlatılırdı. «Xase», Nartların bir «sosyal

enstitüsü»dür, aynı zamanda. Böylesine bir sosyal enstitü, Nart xasesi gibisi, hiç bir halkta, bu denli önemli olarak, bulunmamaktadır. Nartların soy (gens) yaşantısı Kızılderili İrokez'lerin ve Yunanlı «Genos» soyunun yaşantısına benzemektedir. Nartlarda «ayağına çarık geçirebilen» herkes xaseye katılabilmektedir (Kadın ve erkek). Seferi ve savaş işlerinde karar veren, kabileye alınacak kişileri, ordu yöneticisi (Dzeps) ile başkanı (Themate) seçecek veya görevden uzaklaştıracak olan başka bir soy ile birleşmeye birlikte savaşmaya, yakınlık kurmaya ve toprağında yerleştirmeye karar veren «xase»dir. Bu kuruluşun benzerini İroquois (İrokez)'ların «Kan» ve Yunanlıların «Genos» soylarında görebiliriz. Ama Nart «xase»sinin daha maddi bir temeli» ve ekonomiye ilişkin özelliği bulunmaktadır.

Burada destandaki tanrıların (Mezithe, Amış, Axın, Thegeledj, Tlepş vb) anımsanmasında yarar vardır, bunlar da insan gibi işte çalışırlar. Nart xasesinde ekinlerin nasıl kaldırılacağı kararlaştırılır, at sürülerinin götürüleceği, hayvanların otlatılacağı yerler, orağın nasıl yapılacağı, Yıvızh'ın çaldığı tohumun nasıl geri getirileceği, sağlam bakır ambar yapılarak tohumluğun saklanması, sanef (şarap) yapılması, işe yaramaz yaşlıların öldürülmesi gibi işler destanın geniş yerlerini tutar olarak xase de görüşülürler. Burada insan özelemlerinin karşılığı olarak şiirleştigi söylenebilir, «Tanrıların sane içkisi», «Şebatiniko'nun insanlara getirdiği iyi gelenek», «Tlepş'in maşa yapışı», «Tlepş ile Userez», «Orzemedj'in Nartları kıtlıktan kurtarışı» ve «Tlepş ile Xuhdımızh» gibi parçalar. Tüm bu parçalar yaşantı, çalışma, alet edevat ve onların kullanımı üzerinedir.

Fakat bunlardan Nartların ocak başında kalıp hep çalıştıkları, sefere çıkmadıkları anlaşılmalıdır. Nart menkıbeleri okunduğunda ok vızıltısı sesleriyle karşılaşılır, kılıç şakırtıları, ve atların dört nala koştuğuları görülür. Nart söylenceleri yiğitlik üzerinedirler. Yiğitlik, her destanın ana özelliğidir. Ama Nartlar destanındaki yiğitlik sosyal içerikliği ile anlamlıdır. Nart efsanelerinde tekil kişi yiğitliğine dayangın olanları da vardır, ama uğraşların çoğu tüm halkı kapsayan işlerde dir. İnsan, kişisel değil, çoğunlukla toplumsal işler için uğraş verir. Söz gelişi Savsırıko (Sausırıqo; kab. Sosırıqo), Oşamafe (Ochemafe; kab. Ochemaxo; Elbrus tepesi) ye gidip tanrıların sane (şarap) içkisi şölenine katılıyor. Niye? Tanrılarla içip eğlenmek için mi? Hayır, asla! Savsırıko, içinde üzüm

tohumu bulunan şarap fıçısını Oşhamafe'den aşağıya atar : «Sizin içebildiğiniz içki insanoğlunun da içkisi olsun», diyerek.

Aynı Savsırıko Yeminezh (Yeminej ok. Nartlara düşman bir dev)'in yanına gidip Nartlardan aşırıldığı tohumu geri getirir. Savsırıko bunların tümünü Nartların iyiliği için yapar. Bu yönleriyle Peterez (Kab. Beterez) ve diğer Nart yiğitleri de Savsırıko'ya benzerler. Tanrı Pakvo Nartların ateşini gaspeder, ateşi geri almak için ricaya giden Nesren - jakve'yi Kafkas dağına zincirler :

O ui — uiy Nart Nesiren,
Nesiren — jakve,
Yakışksız davranır mısın,
Tanrıya dua ve ibadette
Tembellik mi edersin,
Sen tanrının bedduasına uğrayan,
Sen dağa kaldırılan,
Sen dağa çakılan,
Kartal başucunda mı!
Köpek te yambaşında mı!
Can havliyle sığıyor musun!
Tüm ağırlığınla yükleniyor musun!
Bir kuş sana doğru uçuyor mu
Kazığın ucuna konuyor mu
Vurup seni geçiyor mu
Var gücünle çığığı basıyor musun
Taşla vuruyor musun,
Kazığa rastlattırıyor musun
Daha da geriletebiliyor musun!
Yambaşında yatan köpekler
Zincirleri kemiriyorlar mı—

İplik gibi inceltiyorlar mı
Zincirler kopmak üzere mi !—
Kviş (x)'taki demirciler
Günler boyunca
Örslere vuruyorlar mı —
Zincirler kapanyorlarmı,
Eskisi gibi aynen .— diyor mu!
Seni çözünceye değin —
Tanrı seni alıkoyuyor mu,
Seni orada öldürsün mü,
Uiy!

(Dağa Zincirlenmiş Nesiren, Hatıquay teksti. Anlatan : Şibleqo İshaq Tyehakv oğlu, 73 yaşında, Hatıquay, köy mollası. Yazan : Hadeğal-ve Asker, Hatıquaye köyü, 8/11/964. Not : Her dizeden sonra «Uiy, uiy» diye nakarat gelmektedir. Kviş - demirhane).

Yunan «Herakles» inin «Premetheus»u kurtarışı gibi Adıge «Peterez»i de «Nesren - Jakve»yi (Uzun Sakallı Nesren'i) kurtarır ve ateşi de geri getirir. Nart yiğitleri aynı şeyleri tüm ülkeler için de yaparlar Genç Nartlardan «Dexenağo» parçasında bulunan «Yapenes»in yaptığı yiğitlikler buna örnek gösterilebilir.

Tüm destanlarda kız alma olayları ile karşılaşılır. Bu anlatılanların ortak bir özelliği vardır. Yiğidin yola düşüp dağları ve denizleri aşması kendisi içindir güzel kadın almak içindir. Ama Yapenes böyle biri değildir, O, Dexenağo'yu getirip insanlara mutluluk katmak istemektedir. «Çoğunluğun iyiliğidir asıl yapılmış gereken» —diyor Yapenes, kendisini düşünmeksizin Dexenağoya, onu Nart yurduna getirdikten sonra.

Asıl Nart yiğitliği düşman yurda saldırdığında görülmektedir. Nartlarda güçlü bir yurt sevgisi (patriotizm) bulunmaktadır. Ayağına çarık geçirebilen herkes düşmana karşı gidip savaşmaktadır. Bir Nart sözü:

«Yüz yıl yaşayıp mertlik göstermeden ölürsen iki kez ölmüş olursun». Nartlarda mertlikten üstünü yoktur. Ama, Nart destanı mertliği «çıplak» bir soruna bağlamaksızın ele almaz. Yiğitliği gösteren ve süjeje can katan Nartın yaptığı iş, «canlı insan», görünümü, durumu ve karakteridir. Destanın asıl kurgulanması insan ruhunda yansımaları biçimi üzerindedir. İnsanın ilkin karşılaştığı, insanın ilkin korktuğu, anlayamadığı olaylardır bunlar. Bu olaylar insan düşüncesinde yerleşip insanı kendi canını düşünür olmaktan kurtarmaktadır. İşte böylesine «fantastik olaylarda» insan ruhu korunmaktadır. Ama zamanla insan çok şeyleri çözümlenebilir, olmakta sonrada «Fantastik olayların» yerini «tarihsel güçler» almaktadırlar, insanlar da o «fantastik olayları» insan görünümüne büründürmektedirler. Buna bir örnek olmak üzere, Nartologların (Miller, Dumezil, Talpa vb.) Savsırıkoyu güneş mitinde çıkma olarak nitelendirmeleri gösterilebilir. Yeryüzünde totemi bulunmayan hiç bir eski halk yoktur Bilginlerin bazıları Nartları «güneş ailesi» sayarlar (8). Savsırıkoyu güneşin atributlarını taşımaktadır :

Savsırıkoy ışığım,
Koca kalkanı altın parıldayışlı,
Zırhı, uzun etekli entari sallayışlı,
Miğferinin üstü güneş esişli...

Savsırıkoy'un bir başka özelliği de istediğinde soğuşu, dilediğinde de sıcağı getirebilmesidir. Güneşe bağlı bu işleri yapabildiğine göre, Savsırıkoy'un güneşle olan ilintisi anlaşılardır. Bir başka özellik daha: güneş battığında öldüğüne, doğduğunda da canlandığına inanılırdı. Savsırıkoy'da «Hadrix» (Ölümler Ülkesi)'ye inip işler çevirmekte ve dünyaya dönmektedir. Savsırıkoy güneş gibi ölüp canlanmaktadır ayrıca. Sözün kısası, tanrısal başlayan Savsırıkoy inancı, sonradan insan görünümünde destanda yeretmiştir. Adıge destanında tanrı iken insan görünümünü almış olanlar (Thegeledj, Amış, Mezithe, Xhudımızh vb) az değildir.

Nartlar adlı destanda sosyal içeriği bulunan bir başka önemli sorun vardır daha; Peterez'e ilişkin olarak. Bu Nart yiğidi tanrılara kafa tuta-

bilmekte ve onlarla dövüşebilmektedir. Savsırıkoy da Peterez gibi yiğittir, tanrılardan sane getirebilmekte ve Yınızh'dan ateşi çalabilmektedir, fakat bunları Peterez gibi açıkça yapamamaktadır. Tanrılara açıkça düpedüz karşı çıkabilen tek Nart, Peterez'dir. «Peterez'in Nesren-Jakve'yi Kurtarışı» adlı tekste bu durum görülmektedir. Peterez tanrı Pakvo (kab. Peqo, başka varyantlarıyla Theşxo en büyük tanrı)'yu yenip Nesren-Jakve'yi kurtarmaktadır.

Savsırıkoy'un Yınızh'dan ateşi çalması Yunan Prometheus'unu, Gürcü Amiran'ını ve Abhaz Abraskil'ini anımsatmaktadır. Nartların baş düşmanı yınızhlar acaba bir zamanlar tanrı değillermiydi? Söz gelişi, Yunan Titan'ları gibi... Örneğin Nesren-Jakve'yi dağa zincirleyen Pakvo bazı tekstlerde tanrılık idiasında bulunan bir kötü Yınızh'dan başkası değildir. Yınızhlar Nartlardan çok daha güçlüdürler, ama Nartlar akillarını kullanarak onları yenerler. Salt kendi gücüyle Yınızhları yenebilen tek Nart Peterez'dir : Nart gegu (danslı eğlence) sundan zorla kızları kaçıran yaşlı Yınızhın oğlu genç Yınızhı Peterez dans ettire ettire gebertmiştir (bk. Bataraz'ın Tek gözlü devi dansa zorlayışı. Kaf. Kül, Der. Ankara, 1970, sayı 27). Ama Savsırıkoy Yınızhları kapıştırarak ya da Yınızh'ı hile ile denizde dondurup kafasını keserek üstün gelmektedir, ya da pösteki örtünüp tek gözlü Yınızhın elinden kurtulabilmektedir.

Bu son sözünü ettiğimiz olay Yunan mitolojisinde de ünlüdür.

Ama burada hile yapan Savsırıkoy değil Odysseus'tur. Odysseus ile Nart efsaneleri pek farklı değildiler; kompozisyon ve ide yönünden benzerdirler, ama Odysseus'un en iki arkadaşı var, fakat Savsırıkoy yalnızdır. Ayrıca efsane başlangıcı özdeşleşmemektedir. Adıge anlatımına göre Savsırıkoy yolda Yınızhla karşılaşır, onu atının sırtından indirmesizin öldürür. Bu denli Yınızhı bir kez daha görebilmek için tanrıya yalvarıp canlandırır. Bunun dışında her iki efsane de benzeşmektedir.

Çok sayıda olan kız alımı üzerine anlatımlar Nartlar adlı destanın gövdesi değil, ancak kollarıdır. Nart yiğitleri kadın almak için çetin sınavlardan, denizlerden ve dağlardan aşarlar. Bunlar Nart soy yaşantısının ikinci dönemine aittirler.

Soy yaşantısı ilkin iç evlenmeye, ardından salt soy dışı evlenmeye dayanmakta idi. Tarihsel incelemelere göre, grup evlilikleri olan bu dö-

nemde bir kadının bir kaç kocası, bir erkeğin de bir kaç karısı bulunuyordu. Sonraları grup içinden birbirlerini daha çok seven kadın-erkek çiftleri belirmeye başladı. Bundan sonra da tek kadın ve tek erkeğin evlenmesi durumu (monogami) doğdu.

Adıge Nartlarından Setenay-guaşe, destana göre, salt bir erkeğe bağlı değildir. Bazı söylencelerde kocası Sos veya Lvıpsvemıqo Zertvızh'dır; bazı tekstlere göre de Tlepc'tır, başka tekstlere göre de Orzemedj'dir. Stenay-guaşe oğlu Savsırık'o'nun bir kaç kadınla düşüp kalktığı görülür. Birinde o, Djlaxhsten'in kızı Bedef (kab. Bldexu), öbüründe kocalı Adıyıf, birinde de bir Yınızh kızıyla yaşamaktadır. Ayrıca Savsırık'o'nun gebe bıraktığı bir kız daha vardır (Ölüler Ülkesi «Hadrıxe» de bu kızdı doğma oğlu satranç oyununu Savsırık'o'nun yasaklanmasını kaldırır). Setenay-guaşe, destanda tüm Nartların anası görüldüğü gibi, onun birkaç kocası olması ve hatta Akuande-dax adlı kızı ile avlayıp Şebatınık'o'dan bir pehlivan oğlu peydahlamak istemesi önemsizmiş gibi, tabii bir şekilde anlatılır. Böylece Setenay-guaşe olayının grup evlenmesi dönemine ait olduğu anlaşılmalıdır.

Savsırık'o birkaç kadınla düşüp kalkmaktaysa da, «karı-koca ilişkileri yönünden en çok Bedefe bağlıdır. Savsırık'o Bedef'i Şebatınık'o'nun yardımı ile kaçıtır. Asıl monogaminin belirişi genç Nartlardan «Cauey» (Şavey) bölümünde görülmektedir. Böylece soy yaşantısı içinde ailenin ve karı-koca evliliğinin belirdiği ortaya çıkmaktadır. Söylence tüm açıklığıyla Cauey'in, karısı «Chetscvusve» (Şhatssussa) yı almasını, onu ne denli sevdiğini, ve başka bir erkekle kalmasına izin tanımadığını anlatmaktadır.

Karı-kocalık durumunun destanda bir dramatik başlangıcı bulunduğu gibi, Nartın «at elde edişinin» de söylenceye geniş bir yeri bulunmaktadır. Destanda at buluşuna değinilmeyen hiç bir Nart yoktur. İnsan duyarlılığınca atının da duyarlı olduğu anlatılmaktadır destanda.

Binicisinin yiğitliğiyle atın becerikliliği ayrı tutulmamaktadır. destanda. İkisi sıkıca eleledirler. bazan da, atın daha akıllı, daha becerikli ve insana çare bulabilen bir at olduğu anlatılmaktadır. Bu anlatımın kaynağı da anlaşılır bir şeydir; Seferlerden ve savaşlardan kurtulamayan eski insan katında dağı-taşı aşabilen atlı (uçan at) her şeyden daha değerlidir; düşmana yetiştiren de; düşmandan kaçmayı sağlayan da odur; bu nedenle eski insanın atını şiirine konu edinmemesi olanaksızdı.

«Nartlar», eski insanın yaptığı ve yürüttüğü işlerden, avcılık; hayvancılık, kadın bulma, çiftçilik işlerini ve bu işlerin yapıldığı aletlerin hazırlanmasını anlatmaktadır. Nartların sosyal yaşantı biçimleri incelenildiğinde, destan anaerkil, babaerkil ve onu izleyen «eski demokratik» yaşantıyı anlatmaktadır. Daha sonraki dönemlerin izleri de destanda görülebilir. Savsırık'o'nun Nart Xasesine alınış biçimi, onun «çoban dölü» diye nitelenişi, ve başka söylencelerdeki «köpek derisi ayakkabılılar ile at derisi ayakkabılıların» savaşı ve başkaları bu durumu göstermektedirler.

Nartlar, bölümler halinde kurulmuş bir destandır; «İlias» (İlyada) ve «Odiseus» gibi «epos»tan çıkıp «epopey» olamamıştır. Epope düzeyine erişmiş destanda tüm eposları kapsayan bir baş kahraman bulunması, onun her yere erişmesi ve tüm süjeleri kapsamaması gerekir.

Nart destanında bulunan böylesine bir kahraman olan Savsırık'o tüm destan konularını kapsamaz. Nartlar ayrı ayrı kahramanlara dayalı bölümler (sikl) halinde günümüze erişmişlerdir. Sikllerin kuruluşu aynıdır : yiğidi doğuran; doğuruluş şekli büyütülüş biçimi ilk kısmı; ata binişi, atını ve silahını elde edişi bunu izlemekte ve ardından harekete geçişi, gösterdiği yiğitlik, babasının intikamını alışı, düşmanlarla çarpışmaları, Yınızh ve blağ'o 'ejderha'yı öldürüşü ve başkaları anlatılmaktadır. En sonunda Nartın ölüşü anlatılır. Adıge yiğitlik destanı «Nartlar» böylesine kurulmuş 26 bölüm (sikl) den oluşmuştur.

Hemen her bölümde adı geçen Setenay-guaşe üzerine, bir bağımsız bölüm yoktur. Setenay-guaşe destanda güçlüce yer bulmaktadır. Başka destanlarda Setenay-guaşe gibi anaerkil dönemi kapsayanı yoktur. Destan, Setenay-guaşe'yi Nartların anası ve Nartlara akıl öğretken bir bilge kadın olarak yüceltir. Savsırık'o gibi, anası Setenay-guaşe'nin de destanı epope düzeyinden epope düzeyine eriştirebileceği düşünülebilirdi. Eğer destan gelişimini sürebilseydi, Setenay-guaşe'nin, tüm Nartları kapsayıp içeren bir epope olabileceği kuşkusuzdu. Adıge söylencesi Setenay-guaşe gibi güçlü, sevilen ve halkın anası sayılan bir başka birini tanımamaktadır.

Kahramanları karakterlerine göre ayırmak, destanların özelliğidir. Birini çıkışyollarını bulabilen (bilge), diğerini kahraman, üçüncü

sünü de ev erkeği yaparak kahramanlarını sınıflandırmaktadır. Nart destanı da bu yolu izlemektedir, ama kahramanlarını bir konu üzerine hapsedmemektedir.

Savsırıko (kelime anlamı: «Kızgın oğlan», «Caue - stır») dizleri dışında hiçbir yerine silâh işlemiyen bir yiğittir. Keskin silâhlıdır. Atı «Txhoz hıy» (Thoji)'de kendisi gibi akıllıdır. Doğduğunda (Lvıpsvemıqo Zertvızh'ın Setenay - guaş'e'ye vurulup derenin öbür kıyısından menisini bir taş üzerin sıçratmasından doğar) Nart Tlepş kendisini yedi kez suya daldırıp çelikler. Ama Savsırıko düşmanı aldatıp hile ile yenmek için taktikler kullanır. Bir yandan da doğru sözlü iyi huylu ve merhametlidir de Yerine göre de son derece merttir.

Şebatinıko (kab. Bedinoqo) Savsırıko'ya benzemez. O, salt yiğitlik üzerine veirilmiş bir örnektir, «atı kendi, benzeri bulunmayandır». Hile ve başka yollara başvurmaz. Şebatinıko olayı çıplak yiğitlik üzerine kurulanmıştır. O, «yiyici, içici ve kız peşinde koşan oğlanın biri değildir».

Peterez, yiğitlikte en üstünüdür. İlk uyanışında analığı Joko-nan'ın ilk bakışı ile o an Peterez'e atılan bir ok denk düşmedikçe, ona da silâh işlemez. Onda yüz kişinin cesareti bulunmaktadır. Tanrıları ve Yıvizhları yenebilecek güçtedir.

Nartlar arasında yumuşak ve uysal görünümlü olanı Nart Aşemez'dir. Terbiyeli, namuslu ve söz dinler biridir. Güzel giyinir, sanatçı ruhludur ve güzel kaval (bzhami) çalar. Ona ait tekstlerden onun bir zamanlar bahar, bitkiler, çayırlar, meyveler ve hayvanlar egemeni olduğu anlaşılabilir.

Nart Orzemedj (başka söyleyişleri : Orzemes, Uezırnes, Orzemeş, Nartışkor) geleneklere bağlı ve namusludur, fakat güçten düşmüş bir yaşlıdır. Akıllı, aydınlık düşünceli ve bilgedir.

Nart Tlepş söylencede gücü ve sanatı ile geniş bir yer tutar.

Cauey ayrı karakterlidir, ağırdır, atı «Djemıdezh» gibi tipsiz ve hantaldır. Ama iş yiğitliğe dayandığında Cauey'in önüne kimse geçemez.

Adıyif ile Dexenağ kadını özlemler duyan karakterlere örnektirler. Dexenago, Germen destanı «Nibelungelerin» içinde bulunan Brungildeye benzemektedir.

Nartlar bir şiir - düzyazı karması halindedir. Nartın doğuşu, büyütlüğü, silâh ve at buluşu düzyazı ile anlatılmaktadır, çoğunlukla; ama aynı

Nart sefere çıktığında, yiğitliği başladığında anlatım birden bire şiire (pşinatı) dönüşmektedir. Destanda hiperbole çok rastlanmaktadır.

«Nartlar»ı Abhaz, Oset, Karaçay ve Balkarlar da iyi bilmektedirler. Svan (Sone), Çeçen ve İnguşlar (Mısqış) da destanın bir kısmını bilirler ve hatta Dağıstan halkları arasında bile Nartların izlerine rastlanmaktadır. Ama, başka halklarda bulunan hemen tüm Nart tekstleri ile onlarda bulunmayan bir çok tekstler Adıgeelerde bulunmaktadır.

Nartların kendi başlarına bir çok özellikleri günümüz Adıge halkının kültürü içerisinde yaşamakla kalmamış, Nartlar tüm Kafkasya'nın birleştirici kültürel bağı olduğu gibi, özellikle Yunan mitolojisi kanalı ile tüm Dünya kültürünü de etkilemiştir. Örneğin Yunan Prometheus'u - Nesrenjakve; Herakles'i - Peterez olduğu gibi.

Adıge kahramanları Yunan kahramanlarından çok eskidir. Adıgece «Nesren»in anlamı ile Yunanca «Prometheus»un anlamı aynı şeyi kanıklamaktadır. Yunan «Odysseus»u Adıgeelerin Kafkasya'ya verdikleri «Odise-Odic» adından çıkmaktadır.

Çok geniş ve henüz tamamı bile toplanamamış «Nartlar» adlı yiğitlik destanından şimdilik kısaca bu değin bahsetmekle yetinir durumdayız (Başlıca Hadeğat ve Asker ve Şorten Askerbiy'den kaynak olarak yararlanılmıştır).

ADIĞE HALK EDEBİYATI (Geç dönem) : Halk söylenceleri (rivayetler) tarihle birlikte gelirler. Maksim Gorkiy : «Eski insanların tarihi söylenceleri, bilinmeden öğrenilemez», demektedir. Söylence; sadece tarihi olmakla kalmaz, tarihi, halkın başından geçenleri ve halkın kendisinin bunlarla ilişkin görüşlerini de birlikte getirir.

Adıge söylencelerinin çoğunluğu, tarihi konulu şarkı, hikâye, atasözü ve ağıt (ğıbze) lardan meydana gelmiştir. Adıge tarihinden nasıl kan seli boşanıyorsa, onun söylenceleri de yüksek bir kahramanlık ve optimizmle donanmıştır. Adıge menkıbelerinin çoğunluğu Adıgeye saldıran düşmanlarla yapılan savaşlar üzerinedir : Adıl, Bay - han, Arab - han, Dolet - djeriy vb. Bunlar Adıgeye saldıran çapulculardır. Adıgeelerin dışarıya gidip savaşmaları üzerine söylenceler tek tüktür. Bunlar da; ya Adıgeelerin bağlı buldukları devletlerin ordularında savaşmaları, ya da, öçlerini almak için yaptıkları savaşlardır. Yoksa çapul amacıyla yapılmış

tek bir söylenceyi Adıge halk edebiyatı tanımamaktadır. Savaş üzerine söylenceler ikiye ayrılırlar : Biri saldırgan düşmana karşı yapılan savaşlar; diğeri de egemenlere karşı yürütülen sınıf savaşlarıdır.

Tarihi söylenceleri janrları yönünden hikâye - şarkı karması biçimindedirler. Hikâyesi bulunmayan şarkı, Adıge söylencesinde yoktur. Ama şarkısı bulunmayan hikâye çoktur. Hikâyesi söylenmediğinde, tek başına şarkı, olayı anlatamamaktadır. Tarihi şarkılar kompozisyonları bakımından bir yönüyle bir geleneğe dayanırlar. Şarkının ilk kısa girişi, savaşın başlayışını ve başladığı yeri anlatır. Ardından yiğitlerin adları sayılır; yiğitlikleri ve yaptıkları söylenir Hemen ardından savaş kaçını korkaklar ya da korkakça davrananlar, ordu komutanı olsalar bile, şarkıya eklenirler. Şarkı; üzerinde en fazla durduğu kahramanın ölümünü sergileyip, sonbulur. Olayları anlatış sistemi yönünden bu şarkılar bir tek sisteme dayanmaktadırlar. Bir çok yiğitlere değişik epitetler izafe edilmektedir : «Kartal sesleri çıkararak savaşıyor», «Şegaşe yiğidinin tam dinlenme günüydü», «Koca orduya komuta eden...» (yiğidin adı eklenir), «O gün... (düşmanın adı söylenir) ölüm köprüsüne döndü», «O gün... (yer belirtilir) ölü kanlarıyla sulandı... (savaşanın adı söylenerek) geliyor» vb.

Adıge hikâyelerinde anakronizm (zaman yanılması) ve kontaminas (birkaç hikayenin tek bir hikâyeye eklenmesi) durumlarına rastlanmaktadır. Örneğin,

Ünlü Adıge tarihçisi Negume Şore (1794 - 1844), aynen sönlencedeki gibi, «13. yüzyılda 3 bin Kalmuk ve Tatar Kabartay bölgesini bastı», diye yazmaktadır. Oysa Kalmukların Adıge'ye gelişleri 17. yüzyılın ikinci yarısındadır. Adıge ve Kalmuklar daha öncesinden tanışmazlardı. Burada Anakronizm yoluyla 17. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve Kalmuk pehlivanı ile güreşen Adıge kadını Laşin üzerine söylenmiş hikâye, 13. yüzyıl Kitay han hikâyesine eklenmiştir.

Aynı durum XI. yüzyıl başlarında yaşamış Pşı Ridade (Ueridade) ile 17. yüzyıl sonlarında yaşamış Adıge baş yargıcı Ueriy üzerine hikâyelerin, isim benzerliği nedeniyle, birleştirilmesi biçiminde de görülmektedir. Bu bakımından söylence ile gerçek tarihi incelerken çok titiz olmak gerekmektedir.

Ama tarihi söylencelerin «halkın ideolojisini anlattığı» da bilinmelidir. Akademisyen Grekov'un «halk, kendi tarihini en iyi bilendir» sözü unutulmamalıdır.

ÇERKES MİLLİ ORKESTRASI

Halk anlatımı çok yılları atlayabilir, ama büyük bir olayı, hele halk çoğunluğunun yaşantısında kendisini duyurmuşsa, asla anlatmadan geçiştirmez.

V — VI. yüzyıllara ait Adıge tarihi menkıbeleri sis içinde kalmışlardır. Menkıbeler, arılığa 10. yüzyıldan başlayarak kavuşmaktadırlar. Bu

söylencelerde, edebi güç ve genişlik bulunmaktadır. Çok eskilere uzanan söylenceler de bulunmaktadır. Örneğin, Ramses üzerine söylenmiş bir şarkı parçası günümüze erişebilmiştir : «Ramses'in kılıçlarıdır biz Adıgeleri yıldırın». Ama 35. yüzyıl önce yaşamış Mısır firavununa ait bu şarkının günümüze değin gelebilmesi ilginçtir. Burada ya anakronizm ya da bir Arap şiirinden çeviri durumu da olabilir.

Adıge rivayetleri tarihi sırasına göre şu halklardan sözetmektedirler: Çınt, Yısp, Yelen, (Yunan), Frang, Hazar, Avar, Tatar, Rus, Nogay, Kal muk, Kajar (Iran) vb.

Kendi ulusunun adını yüceltmek için tarihsel gerçeklerden ayrılan «yalancı» menkıbeler de vardır. Adıge menkıbesi bunlardan değildir. Pşı Ridade menkıbesi bu konuda güzel bir örnektir. Rus kaynaklarına göre, Tmutarakan Rus prensi Mstislav ordusuyla Adıgeler üzerine yürüdü. Pşı Ridade komutasındaki Adıge ordusu da harekete geçti. İki taraf kan dökülmemesi için Ridade ve Mstislav'ın kendi aralarında mübareze yapmalarını ve kazananın ülke yönetimini almasını kararlaştırdılar. Rus belgelerinde Mstislav'ın Ridade'yi yere yıkıp kafasını kılıçla uçurduğu yazılıdır. Aynı Adıge menkıbesinde de vardır : «Yıktı ve kafasını kılıçla uçurdu».

13 — 18. yüzyıllarda Adıge menkıbesi daha belirgin bir tema tutturur. Tatarlar, Nogaylar ve artlarından Kırım orduları Adıge'yi aralıksız yağma edip halka büyük kayıplar verdirebilirler. Kırım hanları Toktamış ve Timurleng'in kıyımından artakalabilmiş Adıgelere boyuna yüklenirler. Adıgeler her han çıkışında Kırımlılara üç bin genç insan vermek gibi ağır bir vergiye bağlanırlar. Bu felâket menkıbenin özü olup, ulusun büyük üzüntüsü ve bağımsızlık mücadelesi menkıbelerin baş temâ'sı haline gelir. Kırımlılar Adıge erkeklerini öldürür, kadınlarını kaldırır ve bebeklerini çiğneyip geçerler. Menkıbenin anlattığı budur. «Kırım ordusunun Kabartaya Saldırışı», «Hatokşoko ile han», «Kanjalbaşı savaşı», «Gece baskını», «Kaşkatab savaşı», «Kızbrun savaşı», «Bahçesaray savaşı», «Tetertup savaşı», ve «Aydemirkan'ın kırım'a gidişi» adlı hikâye ve şarkılar Adıgelerin yurtlarını ya da namuslarını korumak için Tatar, Nogay ve Kırım orduları ile yaptıkları savaşları anlatmaktadırlar. Bu hikâye ve şarkılar yiğitlerin adlarını bir bir saymaktadırlar.

Örneğin, «Afıps savaşı» İdar oğlu Temırko üzerine söylenmiştir. 1570 yılında Kırım hanı Devlet Girey (kab. Dolet - djeriy; şapsığ. Deulet - keriy) büyük bir ordu ile Adıgelere saldırdı. Adıge büyük pşısı (pşimeyapş)

Temırko, saldırganı Afıps ırmağın kıyısında karşıladı. «Temırko yiğidi tam yedi gün aralıksız savaştı», ama sekizinci gün «Temırko yaralanıp atından düştü»

Hatokşoko Kurğoko (Hetvexhuseque Kurğoco)'nun Kırım hanı ile görüşmek amacıyla Bahçesaray'a gidişini anlatan söylence de çok ilginçtir. Kabartay büyük pşısı saygı gösterilmeksizin Kırım hanının yanına çıkarılır. Han sorar Hatokşoko'ya: ,

— Nedir seni bana getiren neden?

— Hatokşoko ayağa kalkar ,

Her yıl tahta çıkışının yıldönümü. Her han çıkışında üç bin insanı vergi olarak vermek zorundayız Çok ağır geliyor bu bize. Yavrularımızı elinize verip telef ettiriyoruz. Yalvarırız han, vergimizi azaltıver.

Durum hanın hiç hoşuna gitmedi.

— Ben karşımdakinin dizüstü çöküp yalvarmasına alışkınım. Unuttun mu eski Adıge atasözünü: «Ayaktaysan, saldır, yatıyorsan, yalvar», diyeni?

Hatokşoko biraz düşündükten sonra dizüstü çöktü ve başını önüne eğdi. Han lüle ile tütün içiyordu; Hatokşoko'nun çıplak başına lülesinin közünü boşalttı :

— Al Kabartaylara cevabımı. Git, söyle halkına.

Hatokşoko başı yandığı halde hiç kımıldamadı.

— Anladın mı?— dedi han...

— Anladım, -dedi Hatokşoko ve kalkıp döndü.

Çok geçmeden han vergi toplamak için ordusunu Kabartay bölgesine gönderdi. Adıgeler Kırım ordusunu iyi karşıladılar. Askerleri evlere taksim edip konu ettiler. Yedirdiler. içirdiler ve eğlendirdiler. Ama gece hepsini de kılıçtan geçirdiler. Konuğunu öldüremeyen Karme ailesine de lanet ettiler.

Bu hikâyenin bir benzeri de «Kanjalbaşı» (Qenjaliche) savaşı adlı hikâyedir. Bu hikâye hiçbir yiğit adı üzerine düzenlenmiş değildir. Hikâye, daha çok, kalabalık bir halkın mücadelesi biçimindedir. Büyük

Kırım ordusu Adıgey'e gelir. Adıgeler küçük birlikleriyle karşı dikilirler, fakat dayanamazlar. Kırım ordusu, çekilen Adıgeleri izler. Bir gece Adıgeler bir kaç bin eşek toplarlar, üzerlerine saz bağlayıp ateş verirler. Kırım ordusu Kanjal dağı eteğinde geceliyordu. Kırmılılar kalabalık ateşlilerin geldiğini gördüklerinde, ürkiüp kaçırlar. Adıgeler de saldırıya geçip, hikâyeye göre, bırakılan bir haberci dışında, tüm Kırım ordusunu kılıçtan geçirirler (1707).

Adıge söylencesinde Karadeniz ve Kerç Boğazı yoluyla gelen düşman saldırıları üzerine olanları da az değildir. Osmanlılarla İranlıların saldırıları «Xhızh Qalezh» (Hız kalesi), «Derbent savaşı» ve «Battal Paşa» adlı hikâyelerde anlatılmaktadır.

Yurtlarını, geleneksel yaşantılarını ve namuslarını korumak için Adıgeler çok at bindiler. Bunlar anayurt savaşlarıdır. Bir de Adıgeler feodallerinin yiğitlikle ilişkisiz savaşları yüzünden çok kan döktüler, Adıge dedeleri ve nineleri çok üzüntülü yaşlar akıttılar.

Pşı (bey) ve Uerq' (vork, zadeğân)'ler en basit nedenler yüzünden birbirlerine kılıç çekiyorlardı. Örneğin, Koğotlko'ların ortancası, Andzor'ların öküzünü dürttü diye, iki bey (pşı) ailesi girişirler. Yaralanan ve ölenler de oldu. Kan davası yüz yıla değin sürüp gitti. «Kötülük öküzün boynuzundan çıkar», darbimeselini Adıgeler bu olay üzerine söylediler.

Bir benzer söylence de Şujey'in öldürülüşü adlı hikâyedir :

«Pşı Şujey (Şuzhey) ile Pşı Hatokşoko amansız düşmandılar. Hatokşoko Şujey'in bir akrabasını öldürmüştü. Bunun üzerine Şujey de Hatokşoko'nun pehlivanı Sozerhe'yi öldürdü. Hatokşoko bunu bağışlamamayı kararlaştırıyor. Ardından Şujey'in yanına gidip barışmak ve kardeş olmak istediğini söylüyor. Buna kanan ihtiyar Şujey, Hatokşoko'ya, geleneklere göre, Tetertup'a gitmeyi ve yemini pekiştirmek için orada andıçip yaylarını kırmayı teklif ediyor. Aralarında gün kesiyorlar. Ama, daha önce Hatokşoko gizlice Tetertup'a gidip Şujey'i öldürmeye andıçıyor, ve geri dönüyor. Gün gelince ikisi birlikte Tetertup'a gidiyorlar. orada düşmanlığa kesin son verdiklerine and içiyorlar ve yaylarını kırıyorlar. Dönerlerken Şegem yakınlarına geldiklerinde Hatokşok o Şujey'e dinlenme teklif ediyor. Atlarından iniyorlar. Şujey, yanındaki Beygol'u yemek için yakın bir köye gönderiyor. Bu arada pşılar biraz kestirmek için uzanıyorlar. Çok geçmeden Hatokşoko uykuya dalan Şujey'i öldürüyor».

Yaşantıları böylesine olan pşı ve vorklar üzerine şarkı ve hikâyeler az değildir. Büyük Kabartay bölgesinin Djilaxhstene (Cilahstene) bölgesine baskını anlatan «Çeştay» (Gece baskını; Adıge söylencesinde biri Kırım ordusunun, diğeri de Çarlık ordusunun olmak üzere iki «çeştay» daha vardır) adlı şarkı (ğibze), «Kızbrun savaşı» ve başkaları bu kümeye girmektedirler.

Adıge halk edebiyatında halka ve halk kahramanlarına değgin şarkı ve hikâyeler de az değildir. 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış «Aydemirkan» üzerine olanlar bunların en ünlülerindedir.

Aydemirkan (kab. Andemirkan), «Köylülerini at bindiren silahlandırır»dır. O'dur «Kendini beğenmiş han (Kırım hanı) oğlunu» cansız düşüren, «Savaş alanına eriştiğinde kara sis gibi dikiliveren», Kılıcını çektiğinde yolu düşman kalbi üzerinden geçen», ve «Haykırdığında, düşmanı ürkmüş koyun sürüsü gibi kaçırtıran».

Yedi kısım olduğu anlatılan Aydemirkan şarkısının ancak dört kısmı günümüze erişebilmiştir. Şarkı, çok ustaca kurularak bestelenmiştir. Makamı da Adıge makamlarının en iyilerindedir, bazı yönleriyle de eski Nart şarkılarını andırmaktadır. Epik bestelerde aranacak güçle donanmıştır. Kuruluşu Nartlarınkini anımsatmaktadır. İlk kısım çocukluğunu anlatmaktadır :

Aydemirkan deniz boğazında doğuruldu,
At sütüyle beslenerek oradan geldi,
Al rengi küheylân Aydemirkan'a sunuldu,
Zırhların en serti; Aydemirkan'a giydirildi.

Şarkının ikinci ve üçüncü bölümleri Aydemirkan'ın yiğitliğini ve yaptıklarını; dördüncü bölüm de ölümünü sergilemektedir.

Aydemirkan ile mücadele eden ve onu tuzağa düşüren, hilebaz Kabartay pşısı Kanbolet (ölm. 1589)'tir. Aydemirkan'ın düşmanları arasında şişmanlığından dolayı ata binemeyip araba ile dolatılan ve pşı Kanbolet'ten önceki yönetici pşı «Bestlene - psvapsve kurış», ve Pşı Temirko nun kardeşi pşı Bitu'da bulunmaktadır. Bitu, Kanbolet'in öldürttüğü Aydemirkan'ın kafasını kılıçla uçurmuştur.

Benzer bir başka Adıge halk kahramanı da «Hatxı ya qo çvas» (Koças)'tir. Koçası, Hatiquay pşısı zalim «Dıuey pşı xafe'yi öldürür. «Dıuey

pşı xafe»nin adamları da Koças'ı öldürürler. Pşı (bey)'nin karısı «Goşe-unay» düşünde Koças'ı görür: «Ben kocandan aşağı bir yiğit miyim, -der Koças - Kocana bakır mezar yaptılar, bense, gelişi güzel gömüldüm». Bunun üzerine Koças'a da bakır mezar yapıp, adına «hade'us» (ölü yemeği) dağıtırlar. Koças üzerine şarkı ve hikâyeler Adıgeler arasında çok tur.

Adıgeler arasında pşı ve vorklara karşı yürütülen yığınsal savaşlar üzerine olan söylenceler de çoktur.

1767 de 10 bin kadar pşılı (serf) Kabartay bölgesinde baş kaldırdı. Başlarında Çıp Kalebeç ve Bıšo Merem'in bulunduğu serfler Balk ırmağının Terek nehrine kavuştuğu kesimlerde yerleştiler. İki yıl sonra da «Mamsırko Dameley» yönetiminde daha büyük bir ayaklanma patlak verdi. «Dameley şarkısı»nda bilinmeyen ozan şöyle yakınmaktadır :

Vork boyunduruğunda iniliyoruz,
Uğursuz yaşanti,
Mendebur yaşanti.

Dameley'in yönettiği ayaklanma egemenleri çok güç durumlara düşürdü. Sameley, feqolv (özgür; Adıgey'de halk sınıfları : pşı - bey-ureq - soylu, zadeğân; feqolv - özgür; pşılı cheşefi j - özgürlüğünü satın almış serf; pşılı - serf, toprağa bağlı köle; une'ut - köle) idi. Savaşı durdurtmak ve ayaklananları affettirmek için imamlar Dameley ile pşı ve vorkların arasına giriyorlar. Fakat pşılıların büyük çoğunluğu tekrar feodal boyunduruğuna girmeye yanaşmadığından savaş devam ediyor. Şarkıya göre, pşı ve vorklar Dameley'i hile ile öldürüyorlar. Dameley'i çok seven halk, onun adını ebedileştirmek için anıtını dikeyor. Fakat, Dameley'i evliyaştıran bu insanlar anıtın parçalarını şifa niyetine kopara kopara heykeli bitiriyorlar.

Ezilen yığınlar baş kaldırdıkça egemenler Kırım ve Çarlık Rusyası ordularından yardımlar görüyorlardı. Örneğin, «Bziyko savaşında» II. Yekaterina ordusunu pşı ve vorkların yardımına yollayarak Bjeduğ pşılılarının ve feqolvlarının ayaklanmasını çok kanlı bir şekilde bastırtmıştır. Ama hikâyelerde egemenlerin çok güç durumlara düştüklerini de görebilmekteyiz: pşılının «geniş buğday tarlaları güneş altında yanıyor», «guaşe (bey kızı) gelinini dizüstü çöktürüyorlar», ve «arpa pasta (pvaste)

sının ardından vork gelini koşuyor.» Yiğitliklerini de dile getirebilmekte-dirler, pşılılar :

Yerjıbeji'yi (tüfek adı) vorkların karşısına dikeyoruz
Hajmıstaf'ı (tüf. adı) pşı ve vorkların ardından patlatıyoruz,
Meşiko (tüf. adı) namlusundan ayaklarının iki yanına kurşun boşat-tıyoruz,

Bu şarkıyı da karabahtlı halkın sesi diye ilân ediyoruz.

Bu güçlü sözler «Şegemizh çvıtvır» (Şegem mahzeni) adlı şarkıdandır. Bu şarkı Şokal (Şoqal) yönetiminde 19. yüzyıl başlarında ayaklanan feqolv ve pşılıların mücadelesini anlatmaktadır. Halkın feodalizme karşı yürüttüğü bu özgürlük savaşını pşı ve vorklarla birlikte Çarlık Rusyası ordusu bastırmıştır.

Adıge söylencesi iç sızlatıcı bir biçimde pşılı (serf) ve une'ut (köle) ların çileli yaşantısını anlatmaktadır : «Yavrularımız tam gün görecekerinde, hayatları pşı elinde kararıp gidiyor», -diyerek «Pşılı uered» (Köle şarkısı) adlı ağıtta köleler şöyle ağlıyorlar :

Mutsuz kötü günde doğurulmuşuz,
Doğuramaz olsun pşı ve vorklar.
Gelen konuklara köle kızlarını sunuyorlar,
Geceleri dert öldürüyor bizi.

Aydemirkan, Dameley, Koças, Karbeç, Guley ve Thezretko gibi özgürlük savaşçısı yiğitler anlatılıyorsa, Adıge menkıbesinde; aynı şekilde Li-van ve Kazanoko Jebağı da bilgelikleriyle, iyilikleriyle ünlüdürler ve derin izler bırakmış olarak anlatılmaktadırlar.

Otuz yaşına değin konuşmayan ve kendisini deli sandıran «Bzhıhel-voqo Liuan», ansızın konuştu ve çok akıllı biri olduğu ortaya çıktı: «Bak-san kıyılarında kalabilenlerin olacaktır ülke» adlı söylencesi ünlüdür.

Kazanoko Jebağı (1684 - 1750), Adıge halk anlatımında en geniş yeri tutan bilge kişidir. Doğumundan ölümüne değin hikâyeleri kalmıştır. Söylencelear Jebağı'nın aslını tam aydınlatamamaktadırlar. Sadece anne-sinin «une'ut» (köle) olduğu bilinmektedir.

Jebağı üzerine söylenmiş öyküler, çoğunlukla sosyal sorunlar üzerinedir. Jebağı'nın doğduğu sıralarda Adıgey, Rusya, Türkiye ve İran arasın-

da çekişme alanı idi. İçte de sınıf mücadeleleri bulunuyordu. Baksan egemenleri (Hatokşoko'lar ve Misost'lar) Rusya, Karkatau egemenleri (Jembolet'ler) de Türkiye yanlısı idiler. Sınıfsız Adıge boyları da kesin bağımsızdılar.

Jebağı, pşı Kaytuko Aslanbeç (ölm. 1746)'in danışmanıydı. Ardından «xeyicve» (halk mahkemesinde yargıç) olmuştu. O sıralar Kabartay bölgesinde pşılar egemenliklerini pekiştirmek için bir krallık kurmak istiyorlardı. İslamiyeti benimseyen pşıların hukuksal güç kaynağı «şer'i mahkemeler» idi. Jebağı bu mahkemelere baş yargıç seçildi. Fakat Jebağı uygulamada geleneksel halk mahkemesine (xeyicve) üstünlük tanıdı. 22 yıllık Jebağı döneminde Kırım hanlığı Adıgey'e üç kez saldırdı (1707, 1720, 1729). Kırım hanına vergi olarak çocuk verilmemesi fikrini ilk ortaya atan ve uygulattıran da, Adıge söylencesine göre, Jebağı'dır.

Jebağı, daima yoksullardan yana çıktı. Bu konuda çok sayıda söylence bulunmaktadır. Söylenceler onun bilge, cömert ve merhametli olduğunu anlatmaktadırlar. Adamın biri Jebağı'ya gelip sorar :

— Senin için akıllı adam diyorlar, Jebağı. Söyle bana, adet nedir, doğru olan nedir?

Jebağı Yanıtlar :

— Bir köyde iki bin insan yaşıyorsa, bin beş yüzü donsuz dolaşıyor sa kalan beş yüzü de ipekliler giyiyorsa, donsuz dolaşanlar uygunsuz görülmemelidir. Uygunsuz görülmesi gerekenler aşırı giyinmiş olan beş yüz kişidir.

— Niye?, —diye sorar konuk.

— Çünkü, azınlığın yararlandığı şeyler, aslında çoğunluğundur, —der Jebağı. —çoğunluğun dediği uygun, çoğunluğun yaptığı adettir.

Kazanoko J. nin koyduğu kurallar ve sözleri Adıgeler dışında, komşu halkları arasında bile benimsenmişti. Şöyle demektedir Jebağı : «Ben deliyi dolanırım, akıllı beni dolanır. Sinirli yola çıkma, çıkıp rüzgâra kapılma». Güzel sözleri arasında; «Zamana ayak uydurabilen kişi iyi adamdır», «Kadın kaçırıp iki kez mahkemelik olma», «İlk sen vurma, vurmanı da bağışlama» gibileri de bulunmaktadır.

Adıge söylencesinde kadın üzerine çok sayıda hikâye, şarkı ve güzel sözler vardır. Bunlar bir yönleriyle kadını güzelleterek yüceltirler, başka bir janrlarıyla da kadın adına yakınırlar.

Yeryüzünde kadını ucuzlamayan hiç bir ulus yoktur. Yerine göre kadının at kadar bile değeri yoktur. Verirler, satarlar. Konukların yatağına verirler. Ama Adıge kadınlarının tümünün yaşantısı böylesine mi olmuştur? Hayır, asla. Adıgelerin çoğunluğunda ve hele sınıfsız Adıge boyları (Hak'uç, Şapsıg, Natıhuay, Abdzah vb.)'nin hemen tümünde kadına verilen saygı büyüktü. Adıge geleneğinde (xabze); iki soy ya da kişi vuruşuyorsa, araya bir kadının girip başörtüsünü atmasıyla olay sona ererdi. Attan inmeden kadın geçilmezdi. Kadının sözünü ve ricasını saymamak bir erkek için çok ağır bir görgüsüzlük ve suçtu. Yük taşıyan bir kadının yükünü alıp erkeğin taşıması Adıge geleneğinin kurallarındandı.

Ama feodalizm ve onun ideolojisi biçiminde gelen şer'i usuller Adıge geleneğinin yerine geçirmeye çalışıldı. Şeriata göre yargılanıp suçsuz Adıge kızı «Kızbrun kalesi»nden atılarak idam edildi. Yine şeriattır, denilerek pşılvı Koregot'un biricik kız kardeşi azgın atlara bağlanıp parçalatırıldı.

Yoksul kızcağızları varlıklılar kirletiyor, odalık olarak alıyor, namus kemerlerini süngüyle söküyorlar ve pşı (bey) armağanı olarak Nogay yataklarına atıyorlardı. Şark sultanlarının haremelerinin bekledikleri de Adıge kızlarıydılar.

«Goşemaf», «Hımsad» (Xhımsad), «Goşegağ» ve benzeri şarkı ve ağıtlar tüm yeryüzü ölçüsünde lirik şiirlerin en dokunaklılarındanlardır. Bellinski— «...şiirin gücü kendisini insan yüreğindeki duyurma ölçüsüne göredir» (1) demektedir. Bu şarkı ve ağıtlar bu sözün en belirgin tanıklarındırlar. Bakınız 18 yüzyıl sonlarında kadı hükmüyle bir Nogay'a verilen Janhotiko Kuşuk'un kızı Hımsad nasıl iç ürpertircesine yakınmaktadır.

Hırsız Nogay pöstekilerinden
Kediler pisleyerek geçiyorlar,
Nogaylardan kaçacağım ama,
Olanasını bulamıyorum bir türlü,
Elma gibi küçücük memelerimi
Yatak arkadaşıma yediriyorum,
Kıllı Nogaya sarılayım desem,
Kıllı göğsü sanki bir yaban arısı kovanı.

Son dize istenmeyen erkeğe duyulan nefreti ne de dokunaklı dile getiriyor...

Kadınlar ne denli zorlu bir yaşantı içinde olsalar da, yine de güzel dillerini susturmadılar. Kemeñçe (şıkvepşine) ile eşlik edilerek söylenen şarkı, ağıt, türkü ve güzel sözler çoğunlukla onlara aittir. «Neler yapabilirsin, yiğidim?», «Komşu güzeli», «Hatsatse», «Kule - daxe» gibi güzel şarkılar kadınların eserlerindedir. Her köyde çalgı çalmasını ve güzel şarkılar söylenmesini bilen mutlaka birkaç kadın ve kız bulunurdu. «Pşinaue» adı veilen bu icracılar yerel «küçük köy şarkıları»nın da yaratıcılarıdır.

Adıge söylencesinde sefer - serüven (zyekvo) üzerine söylenmiş hikâye ve şarkılar da çoktur. Bunlar çoğunlukla pşı ve vorkların serüvenlerini dile getirmektedirler. Bu şarkıları pşı ve vorkların köşklerinde (haçveş) barınan «geguako»lar yaratmışlardır. Adıge pşıları geguako (geguakvo, aş, bk.)'lara şarkılar besteletir, pehlivanları da güreştirirlerdi.

Serüven üzerine «Şegemko ile Kırım hanının oğlu», «Kazakla Hatokşoko» ve «Tarkı» adlı şarkılar en ünlüleri olarak gösterilebilirler. «Lveqotleş» (soylu) menkıbesi çapulu, yağma ile ganimet getirilmesini yiğitlik saymaktadır. Çapulu öven bu şarkılar yağmalananların acılarından tek bir sözle olsun bahsetmemektedirler.

Serüven yalnızca «Lveqotleş» menkıbesinde görülmez; pşılvi (serf) ve feqolv (özgür)lar da serüvenlere çıkarlar. Bu konuda ilginç bir «fekolv» şarkısı da bulunmaktadır. Şarkıda, ana - oğul konuşurlar. Ana, kocasını anımsar: iyi bir rençber olduğunu, toprağı sürüp ektiğini, ormana gitiğini ve hayvan otlatıp geçindiğini anlatır. Oğlan bu yaşantıyı beğenmemekte ve babasını eleştirmektedir. Delkanlı için en büyük arzu, serüvendir : «Erkek getirebildiğince getirmeli, at gidebildiğince gitmelidir». Delikanlı babasının çekicinden kılıç yaptırır, harman yabasından da oklar yapar. Köylü yaşantısını beğenmeyen ve bunu kendisine yakıştıramayan oğlanın katında «Zekothe» (Zyekvothe - Sefer tanrısı) tanrıların en üstünü ve en eskisidir.

Şarkıda ana - oğul tartışması şeklinde iki görüş karşılaşır : biri çiftçilerin, diğer de vorkların dünya görüşü. Şarkı, «Sen kendin düşün, ve yerinde olanı söyle» dercesine, anlaşma olmadan son bulur.

18. yüzyıldan başlayarak, özellikle 19. yüzyılda Çarlık Rusyası orduları Adıgey'e yüklenirler. Amaç, silâh zoruyla Adıgeleri ve diğer Kuzey Kafkasya halklarını boyunduruk altına almaktır. Ama Kafkasyalılar boyun eğmezler, silâha silâhla karşı koyarlar. Büyük bir özgürlük ve bağımsızlık

mücadelesine girişirler Kafkasyalılar. Çar generali Tsitsian oğlu Adıgelere şöyle yazılmış bir ültimatın gönderir : «Şımarıklık etmeyin, derim size, kılıç ve topa kanlarınızı akıtırm; ırmaklarınızı kızıla boyarım, çocuklarınızın kanlarıyla ırmaklar yaratırım» (2).

Tarihin en eski devirlerinden beri özgür ve bağımsız yaşamaya alışkın Kafkasyalılara boyun eğdirmek kolay olmaz. Fakat Çarlık emperyalizminin bitmez tükenmez orduları bir avuç insanın kurtuluş mücadelesini kan ve ateşle boğarlar. Adıge halkınca anlatılan söylenceler «delik kafalı general» dedikleri general Yermolov'un Balk ve Kuma ırmakları boylarındaki köyleri yaktırışını acıklı bir biçimde anlatmaktadırlar. Çoğu tarihselleşmiş kurtuluş savaşı üzerine şarkı ve hikâyeler arasında «Jandar», «Xhırtsız», «Xhodz», «Hamketızau», «Txıqozau», «Chabezau», «Şetqalezau», «Uıbin zau», «Labeche zau», «Mıyeqope zau», «Qerzeg zau», «Hadjret zau», «Cegace» (Şegaşe) vb. bulunmaktadır (hepsi de şarkı halindedir). Bunlardan Şegaşe'de adı geçen «İsmel pşıgo» (Lenmontov'un İsmail Bey'i) Çar hizmetine girmiş bir subaydı. Ama yurduna yapılan kötülüğü görünce Adıge yurtseverlerine katılır ve Çarizmle savaşmaya başlar. Kimliği bilinmeyen ozan «Şegaşe» de bu yiğidi şöylesine yüceltir :

Keskindir kılıçlarımızın ağzı,
Odur amansız eden bizi,
Ki, çektiğimizde hiç boşa gitmez,
Hatokşokoların İsmel - pşıgo'su,
O gün tozu dumana katıyordu.
İki çar döneminde de
Kılıcıyla ün salan
Savaş meydanlarının baş yiğidi
Biz yirmilikleri
Çoktan geçmişti,
Ama ömrünü Nart gibi savaşta geçiren,
(İlmel - pşıgo'yu) Öldürüp mahvettiler bizi.

Lermontov'un yazdığı «İsmail Bey» poemi ile Adıge «Cegace» (Şegaşe)'sinde bulunan İsmel - pşıgo aynı kişilerdir. İkisinde de bir savaş nedeniyle alıp koynunda sakladığı haç şeklindeki madalyanın öldükten sonra bulunuşu atlatılmaktadır. İsmail - pşıgo ince İsmail) bir Rus kızına tutulmuş olarak Petrograd'da bulunuyordu.

Adıge kurtuluş savaşı tüm Adıge boyları için aynı anlamı taşıyordu. Bu nedenle kurtuluş savaşı üzerine hikâye, şarkı, ağıt ve menkıbeler tüm Adıgelere hitabetmektedir. «Felâket anında Bjeduğlar kardeştir» denildiği gibi, kurtuluş savaşı söylenceleri katıyen kabile ayırımı yapmamakta ve tüm Adıgeleri bir ulus olarak ele almaktadır. Bu durum, Adıge ulusal bilincinin yüksekliğini kanıtlamaktadır. Bu menkıbelerin tümü de tam anlamıyla hümanist (insancıl) ve enternasyonalist (evrenselci)'tir (3). Örneğin, «Elmişan ağlıyor, Haniy - pşıgo'yu da ağlatıyor» adlı şarkı tüm Adıge boyları ile Abaza (Abazin)'larda da bulunmaktadır.

Vahşet alanında Adıge asıllı çar generalleri Rus asıllı generallerden aşağı kalmıyorlardı. Söylence Adıge asıllı general Karahuko (Qerexhuqo) ile general Şıpsı tiksinti verici bir dille anlatmaktadır. «Hadjret savaşı» sırasında bu iki generalin yapmadıkları, dökmedikleri kan kalmamıştır. kadınların ırzlarına saldırdılar, köyleri yaktılar, bebekleri süngülettiler ya da diri diri ateşe attırıp yaktırdılar. Çok sonraları bile ağlayan bebekleri - «Umıg, Şıps yıneralızher qakvo» (Ağlama, Şıps generali geliyor) deyip susturuyorlardı anneleri (4).

Adıge halk edebiyatı çiftçilikle uğraşan Rus köylüleri ile Adıgelere yakınlık gösteren Rus ilerici aydınlarını Çarlık ordusunun saldırısından ayrı tutmaktadır. Adıgelere iyi davranan insancıl Ruslar aynen Adıge gibi sayılmaktadır, Adıge söylencesinde.

Adıge halk edebiyatında savaşı iyileyen, savaşa yakaran bir tek edebi örnek dahi yoktur. Bu durum, Adıge halkının temizliğinin ve hastalıklı bulunmayışının belirgin bir delilidir (5).

«Adıge edebiyatında Osmanlı Türkiye'sine yapılan göçü anlatan büyük bir bölüm bulunmaktadır. Bazıları Adıge göçünü dinsel nedenlere dayandırmaktadırlar. Bu iddia kısmen doğrudur. Fakat o sıralar Karadeniz kıyısındaki Adıgeler arasında müslümanlık henüz tam yerleşmemişti; bazı Adıge boyları arasında da çok tanrıcılık ile hıristiyanlık karması bir inanç mevcuttu. Göç düşüncesini ilk ortaya atanlar Lveqotleş (soylu)'lerdir. Köleliğinin kaldırıldığı Rusya'da pşılvalarının ellerinden çıkacağını anlayan pşılvalar yüzlerini İstanbul'a çevirmişlerdir; orada pşılvalarını, egemenliklerini ve dinlerini koruyabilmek amacıyla. Burada çarlığın yürüttüğü çirkin kolonyalist politikayı unutmamak gerekmektedir. Adıgeleri asıl bu kolonyalist politika mahvetmiştir» (6).

Göçün asıl nedeni Kafkasya'daki resmi Adıge çevrelerince böyle açıklanmaktadır. İlâve olarak, Rus emperyalist politikası biri ekonomik (1861 de özgürleşen köleleri Adıgeye yerleştirmek) ve diğeri de stratejik (Karadeniz yoluyla batılı ülkelerden her zaman yardım alabilecek dirençli bir halktan kurtulmak) olmak üzere iki nedenle göçü zorla yaptırmıştır.

«1858 - 1865 yılları arasında yüzbinlerce Adıge yurdumuzdan göçetmiştir.

Türk «cennetine» gittiklerini sanan Adıgeler gerçek bir «cehenneme» düştüler. Söylenceye göre, Karadeniz kıyısında toplanan Adıgeler arasında veba hastalığı yayıldı ve çok sayıda insan yok oldu. Göçmenler, gemilere sığmadıklarından, salları yapıp gemilere bağlıyorlardı. Denizin ortalarına geldiklerinde gemiciler ipleri kesip salları üstündeki insanlarla birlikte deniz ortasında bırakıyorlardı. Göç esnasında ölenlerin haddi hesabı yoktur (7).

İstanbul akvoxer (İstanbul yolcuları), «Sokur hacı», «Paşem yıorer» (Öncünün sözü) ve «Xekur tebhine» (Vatanı terk ediyoruz) adlı şarkı ve hikâyeler feci göçü anlatmaktadırlar :

Mariyeko ormanında
Top sesleri gürldüyor,
Tanrı çaresiz kudu bizi
Vatanı terk ediyoruz
Ye — vo — voy
İstanbul'a göçüyoruz...

Bir şey almaksızın yurdu terk ediyoruz.
Sabahları ateş bastırıyor bizi,
Başımız çaresine düştük her birimiz.
Güzel Balkız pşine (kemençe) çalıyor,
Arayan yakınlar bizi bulamıyor.
Bebeklerimizi gördükçe içimiz kan ağlıyor.
Koca paltom kısa geliyorsun bana,
Ömrü kısa olasıcalar mahvettiler bizi.

«Pşılvalı alımı» ve «azat» (cheşefij) üzerine birkaç öykü ve şarkı da bulunmaktadır Bunları çoğunlukla pşılvalı (serf) ve une'ut (köle)'lar yarat-

mişlardır. En çok Kabartaylarda olmak üzere Besleney, Bjeduğ, Kemguy ve Hatikuay boyları arasında çok sayıda köle bulunuyordu. Kölelere ait şarkı ve hikâyeler çarı ve çarlığı kurtarıcı olarak görmektedirler. Bu menkıbelerde tema, çarlığın gelişini yeniden dünyaya gelişi gibi mutluluk saymaya dayanmaktadır. Bunun nedeni köle boyundurğundan kurtulmak özlemidir. Bu tür menkıbelerde başka bir tema daha bulunmaktadır : kendilerini ezen pşı (bey) ve vork (soylu)'lara karşı kin ve intikam kuma. Şarkı ve tekerlemeler soylu egemenlerin «ödlerini patlatacak» sözler taşımaktadırlar :

Elinden kadın işleri gelebilecek olan siz Kudaş'ların Jembot'udur,
Kudaş'ların Jembot'u elifbe okuyor,
Kötülüğü okuyan da Andzor'ların Hak'aşe'sidir,
Dokşuko Hak'aşe, çok ucuz değerde bir kişinin sen,
Değersiz herifin biri de sizin bücür Şolehuj'unuzdur,
Ki köylerimizin egemenidir, o Şolehuj,
Bir başka benzer egemen de Şujey İlyas'tır...
Karbeç ihtiyarı çok ta beceriksiz bir dümencidir,
Karısı karşısında bir başka beceriksiz de Kılışbiy Musa'dır,
Kılışbiy'lerin Musa'sı uzun sakallıdır,
Bil ki, bu uzun köyler de seni hiç sevmeyiz,
Kaziy Muhammed hızlı ata biner,
Köle karılarına binen de Tambiy'lerin Bot'udur.

Adıge söylenceleri «guaşe» (soylu kız, prenses) gelinlerinin yakınmalarından çok sözetmektedirler : «Şimdi kim su getirir bana?», «Kim odunumu kırar?», «Kim ineğimi sağıverir?», «Kim ateş yakacak bana?», «Kim sırtımı oğacak?», «Kim saçımı tarayacak?», diyerek çalışmasını bilmeyen soylu gelinleri alaya almaktadırlar.

19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Adıge söylencesindeki janrlar fazla gelişmemiştir. Ama şarkılar çoğalmış ve gelişmiştir. Eski şarkılarda, «Aydemirkan» «Ayteç» gibileri dışında, hikâyesi verilmeden sırf şarkı ile olay anlatılamıyordu. Yeni şarkılar hikâyesiz olayları anlatabilir oldular. «Kuşha Jambot», «Hapsve Ali» ve «Kasırğa Ali Han» böylesine poemlerin arasında bulunmaktadır. Bu poem (uzun şiir) lerde kompozisyon iyi kurulmuş olup, özlerinde dramatik gelişme de bulunmaktadır. Yeni şarkılar olayların başlayış şekillerini, nedenlerini, gelişimlerini ve sonuçlarını anlatmaktadırlar.

1917 İhtilalinden sonra Adıgey'de olup bitenler de Adıge söylencesinde kısa hikâye ve şarkılar şeklinde kaldılar. Bunlar arasında «Fanzi Mecid», «Şiko Tvutv», «Vidiyaykin», Sostlenbeç» (Soslenbeç), ve «Fvisve Beymurze» adlıları da bulunmaktadır.

«Vidiyaykin» adlı hikâyede çarçı kuvvetlerce sehpaye götürülen Vidiyaykin, susturulmak için sicimle dikilen ağzının dikişlerini koparttı ve topluluğa kanlı ağzıyla son bir kez daha «Yaşasın cumhuriyet!», —diye haykırır.

Soslenbeç adlı hikâyede, bağımsızlık için mücadele yürüten, Adıge yiğidinin ölümü anlatılır. Soslenbeç, Adıgey'e saldıran çarçı general Denikin kuvvetlerinin eline esir düşer. Konuşturmak için kendisine yedi gün aralıksız işkence yapılır. Ama Adıge yurtseverinin ağzından tek kelime alamazlar. Çok kızan Ruslar Soslenbeç'i işkence ile öldürmeye karar verirler. Soslenbeç'i bir kayaya bağlayıp hep birden vurmaya başlarlar. Soslenbeç hafifçe gülümseyerek duruyordu :

— Bu kadarlık mı elinizden gelebilirdi? Beş kişi bir yurtsever ile başa çıkamıyorsunuz? —diye alaya alır Soslenbeç Rus askerlerini. Ardından hep birden ateş ederler Soslenbeç'e. Soslenbeç, dimdik kaya başında duruyordu :

—Yazık, yapamadınız, adam gibi ateş edemediniz! —diyerek tekrar alaya alır Soslenbeç Rus askerlerini.

Askerler üçüncü kez ateş etmeye yanaşmazlar. Komutanları bastığı yeri göremez halde kızdı. Askerlere ateş etmelerini emretti, ama askerler kimildamadılar. Komutan tabancısını çıkardı ve vurmaya için Soslenbeç'e doğru yürüdü. Soslenbeç, kalan tüm gücünü kullanarak kanla karışık tükürüğünü subayın suratına boşalttı :

— Adıge yurtseveri böyle ölür! —diye son bir kez daha haykırdı subaya. Cellat subay üç kez ateş etti Adıge yurtseverine, göğsünü delik deşik ederek. Yine de Soslenbeç'in başı önüne düşmedi. Başı dik can verdi, o.

Sovyet dönemine ait şarkılar yeni bir temele oturdular. İçlerinde ilginç olanları «Şikâyetimi iştin» ve «Fvisve» şarkılarıyla «Hacı Murat» ve «Genç kızın ipe çekilişi» adlı hikâyelerdir.

Bölüm : V.

GEQUAKO - USAKO : Adıge halk edebi ürünlerinin çoğunluk yaratıcıları «geguako ve usako'lardır.

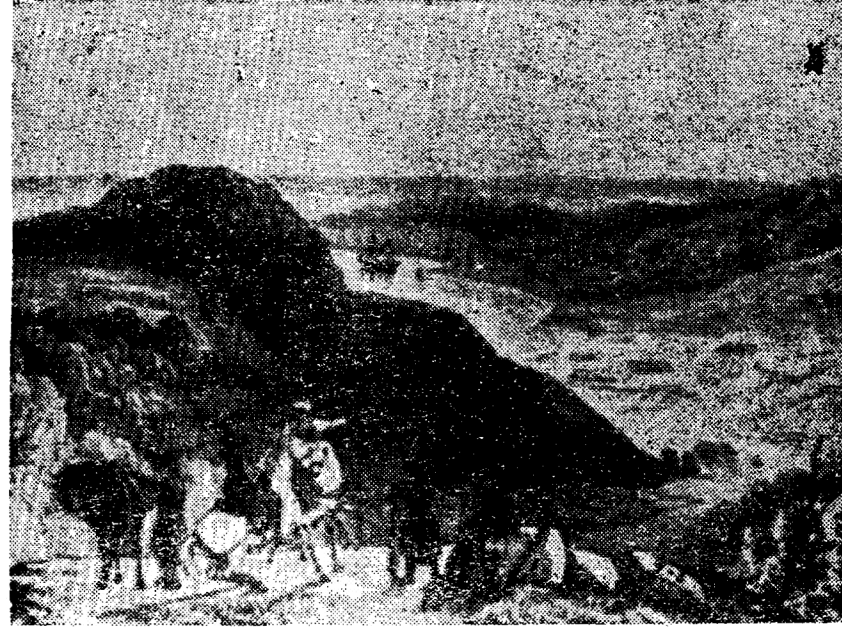
Adıge geguako (geguakvo; müzikal sanatçı, oyuncu)'lar Adıgey'de gruplar halinde dolaşırlardı. Her bir grupta iki üç çalgıcı (şıkvepşinaue kemenç çalan ve pşı nedıquaço çalan), «pxheçvık» (demet biçimi üstüste konup çalınan tahta) çalan, flütçü (naçrapşe) ve biriki şarkıcı bulunurdu. Grupun başı, yaşça hepsinden büyük olan «usako» (usakvo - ozan) idi. Geguako grubu tüm yıl boyunca durmaksızın ülkeyi köy köy dolaşır-
dı : köylere uğrar, bir hafta bir ay konuk kalırlardı. Köydeki her şeyi öğrenir, bildikleri her şeyi de köylüye öğretirlerdi. Geguakoların sanatlarından başka bir şeyleri bulunmazdı. Geguakoların gelmesini tüm köyler dört gözle beklerlerdi. Onları karşılamak için köylüler tepelerde, orman yollarında ve su başlarında beklerlerdi. Ülkede bir toplantı olduğunda ilk yetişenler geguakolar olurlardı. Aile üzüntülerini ve yurt sevgisini ele alıp çözümleyenler de onlar olurlardı.

Savaş olduğunda ordunun başında yine onlar giderlerdi.

«Savaşlarda geguakolar ve sırınapşeler (borucular) atlarının sırtında ve ordunun başında savaşçıları yüreklendirecek şarkıları söyler ve marşlar çalarlardı. Geguakolar ordunun en önünde şarkılar ve şiirler söyleyerekten cepheye giderlerdi, bu şarkılar bizden önce yaşayan dedelerimizin korkusuzluğunu dile getirmekte ve üstün cesaretlerini örnek olarak yaşatmaktadırlar (1).

Geguakoluk profesyonel bir sanattı. Adıge halkında bulunan şarkı (uered, ğıbze) ve halk şiirlerinin (pşinatı) en iyileri onlara aittir. Geguakolar bunları düzenlemekte yetinmezler, bu şarkı, pşinatı, hohu (ilahi) ları başkalarına öğretip halk arasında yaygınlaştırırlardı. Geguakolar ulusun sosyal düşüncesini, amaçlarını ve özlemlerini dile getirirlerdi. Bu nedenle geguakolar islam dinine cephe almışlardı. Ünlü Adıge tarihçisi Negume Şore şöyle yazmaktadır :

«İslam dinine girildikten sonra geguakolar kayboldular, ama geguakoların eserleri unutulmadan hayli zaman daha yaşadılar; eski hikâyelerde anlatıldığına göre geguakolar çok sevilirler ve çok ta saygı görürlerdi (2).

«Yazarlarımız, yine,» kültürlü olmayan «Adıge ozanlarından çok daha üstün olduklarını sanıyorlar. O geguakonunun gücünü ve sorumluluğunu bilmesi gibi, yazarlar da aynını yapsalar, o geguakonun gücüne inancı gibi berikiler de inansalardı, olurdu!» (5) (Başlıca Şorten Askerbiy'den yararlanılmıştır).

ADİGE SÖYLENCESİNİN YAZIYA GEÇİRİLİŞİ : Adıge söylencesini ilk kez kiril asıllı bir alfabe ile yazan ünlü Adıge tarihçisi Negume Şore (1794 - 1844)'dir. 1864 te Hatokşoko Kaziy (Hetvoxhuşoço Kaziy) Rus bilgini P.K. Uslar'ın alfabesiyle «Savsırıko'nun Pşinatı'lerini Gürcüstan'da yayınladı. Adıge yazarları Han-Geriy ve Adil-Geriy Sultan bazı Adıge kahramanlarından parçaları Petersburg ve Gürcüstan'da yayınladılar (1846 - 1848, Rusça). 19. yüzyıl sonları ile 20 yüzyıl başlarında Tambiy Pago (1873 - 1928) der eserin Adıge hikâyesi, masal, şarkı ve atasözlerinden bazılarını yayınlamıştır. L. Lopatinskiy bu eserin yayınlanmasında yardım etmiştir. Prof. V. F. Miller Adıge söylencelerinin derlenip yayınlanmasında hizmet görenlerdendir. Yevg. Baranov da Adıge hika-

yelerini gazetelerde yayınlamak dışında, bir de 1911 de Psıfabe (Piyat-gorsk) de «Kabartay hikâyeleri»ni yayınlamıştır. Benzer bir çalışma İstanbul'da «Guaze» adlı Adıgece gazetede (1911 - 1915) yapılmıştır.

1920 den sonra özerk yaşantının başlamasıyla (Adıge, Şapsığ, Çerkes, ve Kabartay kesimlerinde) folklor derlemeleri hızlanmış ve yayınlar artmıştır. Bu alandaki pek çok yayın içerisinde en yenisi Miyequape (Maykop, Adıge Bölgesi) de «Adıge Bilimsel Araştırma Estitüsü»nce 1968 - 1972 yılları arasında yayınlanan «Adıge destanı NARTLAR» adlı eserdir (bu konuda bk. Bibliyografya).

ÖZERKLİKTEN ÖNCEKİ ADIĞE EDEBİYATI VE KÜLTÜRÜ : 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Adıgey'de ve göçte Adıge aydınları yetiştiler. Rus aydınları arasında Adıge kültür ve edebiyatı ile ilgilenenler de olmuştur. Türk ilerici ve aydınları arasında da, daha küçük ölçekli benzer bir çaba görülmüştür. (Örneğin, Ahmet Cevdet Paşanın - Kafkas tarihi, Namık Kemal'in Adıge tarihi etüdleri, Ahmet Mithat Efendinin yazıları ve Çerkes Özdenleri (vorkları) vb. dönemde yapılan çalışmalar şu nitelikleri göstermektedirler :

1 — Adıge edebiyatı «söylence'ler (ori'uate)den doğmaya başladı.

2 — Bu edebiyata ilişkin yazılar çeşitli yerlerde ve değişik alfabeler (kiril, lâtın ve arap alfabeleri)le yazıldı ve çoğunluğu yayınlanamadı. Halka uzanan kısmı bir hareket ancak göçte (İstanbul, Düzce vb.) gerçekleştirilebildi.

3 — Bu dönem Adıge aydınları sadece edebiyat ile değil, folklor, tarih, dil ve bunun gibi çeşitli alanlarda çaba gösterdiler.

4 — Adıge kültürü, halk köküne uygun işlendiği gibi, bir başka tema da egemen çıkarlarını yansıtır bir yolda olmuştur. (6).

İLK ADIĞE YAZARLARI : İlk Adıge yazarları anayurtta ve göçte bulduklarına göre ikiye ayrılırlar.

a — Anayurt yazarları :

NEGUME Şore (1794 - 1844), ilk kez «Adıge Grameri»ni yazdı (7) El yazması «Adıge Halkının Tarihi» adlı eseri ölümünden sonra 1866 da basıldı (8). Bu son eserinde derlenmiş Adıge söylenceleri de yeret-

mektedir. Ayrıca «Xhoxhu» (İlâhi) adlı derlemesini hazırladı (9). Adıge kültürü üzerine çalışan Rus bilgini A. Şögren'e övücü bir şiir ithaf etti (10)

HATOHUŞKO Kaziy (HETVOXHUŞQO Kaziy, 1841 - 1899), Lermontov'un «Aşık Garibi»ni Adıgeceye çevirdi (11). 1865 te «Adıge Okuma Kitabı»ni yayınladı (12). 1864 te İranlı Sadi'nin «Gülistan»ından Adıgeceye çeviriler yaptı (13). Hatokşoko'nun eserlerini egemenler (pşı - vork) ve imamlar «faydasız deli kitapları» diyerek alaya almışlardı.

KAZAJ Talib (QEZEJ Tvalib). etnograf ve öğretmen. «Adıge düğünleri» adlı eseri basıldı (41). Negume'nin Adıge tarihini okuttu ve derlemeler yaptı (15).

TSAGO Nuri (SVAĞO Nuri, İstanbul 1893, Nalşık 1936), Adıge gazetecisi, yazarı ve öğretmeni. İstanbul'da 1911 de yayımına başlanan «Guaze gazetesi»nde çalıştı (16). Adıgey'e yerleşti ve okul açtı (17). Adıgece «Alfabe» ve «Okuma Kitabı» yayınladı (18). Egemenler ve imamlar kendisine güçlükler çıkardılar, okulunu «gavur okulu» diye suçladılar ve «Tşago Üniversitesi» diyerek te alaya aldılar (19).

KAZİY — Geriy, subay. 1835 te «Ajıtığoy ırmağı» ve «Qejxem ya xhor» (İranlıların sözü) adlı eserleri basıldı (Rusça, (20). Ünlü Rus şairi A. S. Puşkin «Ajıtığoy ırmağı» üzerine şunları yazmıştır :

«Edebiyatımızda ansızın umulmayan bir olay oldu. Çaresiz Kafkas halkları arasından çıkan bir genç yazarlarımıza katıldı; bu Adıge genci zorlamasız, özgürce ve güçlüce, duygularını Rusça dile getirebilmektedir. Bu bastığımız kısımda hiç bir düzeltme yapmayı gerekli bulmadık...» (12). «Ajıtığoy ırmağı» adlı yapıtında (Adıgecesi de yayınlanmıştır) yazar yurt özlemini çok duygulu ve kıvrak bir dille anlatmaktadır.

SULTAN HAN - GERİY (1808 - 1843), Adıge yazarı ve derlemecisi. «Adıgeler üzerine etüdler», «Adıge masalları», «Adıge dini, karakteri, geleneği ve durumu», «Besleney Abat» ve «Kuşıku'nun serüveni adlı eserlerini yazdı ve «Adıge halklarının mitolojisi» adlı yapıtı 1846 da, ölümünden sonra yayınlandı (22).

Diğer yazarlar arasında Sultan Adil - Geriy'in «Adıge kadını», Netıqo Hacı'nın egemen ve imamlar tarafından yakıtılan alfabe ve okuma kitabı, Şapsığ filozofu Şerılvoqo Natıko'nun bilge sözleri ve derlemeleri, Kırım - Geriy'in Natıhuay boyunun yaşantısını anlatan «Yolculuk izlenimleri» adlı eserleri sayılabilir.

b — Göçmen yazarları :

THERXET Ahmet Cavit Paşa (1840 - 1916), Türk paşası ve Adıge yazarı. Adıge dilinde arap harfleri ile «Adıgehe Alfabe» (İstanbul 1897), «Adıge yani Çerkes Lisanının söylenişi» (İstanbul 1911) adlı eserlerini yazmıştır (Son eseri Adıgece - Türkçe ve Arapçadır). Bir «Adıgece Sözlük» yazımına da Dr. Pçihaluk Mahmud ile başlamış ve «Guaze gazetesi»nde kısmen yayınlamıştır (23). Adıgeler üzerine çeşitli araştırma ve yazıları vardır (24).

CUNATIKO Met Yusuf İzzet - Paşa (Yusuf İzzet Paşa, 1875 - 1922, Türk generali ve ünlü Adıge tarihçisi. «Guaze gazetesi»nde yazıları çıktı Tarih araştırmaları arasında Türkçe yayımlanan «Kafkas Tarihi» (İstanbul 1914), «Hattiler» (İstanbul 1915), «Kadim Yunanistan'da Çerkesler» (İstanbul 1915) vb. anılabilir (25).

TIME SEYİN (Hüseyn Şemî Tümer, 1875 - 1962). Adıge aydını. Yapıtlarından önemlileri «Adıge Grameri» ve «Gesefetıd» adlı şiir kitaplarıdır (yayın tarihleri. 1919).

BERKOK İsmail (1890 - 1954), Türk generali ve ünlü Adıge tarihçisi. En önemli yapıtı çok değerli bir araştırma ürünü olan «Tarihte Kafkasya» (İstanbul 1958)'dir.

DIĞUNE Akif, en önemli yapıtı «Adıghabze Meulıd» (İstanbul 1916) adlı mevlit çevirisidir.

TLETSERIQU Mehmet Zemsettin Paşa (1855 - 1917), Adıge aydını ve Türk generali. Adıge alfabesinin hazırlanmasında çalışmış ve «Çerkes hattı yahut Hattı Umumi» adlı eserini yayınlamış ve «Guaze gazetesi»ne yazılar yazmıştır.

NEĞUÇU Yusuf Suad (1877 - 30 Nisan 1930), Adıge yazarı ve yurtseveri. «Guaze gazetesi»nin başyazarı. Eserlerinin çoğu yokolmuştur (26) Anayurda dönmüş ve kültürel çalışmalarını orada sürdürmüş ve Afıpsıp köyünde ölmüştür.

BLENAUQO Bateko Harun, Suriyeli Adıge aydını. «Adıge alfabesi» (İst. 1919), «Adıgece Okuma Kitabı» (Şam 1929), «Adıge Grameri» (1931) «Adıge Uısner» (Adıge şiiri, Şam 1941) gibi yapıtları yayımlanmıştır (27).

TSEY Ömer Hilmi (1898 - 1961), Adıge şairi, dilcisi ve yazarı. «Guaze gazetesi»nde ve Suriye'de Adıgece yayımlanmış «Mardj gazetesi»nde yazı-

lar yazmıştır. Basılan en önemli eserleri «Adıge alfabesi» (Halep 1926), «Çerkesçenin zaptı etrafında üç müşkül» (Antakya 1935), ve «Yurda dair görüşler ve duyuşlar» (Antakya 1938) vb. (28).

SEMGUĞ Emin, Suriyeli Adıge aydını. «Mardj gazetesi»nde yazıları ve şiirleri yayımlandı. «Adıgelerin Çarlara karşı savaşları» (Humus 1948) adlı eseri yayımlandı. Arapça (29).

NAMİTOKO AYTEK Mehmet (1892 - 1963), Adıge yazarı ve tarihçisi. Prof. G. Dumezil ile birlikte Tsey İbrahim (1890 - 1936)'in Fransa Milli Eğitim Bakanlığınca yayımlanan «Tsey İbrahim'in fablleri» (Fables de Tsey İbrahim, Paris 1939)in Adıgeceden Fransızcaya çevirdi. «Adıgelerin kökeni» (Origines des Circassiens) (Paris 1939) adlı eseri yayımlandı (30).

KVUBE Şaban, Adıge şairi. Adıgece olarak Miyequape ve Kale (Krasnodar)'de eserleri yayımlandı (31). Göçte ise, «Adıge pşınatlı» (Amman 1952), ve «Adıge folklor» (1. cilt Paris 1959, 11 - 111. ciltler New - York 1963) adlı eserleri yayımlanmıştır. (32).

Ayrıca Türkiyeli Adıge aydınları arasında GUSAR Vasfi, Çuşha İzzet Aydemir, AFGJİJ Mehmet Emin Arslan BEYGU A ÖMER KOPSİRGEN **ORHAN BERZEK SEFER** ve **MEFEUID Mevlut anılmalıdır.**

Ürdün'de HABJOQO Şevket El - İsrail'de ÇEUGEN Yahya ve Suriye'de Adil - Abdüselam Adıge yazarlarıdır.

BÖLÜM : VI

MODERN ADIĞE EDEBİYATI

1917 Sovyet İhtilâli üzerine Adıgey'de bağımsız devlet kurmak isteyenlerin hareketi (11 Mayıs 1918 de Türkiye'nin desteğiyle «Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti» kuruldu) Çarlık taraftarı general Denikin ordularınca yokeildi (1919). General Denikin ve ardından onun yerini alan general

Vrangel orduları sovyet ordusunca kesin yenilgeye uğratıldı (1920). Sovyet yönetimi 1920 de Çerkes, Karaçay, Balkar, Kabartay, Kuzey Oset, Çeçen ve İnguş bölgelerini içine alan «Terek Dağlıları Sovyet Özerk Cumhuriyeti'ni kurdu. Benzer bir girişim Pşız (Kuban) ırmağı sol kıyısında yaşayan Adıge grupları arasında da gerçekleşti. 1922 de «Adıge Özerk Bölgesi» kuruldu. Terek Dağlıları cumhuriyetinden ayrılıp her halk kendi özerk yönetimini kurmak istedi. Böylece «Karaçay - Çerkes Özerk Bölgesi» ve «Kabartay - Balkar Özerk Bölgesi» doğdular (1924).

Edebi ve kültürel kuruculuk, en çok Adıge aydınının bulunduğu, Pşız Adıgeleri arasında gelişmeye başladı. 1920 de ilk Adıgece «Okuma kitabı» yayınlandı ve okullarda okutulmağa başlandı. A. Ö. B. nin kuruluşu (1922) ile okulların sayısı arttı. 1922 - 23 yıllarında Adıge okulu sayısı 42 ye ulaştı (1925 - 29 da Adıge okulu sayısı 52).

1930 - 31 yıllarında herkese okuma yazma öğretilerek bu sorun çözümlendi (1).

A. Ö. B. nde üç yüksek okul dışında 1929 yılında dil, tarih ve edebiyat fakülteleri bulunan «Adıge Bilimsel Araştırma Enstitüsü» kuruldu. İlk Adıge dil bilgini Aşhamaf Davut da bu dönemde yetişti.

Benzer gelişmeler Karadeniz kıyısındaki «Kıyı Bölümü Şapsığ» bucağında (kuruluşu 1928), Çerkes (K - Ç. Ö. B.) ve Kabartay (K - B. Ö. B.) kesimlerinde de görüldü. İlk alfabe K - B. Ö. B. nde 1923 te, ilk okuma kitabı da K - Ç. Ö. B. nde 1924 yayınlandı.

Adıge dili lehçelere bölünüyordu. Bu lehçeler de doğu (Kabartay, besleney) ve batı (şapsığ, Abzah, kemguy, bjeduğ) diye iki kolda toplanıyordu. 1864 göçünden sonra dağınık gruplar halinde ve birbirinden uzak kalmış Adıge toplulukları için zorunlu olarak iki edebiyat dili yaratıldı.

A. Ö. B. (Adıge Özerk Bölgesi)nde batı Adıgecesi esnasına dayanan «Adıge Edebiyat Dili», K - Ç. Ö. B. (Karaçay - Çerkes Özerk Bölgesi) ve K - B. Ö. B. (Kabartay - Balkar Özerk Bölgesi)nde de doğu Adıgecesi (Kabartay) ne dayan «Kabartay - Çerkes Adıgeleri Edebiyat Dili» doğmaya başladılar.

Tarihi Adıgey'de, günümüzde batı Adıgecesini 100 bin (1970), doğu Adıgecesini de 320 bin (1970) kişi kullanmaktadır.

1920 öncesi Adıge halkının edebiyatı bölge esnasına göre bölünmüş olmayıp, ortaktı. Adıgelerin güzel ve usta bir dille anlatılan şarkı, efsane,

masal hikâye, bilmece, atasözü vb. vardı. Adıgelerin çağdaş kültüre olan özlemlerini kanıtlayan başka yanları da bulunmaktaydı. Örneğin gümüş işlemeciliği, oduna ve demire yapılan nakışçılık ta usta idiler. E. M. Şilling'e göre, Adıgeler altın nakışı işlemesinde çok eski zamanlardan beri Dağıstan dahil tüm Kuzey Kafkasya halkları arasında en ileri idiler (2).

Kültürel sorunları Adıge dili ile halletmek kolay değildi. Her kültürel sorunu daha başından ele almak gerekiyordu. Adıge okulları, kitap ve edebiyat dili hazırlanmalıydı. Adıgece okutacak öğretmenler gerekliydi ve bunların hiçbiri yoktu.

Tüm bu işlerde öncülüğü A. Ö. B. nin Adıge aydınları çektiler. Adıge edebiyatının daha ilk başında A. Ö. B. edebiyatında düz yazı öne geçti K - Ç. Ö. B. ve K - B. Ö. B. dahil hemen tüm Sovyet azınlık halkları edebiyatlarında yakın zamanlara değin şiir başta ve düz yazı geride olmak üzere gelmiştir. Örneğin, Orta Asya (Kırgız, Özbek, Kazak, Türkmen, Karakalpak ve Tacik) ve Kafkasya halklarının edebiyatları henüz düz yazı ürünlerini (hikâye, roman vb.) vermeye başladılar. A. Ö. B. edebiyatı ise, ilk adımda bir düz yazı temelini kurdu. Bunun nedeni Adıge halkının kültürel geçmişi incelendiğinde kolayca anlaşılabilir.

1920 den önce halka uzanan bir yazılı Adıge edebiyatı yoktu, fakat Adıge edebiyatı boş arsada da doğmadı. Adıge halkının bir düz yazı ve şiir karması şeklindeki güçlü bir söylencesi (folkloru) vardı. Örneğin, Nart Şebatiniko, nun Çeçaneko Çeçan ile birlikte Çeçan'ı kurtarışını anlatan efsanevi hikâye (xhice) neredeyse bir roman uzunluğundaydı. Düz yazıya dayanan Adıge sözlü ürünleri güçlü bir kuruluşu ve anlatıma sahiptiler. A. Ö. B. nde hemen tüm Adıge boylarının temsil edilmesi ve nisbeten aydın sayısının fazla bulunması bura edebiyatının hızla gelişmesini sağlamıştır. Adıge söylenceleri hızla yazıya geçirildi. Ardından Rus edebiyatından bol çeviriler yapılmaya başlandı. Böylece kısa bir sürede zengin bir edebi birikim doğdu aynı şey Çerkes (besleney kabilesi) ve Kabartay (kabartay kabilesi) kesimlerinde tek kabilelik ve aydın azlığı nedeniyle gerçekleştirilemedi. A. Ö. B. nde, temelinde, diğer müslüman sovyet azınlık halklarının tersine üstün bir kültür ve lâik anlayış vardı.

Adıge edebiyatı A. Ö. B. nde «Adıge maq» (Adıge sesi, kuruluşu : 1923), K - Ç. Ö. B. nde «Adıge pseukve» (Adıge yaşantısı, kuruluşu 1924)

ve K - B. Ö. B. nde «Qerehetliq» (Karahalk, kuruluşu : 1924) adlı Adıge dilinde yayınlanan gazetelerin sayfalarında başladı..

Adıge yazarları A Ö. B nde 1932 de, K - B. Ö. B. nde 1933 te ve K - Ç. Ö. B. nde de 1935 te örgütlendiler. Bundan sonra Adıge yazarları sık sık toplanmaya ve edebî sorunları görüşmeye başladılar.

A. Ö. B. Adıge edebiyatının düz yazı temelini «Ark» adlı hikâyesi (1925) ile KERAŞ Tembot (doğ. 1902) attı. Bu hikâye (raskaz) de yazar Adıge köyünde yeni yaşantıyı ve kadın sorunlarını ele aldı. Bura edebiyatı Keraş Tembot'un hikâyeleri, TEUÇOJ Tsıgo ve HATKO Ahmed'in şiirleri ve TSEY İbrahim'in hikâyeleri ile zenginleşmeye başladı. A. Ö. B. nde yayınlanan ilk şiir kitabı PERENİKO Murat'ın «Neçvmaz» (Ramazan Ayı, 1929)'dır.

İlk Adıge edebî ürünleri sanatsal yönden sonrakileri kadar değerli değillerdir, fakat düşünce açısından ve gerçekçilikleri ile ilginçtirler.

Ruşçadan yapılan çevriler Adıge edebî dilinin düz anlatım ve şiirde tekniğine geçmesini hızlandırdı. Adıge şiiri çağdaş şiir biçimine erişti.

K - B. Ö. B. nde 1925 te öğrenim sorunlarını ele alan «Adıge kurs öğrencileri!» ve Adıgece «Okuma Kitabı» yayınlandı. 1928 de bölge yazarlarının şiirlerinin bulunduğu «Ekimin 25 i» ve hikâyelerini veren «Artel» adlı yıllıkları yayınlandı. K - B. Ö. B. nde 1935 yılına kadar başlıca Şekiheşe P. nin «Pşilvıxer» (Serf köleleri) ve Borıkoy Tute'nin «Kalmık Betal Şarkısı» adlı eserler yayınlandı.

K — Ç. Ö. B. nde Abıko Halid ve Tobıl Tatlusten adlı ilk gazeteciler Adıge edebiyatının doğuşunda ilk adımları attılar. Tobıl T. nin «Zul» ve «Zeril» adlı piyesleri (1927) ve Abıko Halid'in «İncik ırmağı kıyısında» (1930) adlı romanı yayınlandı.

Çerkes bölge edebiyatının asıl temelini atanlar Ohute Abdullah ve Goşoko Hüseyin oldular. Ohute A. ünlü Rus yazarı Maksim Gorkiy ile nasıl çalışması gerekeceği üzerine görüşüyor ve ondan şu cevabı alıyor. :«Küçük Çerkesya büyük bir yola koyuldu. Şimdi onun edebiyatını güçlü ve sağlam olarak yaratmak gerek. Onun için çok ve özenli okumak gerekir» (3).

1934 te «Apere Tleubequ» (İlk Adım) adlı yıllık yayınlandı. Bu almanakta Ohute Abdullah'ın «Ali» adlı uzun hikâyesinden parça-

larla Goşeko Hüseyin'in bazı şiirleri yayınlandı ve böylece K — Ç. Ö. B. Adıge edebiyatı yürüncesine yerleşti.

A. Ö. B. nde edebî ürünlerin yayını bu dönemde kıyaslanamayacak bolluktaydı. Keraş Tembot'un «Mutluluk Yolu» (ilk adı : Şambul) adlı romanı yayınlandı. Bu roman 1948 de yazarına SSCB. Devlet Ödülünü kazandırdı. Teuçoj Tsıgo'nun 1939 da ödül kazanmasını sağlayan «Pşivork savaşı» ve «Mafeko Urısbıy» adlı şiir kitapları yayımlandı. Ayrıca Hatko Ahmet ve Pereniko Murat'ın kitapları ile Yeutih Asker'in kısa hikâyeleri ve «Ağabeyim» adlı uzun öyküsü yayımlandı.

Adıge bölge edebiyatında eleştiri ve dramın başlaması da bu dönemdedir. «Kasay» ve «Şeudjen Mos» adlı yazılarıyla Keraş Tembot ve Yeutih Asker ilk eleştirmenler oldular. Tiyatro alanında Tsey İbrahim'in «Koçaş» (Türkçe çevirisi için bk. Kaf. Kül. Der. sayı 21 - 26), Yeutih Asker'in «Zincirler Koptu» ve Tleusten Yusuf'un «Nalmes» adlı piyesleri yayınlandı.

Tsey İbrahim, Merkitske Reşid ve Pereniko Murat çocuk yayımlarını da ele aldılar.

Bu dönemde A. Ö. B. nde hikâye, roman, kompizisyon ve süje yaratımında, kahraman ortaya konulmasında güçlü bir düz yazı stili geliştirildi. Adıge şiiri de çağdaş şiir stiline geçti.

1936 - 1937 yıllarında Adıge edebiyatı ağır bir darbe yedi. Toplumcu anlayıştan sapan aydınlar ve bunlarla birlikte çok sayıda yazar idam edildi. Örneğin, bir özerk cumhuriyet haline gelen Kabartay bölgesinde «Nalo Jansehu, Şekiheşe Pşınoko, Mahside Zalımhan, Kojey Sosrıko, Borıkoy Tute, Pşınoko kardeşler ve Afeune Muhammed edebiyatımızdan koparılanlar arasındadır. Henüz beşikten yeni çıkmış edebiyatımız için bu büyük bir darbe oldu» (4). 1957 yılına kadar bu yazarlarla ilgili her şey yasaktı (5). Bu yasak şimdi kalkmıştır.

Yeni Adıge edebiyatı temelinde (özü ve ortaya koydukları ile) toplumcu ve kuruluşu (yani biçimi) yönünden de ulusaldır. Adıge edebiyatının kendine özgü ilk özelliği «ulusal biçimi» (natsiyonal form) dir. Bunun ilk kanıtlayıcısı da dilidir. Adıge halkının «kendi tarihinin taşıdığı karakteristik özellikler, edinmiş olduğu kültüre değgin nitelikler edebiyatın ürünleri arasında görünürler» (6).

1937 - 41 yılları arasında K — B. Ö. S. S. C. bölge edebiyatında şiir bir süvari gibi hızlanmışsa, düz yazı da tam tersi yayan kalmıştır. Bu dönemdeki Kabartay bölgesi Adıge edebiyatının düz yazı ürünleri güçlü değildir. Örneğin, Şogentsuk Ali'nin «Armut Ağacı Altında» (1939) adlı uzun hikâyesi şiirlerindeki gücü yakalayamamıştır. Bu dönemde düz yazı alanında anılabilecek tek kişi Teune Haçim'dir. Aynı zamanda bir gazeteci ve eleştirmen de olan Teune'nin 1941 de «Aslan» adlı uzun hikâyesi yayınlandı. 1937 - 1941 yılları arasında bir hayli tiyatro eseri yayınlandı. Çoğu tip yaratımında başarısız kalan bu eserler arasında en güçlüsü «Dexenaço» (Dehenaço)'dur.

1942 de Adıge bölgeleri Alman nazilerinin işgaline uğradı. Almanlar tüyleri ürpertici cinayetler işlemeye başladılar. Bir Adıge kızının ırzına tecavüz eden bir Alman subayının kafası kesildi ve Nalşık'taki Alman karargahının kapısından içeri atıldı. Yine esir edildikten sonra Almanya'ya götürülen bir Adıge kızı «Şikâyetimi hepimiz işitin» adlı ağıtında şunları da söylemektedir :

Sarı saçlarımı çözüyorum ama,
Yüreğimi kessen de,
Başka geleneklere boyun eğemem hiç, ay,

Adıge bölgelerinde özerkliğe son veren Alman saldırganlarına karşı yiğitçe bir direniş başgösterdi. Yurtseverlik şarkıları dilden dile dolaşmağa başladı yeniden :

Koca ülkem ayaklandı hep birden, hey koca dünya,
Yiğit bir aile gibicesine, hey...
Biz Adıge yiğitleriyiz, hey koca dünya,
Ezip geçeceğiz düşmanları, hey...
Biz savsırıko yiğidinin, hey koca dünya,
Kan kardeşleriyiz, hey.

Adıge yazarları Almanlarla savaşmak üzere cephelere dağıldılar. Büyük Adıge şairi Şogentsuk Ali şöyle yazıyordu cepheye giderken yolda :

Kan dökülmeksizin insanlık yolu
Bulunamaz bugün.
Eski ünlü savaşlar bilir
Yiğitliğin yeryüzü ölçüsünce,
Güzel kırlarımız coşturucu,

Zafer şarkılarını söylerler.

Vur, yiğit ülke evladı
Atalarının yiğitliğini bir dahi yücelt...
Vur, semiz domuzlara
Kabartay gencini tahtsınlar,
Kurşuna sıra bırakmadan
Tlepş kılıcını indir başlarına, bugün.

Alman elinde can veren Şogentsuk Ali'nin ardından yine bir büyük Adıge şairi, Kışoko Alim şöyle yazıyordu :

Babası ölmüş evlât gibi, onulmazcasına
Ağhyorum ölümüne senin.
İri gözyaşları durmaz
Oldu dertten tüm kardeşlerinin.

Savaş meydanlarında kanların akar bulsaydım seni,
Kara yamçımı örterdim üzerine ;
Üstümde tek gömleğim bile kalsaydı,
Yırtardım yaranı sarmak için.

Dara düştüğün yeri bilebilseydim,
Uçan kara alpimi çeker ;
Senin at binişin gibi,
Geçirirdim ayaklarımı üzengilere.

1945 ten sonra Adıge edebiyatı hızla gelişmeye başladı. Edebiyatın her dalında peşpeşi sıra eserler yayımlanmaya başladı. 1945 - 1962 yılları arası, Adıge edebiyatının tam gelişim dönemidir. 1962 den sonrası, çok ileri bir zengin edebiyatı işaretlemektedir. Derlemeler ve özellikle yedi cilt halinde yayınlanan Adıge yiğitlik destanı «Nartlar»a dayanılarak önümüzdeki yıllarda daha da verimli ve ulusal biçimli eserlerin yaratılacağı düşünülebilir.

ADIĞE EDEBİYATÇILARI

A — Adıge Özerk Bölgesi : (Adıgecede soyadı başta gelir. Burada bir kez büyük harflerle gösterilecektir).

TEUÇOJ Tsıgo (TEUÇOZH Tsığu, 1855 - 1940), Adıge halk şairi. Ckuma yazma bilmezdi. Şiirleri 1934 te yazılmaya başlandı. Daha önceki şiirlerinin çoğunluğunu unutmamıştı. 1856 - 1858 yıllarında olmuş pşı - vork savaşı üzerine bir şarkısı çoktan folklorik olmuştu. Fakat ozanınun hayatıta bulunuşu bu şarkıyı folklorik olmaktan kurtardı. Gençliğinden beri şiir besteleyen ozanın edebi hayatı altı yıl (1934 - 1940) sürdü.

Ozan Adıge yazarları toplantısına alındı. Kendisinden «Pşı - Vork savaşı» üzerine uzun bir şiir bestelenmesi istendi. Kendisine Puşkin'in Adıgeceye çevrilen «Poltava» adlı poemi okundu. Teuçoj bunu çok beğendi, şiir stilinin değişmesini sağladı. Ozan, «Poltava» için «çok kanatlı yaptı beni» demektedir. «Pşı - vork savaşı» adlı poemde adları geçen Kunçukoko Pşimafe, Hanexeko Kimçeriy, K'embe Jek'ağ, Depçen, Şumıniko, Yeşermec, Beşiko Kotsej gibi kişiler gerçekten yaşamışlardır. 1938 de tamamlanan bu eserde halk yığınları ile egemenler (pşı ve vorklar) arasında iki yıl süren savaş güçlü bir anlatımla sergilenmektedir.

1939 da tamamlanan «Mafeko Urısbıy» adlı poem 19. yüzyılda bestelenmiş «Tsırats» adlı bir halk şarkısından esinlenmedir. Mafeko Urısbıy, Bjeduğ bölgesinin bir ünlü halk kahramanıdır. Bu halk kahramanı halk arasında Koç'as'tan daha da sevilirdi.

Ozanın, yeni yaşantıyı dile getiren «Vatan» adlı poemi de 1939 da yayınlandı.

TSEY İbrahim (1890 - 1936), Adıge hikâyecisi ve piyes yazarı. Çocuklar için yazdığı yazıları 1939 da «Fables de Tsey İbrahim» (Tsey İbrahim'in Fablleri) adıyla Paris'te Fransızcaya çevrilerek yayımlandı. «Koçaş» ve «Chezaqu» (Münzevi, Türkçesi : Yalnız Adam, bk. Kaf. Kül. Der. sayı 19 - 21) adlı eserleri Türkçeye çevrildi. «Fatmem yı gucvuağı» (Fatma'nın Sevinci) adlı hikâyesin de bir genç kızın aydın, ama yoksul bir gence kacışı anlatılmaktadır.

KERAŞ Tembobot (KVERAŞ Tembobot, doğ. 1902), Adıge bölgesi edebi dilinin kurucusu ve en ünlü Adıge yazarı. 1948 yılında en büyük Devlet Ödülünü almıştır. İyi bir öğrenim görmüştür. Bir çok kurumların, bu arada Adıge Bilimsel Araştırma Enstitüsünün yöneticiliğini de yapmıştır. Adıge dilini en güçlü kullanan yazar olarak nitelenmektedir.

Sırasıyla «Ark», «Meşiko'nun Üzüntüsü», «Sariyet'in Sırrı» adlı hikâyelerini ve «Nasıpım yı gögu» (Mutluluk Yolu) adlı romanını yazdı. Bu eserler Adıge bölgesi edebi dilinin temeli oldu.

Bunları hikâyeleri («Hacret», «Kalbi Sağlamlaştı» vb.); «Akıllı Ananın Kızı» ve «Kız ile Gül» (Pcacevre qeğagemre) adlı piyesleri izledi. 1955 «Kızlarımız» (Tıpcacexer) adlı romanı yayınlandı. Roman yeni Adıge yaşantısını anlatmaktadır.

Yazarın en son eseri «Şıu Zaqu» (Tek Atlı) adlı romanıdır.

Keraş Tembobot aynı zamanda güçlü bir araştırmacı çevirmen ve eleştirmendir de.

«Mutluluk Yolu» adlı roman öğrenimini dışarıda tamamlayan Bibolet adlı bir Adıge gencinin köyüne döndükten sonra karşılaştığı güçlükleri ve en sonunda Bibolet'le birlikte yeni yaşantının zaferini anlatmaktadır.

«Şapsığ Kızı» adlı uzun hikâyesi 19 yüzyıl başlarındaki Adıgeyi konu olarak işlemektedir. Hikâyenin kahramanı Ançoko halkla birlikte egemenleri dize getirmektedir.

«Tek Atlı» adlı tarihi romanı epik roman türündendir. Yazar bu romanında çok ince tahlillerle 1730'lar Adıgey'inin panoramasını çizmektedir. Romanın kahramanı Zaloğlu Rüstem (Zeliqo Yerstem) Abdzah bölgesinden bir Adıge gencidir. Sınıfsız Adıge boyları henüz müslümanlaşmamış, fakat feodalizmle birlikte K'emguy ve Bjeduğ boyları arasında müslümanlık yayılmaktadır. Rüstem akseni çevresinde yazar Adıgey'in yaşantısını, inançlarını ve dünya görüşlerini sergilemektedir. Çok ince ve çarpıcı bir dille yazılan roman tümüyle gerçekçi ve aynı zamanda öğretici bir eserdir.

HATKO Ahmed (HATQO Ahmed, doğ. 1901), Adıge şairi ve çevirmeni. Yazıları 1923 ten beri yayımlanmaktadır. «Yokolan kim, biz nereye gidiyoruz?» adlı şiir kitabı eski yaşantıdan yenisine geçişi anlatmaktadır. «Mülk Uğruna» (Bılım fekvod) adlı uzun hikâyesi başlık usulünü ve kızların satılışını yermektedir.

PERENİKO Murat (PERENİQO Murat, 1912 - 1970), Adıge şairi. «Ramazan Ayı» (Neçvmaz) poeminin a rdından «Sak» ve «Mutluların şarkısı» adlı şiir kitapları yayınlandı,

YEUTH Asker (YEUTIX Asker, doğ. 1915), Adıge şairi ve eleştirmeni. «Halkın Sevgili Oğlu» adlı poemi Nexay Davut adlı bir halk kahramanının yiğitliklerini anlatmaktadır. «Kızların Boğulma Yeri» (Pcece thelapv) adlı poeminde kızların pşılar (beyler) tarafından güç durumlara düşürülüşleri anlatılmaktadır. «Ağabeyim» adlı uzun hikâyesi devrimin ilk yazılarını, «Pşınatl» adlı poemi de Anayurt sevgisini işlemektedir.

TLEUSTEN Yusuf (doğ. 1913), Adıge yazarı. İlk öyküsü «Aminet» tir. «Yol Açılmıştır» (1938) adlı uzun öyküsü, «Nalmes» (1940) piyesi, ve «Dağ Aydınlanıyor» (1946) adlı romanı yayımlanmıştır. 1962 de «Ojbanogulları» (Uezhubanıqoxer) adlı romanı basıldı.

KESTAN Dmitriy (doğ. 1912), Adıge yazarı, çevirmeni ve folkloristi. Öğretmendir. «Marıhu'nun Düşüncesi» (Martıxhu yıgıpşıs) adlı hikâyesi geçmişteki zorlu Adıge yaşantısına değinmektedir. «Irmaklar Birleşiyorlar» adlı romanı modern Adıge yaşantısını konu edinmiştir. «Pşıpiy» (Bey Düşmanı) adlı hikâyesi feodal zulmü dile getirmektedir.

ANDRIHUAY Hüseyin (ANDRIXHUAY Xhusyen, 1921 - 1942), Adıge şairi ve ulusal kahramanı. Birçok şiirleri arasında «Şarkı söyleyeceğimi» (Uered qes'oşt), «Askerin Şarkısı» (Dzekvo kvaleme yauered) ve «İki Köy» (Qodjitvu) adlı şiirleri güzeldir.

HADEĞALVE Asker (doğ. 1922), Adıge dil bilgini, folkloristi, araştırmacı, yazarı şairi ve Nartologudur. Yedi cilt tutarındaki «Nartlar»ın hazırlayıcısıdır. «Adıge Kızı» adlı uzun hikâyesi, eski zorlu hayat mücadelesinde Adıge kadınlarının çilelerini dile getirmektedir. Yurtseverlik üzerine şiirleri çoktur. «Nartlar» üzerine bir çok yazıları ve eserleri vardır. (bk. Bibliyografya).

MEŞBEŞE İshak (MEŞBECVE İshak, doğ. 1931), Adıge şairi ve yazarı. «Güçlü İnsanlar» adlı uzun şiiri Adıge yiğitliğini konu edinmektedir. Fakat Türkiye'ye göçü anlatan «Bulutlar Çöküyor» adlı poeminde bir jenositin suçunu Çarlık Rusya'nın sırtından kaldırmak için zorlanmaktadır. Şairin gerçekçiliğe değgin şiirleri de çoktur. «Selâm Aleyküm» (bk. Kaf. Kül. Der. sayı 27) adlı şiirinde terkedilmiş vatan toprakları karşısında duyulabilecek üzüntüyü dile getirmektedir. 1960 ta yayımlanan «Ölenle Ölinmez» adlı romanı İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir Adıge grubunun yurt dışındaki yaşantılarını anlatmaktadır.

AŞIN Hazret (doğ. 1931), güçlü Adıge hikâyecisi. «Yol Arkadaşları» (1956), «Işık» (1958), «Ve Kışın da Gök Gürülde» (1958), «Rüzgârdaki Ağaçlar» (1960), «Bahar Akşamları» (1962) ve «İki Çizi» (1963. Türkçesi «Bir Avuç oprak», bk. Kaf. Kül. Der. sayı 19 - 25) adlı hikâye kitapları yayımlanmıştır.

Diğer A. Ö. B. Adıge yazarları arasında şair ve piyes yazarı BERE-TERE Hamid, THERQOXHO Mecid, PENECU Hazret, ve QUMPILE Qadırbec sayılabilirler.

B — Karaçay — Çerkes — Özerk Bölgesi

OHUTE Abdullah (UEXHUTE Abdullah doğ. 1909), Adıge yazarı. «Asyat'ın Mezar Taşı» (Asyat yı mıwe) adlı uzun hikâyesi yoksul bir Adıge kızının dramını çok acıklı bir dille anlatmaktadır. «Fiji'nın Uçurumu» adlı hikâyesinde de Adıge kadını Fiji'nın bahtsız yaşantısı ele alınmaktadır. «Hatx Mihamet'in Ağıtı» adlı eseri de çok ünlüdür.

ÇOŞEKO Hüsevin (Çoşeqo Xhuisn, doğ. 1913). Adıge şairi. «Şiirler ve Şarkılar» (1940). «Şiirler ve Poemler» (1953). «Kalbin Sesi» (1955), «Bahar» (1955), ve «Tüm Gücümüzle Yurdu Saygınlıyoruz» (1961) adlı şiir kitapları ile «Baba ile Oğul» (1959 ve 1963) adlı uzun hikâyesi yayımlandı, uzun hikâyenin ilk cildi 1920 öncesine, ikinci cildi de sonrasına ait yaşantıyı anlatmaktadır.

K — Ç. Ö. B. Adıge yazarları arasında DIŞEK Muhemed, ABIKO Halid, HANFEN Alim, MAMXIĞ Cahıbay ve Ohute Anzor da anılmalıdır.

C — Kabartay - Balkar Özerk S. S. Cumhuriyeti :

ŞEKVIHECVE PŞıqan (1878 - 1937); «Tilki ile Sinek» (1913) adlı halk şarkısının yaratıcısı. 1917 den sonra «Yuvarlak Dünya» (Cvi xhurey), ve «Cenaze Bedeli» şiirlerini, 1934 te «Köle» (Qoriğot) trajedisini yazdı.

BORIQOY Tvutve (1888 - 1937), «Mutlu Güne Erdik» adlı şiir kitabı ve «Kalmak Betal Şarkısı» poemini yazdı.

QOJEY Sosrıqo (1901 - 1937), Kabartay bölgesi Adıge edebiyatının ilk uzun hikâyesi «Yeni» (Cve)'yi yazdı.

NALO JANSEXHU (1906 - 1937), Adıge eleştirmeni ve yazarı. «Kabartay - Balkar Şairleri» adlı incelemesinde edebi sorunları ele aldı,

gelişmelerle eksiklikleri gösterdi. İkinci incelemesi daha gelişkin bir yöntemi getirdi. Bu incelemeleri ilk «Kabartay Yıllığı»nda (1933) yayınlandı. «Doğuş» (1935) adlı piyesi ve güçlü «Başlangıç» adlı uzun öyküsü yayınlandı.

MAXİDE Zalımşhan (1909 - 1937), güçlü Adıge öykücüsü. «Onu unutmak olmaz» (1933), adlı kısa hikâyesi, «Hise'nin Eski Günleri» (1935) adlı uzun hikâyesi ve günümüzde de aktüelliğini yitirmeyen «Eski Kötü Gelenek» (1936) adlı hikâyeleri basılmıştır.

Kabartay bölgesi Adıge edebiyatının bu öncü yazarları ve daha başkaları 1936 - 1937 temizliğinde haksız olarak suçlanarak idam edilmişlerdir.

Bu çok genç ve öncü ediplerin idamı Adıge edebiyatı, özellikle Kabartay bölge edebiyatı için duraklatıcı bir darbe etkisi yapmıştır. Bu yazarlar üzerine yasaklama 1957 de sona ermiştir. Buna rağmen soylu ve köklü uzun bir geçmişten hız alan Adıge edebiyatı, özellikle 1945 - 1962 yılları arasında yaralarını sararak günümüzün güçlü aşamasına girmiştir.

PAŞE Beçmirze (1854 - 1936, güçlü Adıge halk şairi. Dört yaşında iken annesini kaybetti ve kendinden küçük üç kardeşiyle yoksul babasının elinde kaldı. Dokuz yaşında bir bey kapısında hizmetkârlığa başladı. 1881 de şiir yazmaya başladı, kendine özgü bir Adıge alfabesi hazırladı. 1886 da Türkiye'ye geldi ve eski göçmenlerin fecî durumlarını görerek göçe şiddetle karşı dikildi. 28 yaşında bir kız sevdi, fakat kız zengin ailedendi. Kızın yakınları Beçmirze'yi gözaltında bulundurmaya ve ikide bir sataşmaya başladılar. Yoksul ve zenginler üzerine düşünceleri bu olayla belirmeye başladı. 1882 de «Beçmirze'nin Evlenmeye Kalkışması» adlı şiirini bu olay üzerine yazdı.

Bundan sonra içli şiirler yazmaya başlayan Beçmirze, bu dönemde, acılarını «Savsırko'nun Ağıtı» adlı şiirinde dile getirdi. Ünlü Adıge ozanı Haxhupaşe Amirşhan 1917 öncesine ait Beçmirze'nin şiirleri üzerine şunları yazmaktadır: «Ustalığı, keskin dili ve doğru sözlülüğü bakımından Paşe ile herkes yarışamaz, onun şiirleri kalpten göz yaşını akıtmaktadır» (7). Yaşıtı Teuçoj Tsıgo gibi Beçmirze de yoksulların şairi oldu. Devrime seslenen şiirlerinin en ünlüleri «Ruzgâr» (Zhubge, 1912), «Tüfeklerinizi Doğrultun» (1913), «Dzelıko Savaşı» (1913), «Zorlu Dönem» (Tlexhan hitl, 1914, vb. dir.

1913 yılında Kabartay bölgesinin pşı (bey) ve vork (asil)ları köylülerin mer'alarını (Dzelıqo ve Quchequ vb.) Adıge atı yetiştirmek için gizlice üstlerine tapulamışlardı. Bu hileyi sezinleyen 10 - 15 bin Adıge köylüsü ayaklandı. Köylüler soylularla ve onları destekleyen çar ordusuyla yiğitçe savaştılar. «Tüfeklerinizi Doğrultun» şiirinde şöyle diyor koca ozan :

.....
Tüfeğini dolduranın
Şimdi günüdür,
Devletin baskısı
Gözümüzü açtırmıyor,
Kanımız tutuştuğunda,
Bacağımız kırıyorlar,
Dinimiz de
Çare olmuyor artık,
Keskin silâhlarımızı
Beylere doğrultuyoruz,
Kan akıtanlara
Kılıcı indiriyorlar,
Egemenlerimizin tümü de
Alın terimizle tıknıyorlar,
Yiyecek bulamadığımızda
Dikenlere saldırıyoruz.

.....
Mutsuzca yaşamaktansa
Vurup öldürün beyleri,
Sonucundan çekinmeyin,
Daha iyi yapmış olursunuz!
Egemenle vuruşmaya
Tümünüz hazırlanın,
Yaşantımızda bize kalan
Dinimizdir ancak,
Sen tek düşersen,
Kızını götürüyorlar

.....
Soylular atlarımızı çalıyorlar,
Hakkını arayanı suçlu çıkarıyorlar,
.....

Lokma veremiyecersen,
Hapishaneyi boylatıyorlar,
Bu yaşantı çok köhneleştirdi de
Yokedersek, iyidir.

.....
Egemenlerimizin tümü
İnsan sayılamayacak yaratıklardır,
Paytak oğullarına
Güzel kızlar ararlar,
Güzele yakışacak olanı
Yiğit delikanlılardır.
Yürüyün, erkek olanlar,
Tüfeklerinizi doğrultun.

DZELİKO

Romanov'lar eyleme geçip
Ülkeyi yutmaya çalışıyorlar,
Vadilerimizi bölüşüyorlar,
Koca ırmağımızı kapıyorlar.
İyilik yapmış olmak için çar
Azgın köpeklerini salıyor,
Pşî ünvanı verip onlara
Toprağın en iyisine yerleştiriyor.
Arsalarımızı dahi kapıp
Yıkıp bizi geçiyorlar,
Evimizi ocağımızı paylaşıyorlar.
Nalşık şehri otakları,
Bizler de azıklarımız.
Toprağımızda felâket kol geziyor,
Merjo, Kurey ovasını yağmalıyor.
Güç durumunda Meşiko,
Otlağımızdır Dzeliko,
Bizim payımız aç mideler,
Onların görüntüsü ejderha gibi,
Toprağında kalanları kovup

Boş tulum gibi bırakıyorlar,
Ardından otlaklara konuyorlar.
Nalşık'ta toplanıp
Yerlerimizi gizlice paylaşıyorlar.
Yağmalanan atalar otağı,
Bizlerse otaksız kalıyoruz.
Dünyalık payımız kölelik,
Kölelikten kurtulmak için
Kalbimiz ateş gibi tutuşuyor,
Köleler kılıçlarını çekiyorlar,
Bıçak, yabadır ellerindeki.
Yoksul halk anlaşıyor,
Yabayla silâhlanıp kalkıyor ayağa.
Kılıcı olan en önümüzde,
Hep birden eyleme geçiyoruz kardeşçe,
Beylere vurmaya başlıyoruz,
Dzelik'muzdan beyleri, ağaları,
Katıp kovalıyoruz.
Kılıçlı Kazakları
Sürüyor üstümüze alçak çar.
Beyerle birlik çıkıyorlar yola,
Yerler kan ırmağı olup akıyor,
Toplarla saldırıyorlar üstümüze,
Gün boyu aralıksız ölü yığılıyor,
Tüm yiğitlikler seriliyor ortalığa,
Silâhlarımız az, ama yine de savaşıyoruz.
Sömürgenleri titreterek geri sürüyoruz.
Çar ordusu geldi ama
Bizi yenmesini başaramadı.

1913.

Paşe (kab. Pacve, bjeduş. Pakve) Beçmırze 1916 da yoksul halkın ezintisini dile getiren «Nereye gideceksin sen?» adlı ilk dramaturg eserini yazdı.

Ozan, asıl gücünü özerk yaşantıdan sonra ortaya koydu. 1936 da Maksim Gorkiy ozanın hastahaneye kaldırılması için acele harekete geçtiyse de kurtarılamayarak hayata gözlerini kapadı.

Ölümünden sonra Nartan'daki 14 bin dize tutarındaki el yazmaları değerlendirilmek üzere arşivlendi. Fakat Alman işgali üzerine ancak iki bin dizelik kısmı kurtarılabildi, kalanı kayboldu. Eldeki şiirleri 1947 ve 1957 de bastırıldı.

ŞOGENSTUK Ali (ŞODJENSVIKVU Aliy, 1900 - 1941), ünlü Adıge şairi. Paşe Beçmırze, Ohute Abdullah ve Goşeko Hüseyin ile birlikte «Kabartay - Çerkes» Adıge edebiyatı dilinin temelini atmıştır. Türkiye'den göçeden Tsağo Nuri'nin öğrencisidir. 1917 de «Anne» (Nan) adlı şiiri ile Adıge edebi hareketine katıldı. Şogentsuk, özerklikten sonra büsbütün kendisini edebiyata adadı. «Kambot ile Latse» adlı manzûm romanında eski çileli yaşantıyı dile getirdi. «Kızbrun», «Madine», «Devrimci Jambot» ve «Altın ışıklar» adlı poemlerinden başka çok sayıda şiir ve şarkı da yazdı. «Armut Ağacı Altında» adlı uzun öyküsü ile, 1941 de yazdığı «Yurdum» adlı poemi de vardır.

Almanların eline esir düşen Şogentsuk Ali işkencelere rağmen boyun eğmedi ve Bobruysk kampında can verdi.

HAHUPAŞ'E Amirhan (Hexhupacve Amırxhan, doğ. 1882), ünlü Adıge şairi ve yazarı. 1920 öncesinde bir «geguako» biçiminde makamını kendisinin verdiği şarkılar besteliyordu. Çok sayıda şarkısı vardır. «Yiğitlik Nişanı» (1924). «Kafkasya'nın Şarkısı» (1935). «Herkes Seni Tanısın», «Çoğunluk Kabul Etmez!» ve «Aydemirkan» (Andemirkan, 1953) adlı uzun şarkıları vardır. Eski epik Adıge şarkıları üzerine genişleterek yenilerini yazdı («Çeştâu» -Gece Baskını, «Karakaşkatav», «Yurt Savaşı «vb) Hahupaş'e bir çok ödül ve madalya almıştır. «Beyaz Kuzu» (Cine xuzh) adlı hikâyesi çekicidir.

K'İŞOKO Alim (Kvışoqo Alim, doğ. 1914, Cheliqo köyü), yaşayan en ünlü Adıge şairi Aynı zamanda güçlü bir yazardır. R. F. SSC. Yazarlar Birliği Sekreteridir Adıge lirik şiirinin en güçlü temsilcisi sayılmaktadır (özellikle 1945 ten sonra). Şiirleri 1932 den beri basılmaktadır. 1941 de «Dağların Eteğinde» (Bghı tlapexem dej) adlı şiir kitabı yayınlandı. Aynı zamanda güçlü bir çevirmendir de. Çok sayıda şiiri ve şarkısı aralıksız yayınlanan ve cephelerde söylenen Alim'in «Baba» (1945) adlı poemi «Balıkçının Kızı» (1939) adlı poemine eklenmiştir.

Düz yazı alanında da Kışoko'nun özellikli Kabartay bölgesinde özerkliğe geçişi anlatan «Harikalı An» (Xhopsesgo nur) adlı iki ciltlik romanı

ile onun devamı olan «Mavi Hilâl» adlı romanı Adıge ve sovyet azınlık halkları edebiyatlarında çığır açmıştır. En son romanı «Şınefıjoğlu» (Cıxexuzhıqo, 1973)'dur.

K'UAŞ Betal (KVUAÇ Betval, 1920 - 1957), ünlü lirik Adıge şairi. Sanat hayatı on yıl (1947 - 1957) sürebilmiştir. Genç yaşta ölen içli şairin şiirleri Adıge edebiyatının en güçlülere arasındadır. Çok iyi bir öğrenim gören şair «Si ni si pi - Missisipi» şeklindeki tekerlemeleri Adıge şiiri sözlüğüne katmıştır. 1947 de «Arkadaşım», ve Kabartay Ülkesi», 1949 da da «İndil» ve «Ellade Ülkesi» adlı şiirleri yayınlandı. Bunun üzerine bazıları Adıge edebiyatına usta bir şairin katıldığını söylediler. Bazıları da «dili yamuk bu şiirleri kim okur ki» dediler. Betal'in Şiirleri yabancı dile çevrildiğinde güzelliğini aynen verememektedir. Rus çevirmeni S. Lipkin redaktörlüğünde İ. Lisniyanskiy tarafından Rusçaya çevrilen Kuaş Betal'in şiirleri övülmektedir. (bk. Qodzoqo Hasan - Guapağaem yı usakvo. Vuachemaxue. 1972/).

Osmanlı ve Tatar hanlarının zulmü üzerine şiirleri de vardır :

Türk sultanlarının zulmünü,
Tatar hanlarının kanlı görüntülerini,
Göz yaşı ve ateşten kıvranısimızı
Unutamayız. Savaşı düşman
Sayıp veriyoruz acıklı söz.

Ünlü şair Şogentsuk Ali üzerine de şiirleri vardı :

Sen olmasaydın göğsüm kanatsız olacaktı.
Prangalanmış çüven,
Kımıldamaz kesilmiş ağaç takozu,
Huysuz, boğa arayan inek,
.....
Söylenir hep, «inek ayağı
Buzağısını öldürmez».
Ama, aşağı, baktırırsam seni
Et beni haram, öldür beni.

Şairin çok sayıda içli ve duygulu şiirleri vardır. «Gül» adlı şiirinden bir parça

....Dikeni olmasa,
Gülü herkes koparabilir,

Gül bir verse kendini,
Kan vermez kalpçesine bakabilirim.
Hayır, dikenli olması
Yapıyor otların tanrısı onu.

Sevinçli şarkıları da vardır :

Eğlenceye (gegu) gitmiş dans ediyorsan (uqeudjme),
Örgülü saçlarından çekip çıkarırım seni ;
Gece karanlık ta, gözü dürtüyorsa,
Kucaklayıp götürürüm seni.
Gittimizde, isteğimizce,
Kararsız kırdı şaşırırız,
Aşk sözüne uygun olarak
Tatlı şarkılarla sabahı getiririz.

ŞOGENTSUK Adem (Şodjensvıkvu Adem, doğ. 1916), Adıge şairi ve yazarı. Eski Adıge söylencelerini toplamak ve incelemekle giriştiği edebi çalışmasını şair ve yazar olarak sürdürmektedir. Şiir kitapları «Gönül Şarkıları» (1951) ve «Deli Gönül» (1958) dır. Tüm eserleri burada saptanamayan yazarın en yeni poemi «Yaşantıya Ek» (Ğacvem qıpızıce, 1972) En ünlü uzun öyküsü «Sofyat'ın Baharı» (Sofyat yı ğatxe) dır (Son baskısı : 1962, 230 sahife). Çok sayıda yabancı dile çevrilen bu hikâyede çağdaş kızların davranışları Sofyat'ın inatçı ve safiyane psikolojisinde anlatılmak istenmektedir.

ŞOMAHO Amırhan (Comaxo Amırxhan, doğ. 1910), Adıge şairi. Edebi hayatı 1932 de başlamıştır. «Çocuklar için şiirler» (1949), «Zeraşu» (1958) ve «Top - top, hafetop» (1963) gibi yirmiyi aşkın çocuk kitabı vardır.

TEUNE Haçim (doğ. 1912). Adıge yazarı ve araştırmacısı. «Liyatso'nun Evlenmesi» (1941), «Yine Akın» (1949) ve «Altın Sabah» (1950) adlı uzun hikâyeleri, «Sınav» (1942) adlı piyes ve «Paşe Beçmırze» (1947) ve «Şogentsuk Ali» (1950) adlı araştırma ve derlemeleri vardır. Edebiyat üzerinde araştırma eserleri de bulunmaktadır. Çevirmen de olan Teune'nin «Tatlı Canı Verseler» ve «Secemiko Soyu» (Şedjemıqo tlepqer) adlı iki romanı vardır.

AKSİRE Zalımhan (Aqsire Zalımxhan), güçlü Adıge dramaturgu. «Dexenağo», «Güneş Doğduğunda», «Daxeline'nin Rüyası» gibi tiyatro

eserleri vardır. «Kızbrun» adlı piyesi ile Aksire güçlü bir adım atmıştır. «Dexenağo» (Dehenağo ok.) piyesi «Nartlar» adlı destandan esinlenmiştir. «Kızbrun» piyesi ise,, 18. yüzyılda olan ve Adıge söylencesinde yereden bir olaydan esinlenmiştir. Suçsuz bir genç kız şeriat üzere yargılanıp Kızbrun kalesinden atılarak idam edilir. 1956 da yazılan ve oynanan piyes boyunca Lvıx husan ile kız sevgilisi Lane'nin aşkları izlenir. Ayrıca, yurda saldıran Kırım ordusunun zulmü de bu eksen etrafında sergilenir. Piyenin erkek kahramanı Lvıx-husan katında ülkesi ve ulusundan kutsalı yoktur. Bu nedenle Kırım yanlısı egemenler (pşı - vork), yönetici Kveref, egemenlerin buyruğuna göre dini silâh olarak kullanan molla Şogen ve ayrıca Lane'nin efendisi Hacı Mustafa kahramana düşmandır. En sonunda iftira ile kızcağız idam edilir.

KUŞHA Sultan (Quche Sutltvan), ünlü Adıge komedi yazarı..«Yanıma, Kerim», «Sana inandıklarında» ve Adıge folklorundan esinlenme «Ayı Oğlu Batır» adlı komedileri yazmıştır.

ŞORTEN Askerbiy (doğ. 1916), ünlü Adıge yazarı ve araştırmacısı. Edebiyatın hemen her dalında başarıyla kalem oynatmıştır. «Batır Köyü», «O gün esnasında», «Işık Parıldayınca», «Ailenin Birinde», «Ebediyen» ve «Dağların Öyküsü» gibi piyesleri vardır. Ayrıca «Subayın Yolu» «Balk Kıyısında», «Korkusuzlar Sancağı» ve «Gözlerinle Görmelisin, Kaspot» adlı öyküleri bulunmaktadır. Türk mizah yazarı Aziz Nesin'i andırır bir anlatımı vardır. Çok sayıda araştırma eserleri dışında «Dağlılar» (1954) adlı ve 19. yüzyılda Çarlık Rusya'sına karşı yürütülen mücadeleyi anlatan bir de romanı vardır.

Kabartay - Çerkes bölge Adıge edebiyatında ayrıca Şogentsuk Nuri, Balkar Fouset, Nalo Zaur (poemi : «Tarih Yönelişim, 1972), Çermoço Hamid, Dığuzh Qurmen, Şore Hasin, Msaçe Petr, Beçmırze Muhedin, Caue Auyes, Şore Ahmed, Debağo Muhemed, Nexuc Muhemed, Yelğer Kâşif, Kveşt Muhez, Qağırnes Boris, eleştirmen Qeçer Hamid, Kxhovufe Haçim ve Dıckv A. gibi yazarlar anılmalıdır.

Bunlardan bayan şair BATLQER Fouset'in bazı şiirleri Türkçeye çevrilmiştir.

SONUÇ

Bu kısa yazı «ADİGE EDEBİYATI» üzerine toplu bilgi verebilecek niteliktedir. Yazı, bilimsel yoldan hazırlanmıştır. Dolayısıyla, güvenle

okunabilmelidir. Kısa süre ve sınırlı olanaklarla yola çıkıldığı düşünül-
düğünde ilk kez Türk edebiyatı çevrelerine de sunulabilecek bu yazının
ufak kusurları bağışlanmaz sayılmamalıdır.

Yazı hazırlanırken olanaksızlık nedeniyle, aslında çok sayıda bulunan
eserlerin ancak birkaçı bulunabilmiş ve yararlanılabilmıştır. Amatörce
bir yazı olan bu inceleme, bu yönden hoş görü ile karşılanmalıdır.

Bu yazı, çok güçlü Adıge veya Çerkes edebiyatının tümü sanılma-
malıdır. Yazarların, o da çoğunlukla 1965 öncesine ait, cüz'i bazı eserleri
sayılabilmıştır. Oysa, 1962 ve 1965 ten bu yana sadece roman alanında
her yıl düzinelerle eser yayımlanmıştır.

Bu yazı ana kaynak olarak Kabartay - Balkar Bilimsel Araştırma
Enstitüsü'nce 1965 te Nalşık'ta yayımlanan «Qeberdey literaturem yı
txıdem teuxua oçerkxer» adlı esere dayanılarak hazırlanmıştır. A. Ö. B.
ve K — Ç. Ö. B. edebiyatlarının 1920 sonrası için Miyequape (Maykop)'de
yayınlanan «Adıge sovetste literature, ya VII — VIII. klassem paye» adlı
ders kitabından yararlanılmıştır. Hadeğalve Asker'in «NARTXER adıge
epos» (cilt I, 1968) eserinden yararlanıldı.

Eski Adıge şiiri yazılırken MIJEY Mixail'in «Paserey poetikem yı
oxukve» (Eski şiir üzerine) adlı «Oşhamaho, 1972/1» deki makalesinden
de yararlanılmıştır. Diğer kaynaklara ikinci dereceden başvurulmuştur.

Adıge halkı 1858 - 1865 yılları arasında yüzde doksanı bulan bir oran-
da yurdundan ayrılıp göçetmek zorunda bırakılmış ya da yokedilmiştir.
Dolayısıyla, günümüzde Adıgey'de bulunan 420 bin Adıge, kalıntı bir
halktan başkası değildir.

Adıge göçmen grupları ise, son demlerini yaşamaktadır. Göçmenlerin
buldukları ülkelerin iktidarları, yapısal olarak az gelişmiş ülkelerinde,
yeryüzünün en zorba ve ırkçı yönetimlerini yarım yüzyıldan beri sürdür-
mektedirler. Dolayısıyla, yokolma, kaçınılmaz görünmektedir. Adıgey
Adıgelelerini hayata iade eden, kendilerine tanınan özerkliğidir.

Göçte, yüzyılı geçkin karanlık ve uzun baskılı dönem, Adıge halkının
da, içinde bulunduğu Ortadoğu'nun geri Asya halklarından biri durumuna
düşmesini ve daha da ağırlı kültürünü yitirerek, amaçsız bir topluluğa
dönüşmesini sağlamıştır. Göçmen Adıgeleler ekonomik, sosyal ve kültürel
yönden eski üstün kültürlerini artık kaybetmiş bir topluluktur. Kökenini

inkâra kadar yaygınlaşan aşağılık duygularının dalgalandığı Ortadoğunun
bu az kültürlü topluluğunda kültürel çalışmalarda bulunacak göçmen
Adıge aydınlarının karşılaşacakları zorluklar, kuşkusuz, basit değildir.

Tüm bunlara rağmen iyi bir bilimsel çalışma ile nisbeten yerli gele-
negini koruyabilmiş sapa köşelerden bazı kültürel ürünler derleyebil-
mek te ihtimal dışı sayılmamalıdır. Bunlar yapılabildiğinde Adıge edebi-
yatı bazı kazançlar sağlayabilecektir.

BİBLİYOGRAFYA.

BÖLÜM : I — II

1 — Klimov G. V., Die kaukasischen Sprachen, Helmut Buske Verlag
Hamburg 1969, s. 75 - 77, sayrıca bk. Karbeç N., Adıge dili ve kısa grameri,
Kaf. Kül. Der., sayı 23.

2 — Adıge sovetste literaturer, ya VII VIII klassem paye, Miyequape
1969, s. 21.

3 — Qeberdey literaturem yı txıdem teuxua oçerkxer, Nalşık — 1965
s. 45.

4 — Uırıs H. Ş., Adıge txbzem yı txıde, Nalşık — 1968, s. 5 — 12.

6 — Ad. sov. lit. s. 20.

7 — And M., Güllü Agop ve Osmanlı Tiyatrosu, Hayat Tarih Mecmu-
ası, İstanbul — 1970, sayı 9.

8 — Taylor E., Pervobitnaya kultura, M., 1939, s. 428.

9 — Qeb. lit. teuxua oçerkxer, s. 15, ve ayrıca Adıge taurıxhxe, Miye-
quape — 1947. A. M. Gorkiy'in mektubu.

BÖLÜM : III

1 — Hadeğalve A., Nartxer Adıge epos. tom 1, miyequape — 1968, s. 14.

2 — 3 — 4 — a. g. e., s. 15, 15 — 16

5 — a. g. e., s. 17, ve ayrıca bk. Frederik Dübuva dömonper, Puteş-
estvieç vokrug Kavkaza tom 1, Şuhumi — 1937, s. 81 — 84.

- 6 — a. g. e., s. 19
 7 — a. g. e., s. 19
 8 — Qeb. lit. yı txıd. teu. oç., s.24

BÖLÜM : IV

- 1 — Qeb. lit. yı txıd. teu. oç., s. 42.
 2 — a. g. e., s. 44, ayrıca bk. «İstoriya Kabardı», M., 1957, s. 80.
 3 — 4 — 5 — 6 — 7 — a. g. e., s. 45 — 46.

BÖLÜM : V

- 1 — Şore N., Adıge narodım'ı yı txıde, Nalşık — 1958, s. 81 — 82.
 2 — a. g. e., s. 82.
 3 — Qeb. lit. teu. oç., s. 51.
 4 — 5 — a. g. e., s. 51 — 52., ayrıca bk. Gorkiy A. M., O literature, M., s. 87 — 88.
 6 — agg. e., s. 53 — 54.
 7 — a. g. e., s. 57
 8 — a. g. e., s. 59
 9 — a. g. e., s. 61,
 10 — a. g. e., s. 62.
 11 — 12 — 13 — a. g. e., s. 63.
 14 — a. g. e., s. 66.
 15 — a. g. e., 66 — 67
 16 — Oşamaho, Nalşık, 1971/4
 17 — 18 — 19 — Qeb. lit. yı txıde teu. ço., s. 69 — 70
 20 — 21 — 22 — a. g. e., s. 71 — 74.
 23 — Berzeg S. E., Muhacerette Kuzey Kafkasyalı Yazarlar, Ankara — 1968, s. 6.
 24 — 32 — a. g. e., s. 12 — 31.

BÖLÜM : VI

- 1 — Ad. sov. lit., s. 23.
 2 — a. g. e., 21.
 3 — a. g. e., s. 262.
 4 — Qeb. lit. yı txıde teu. oç., s. 129 — 130
 5 — a. g. e., s. 4.
 6 — Gusar V., İsrail'in Kuruluş Yılı dönümü ve Çerkesler, Kaf. Kül. Der., sayı 38
 Bu konuda tavsiye edilebilecek bazı eserler :
 1 — Gadagatlı A. M., Geroiçeskiy epos Nartı i ego genezis, (Yiğitlik Destanı Nartlar ve Kökeni), Krasnodar — 1967.
 2 — Hadeğalve A., Nartxer Adıge epos, (Adıge Destanı Nartlar), yedi cilt, Miyequape, 1968 — 1972.
 3 — Beçizh J., Adıge taurıxhıxer, (Adıge Hikâyeleri), Çerkessk — 1965.
 4 — Keraş Tembot, Adıge ueredızhıxer, (Eski Adıge Şarkıları), Miyequape — 1940.
 5 — Tleusten Y., Hadeğalve A., Adıge txıdxemre pşisexemre, (Adıge masalları ve efsaneleri), Miyequape — 1955.
 6 — Keraş T., Adıge txıdezhıxemre pşisexemre, Miyequape — 1940 Adıge masal ve efsaneleri). 7 — Xhuazh M., Hadeğalve A., Adıge pşis-exer, (Adıge Efsaneleri), miyequape — 1965.
 8 — Qardenguçy Z., Adıge orıvuatexer, (Adıge Söylenceleri), Nalşık — 1964.
 9 — Odezhdeqo H. D., Adıge literaturabzem yehılvağ, (Adıge Edebiyat Dili Üzerine), UZANIİ, tom V. Maykop — 1966.
 10 — Met Djunatoqo Yusıf İzzet - paşe, Kavkazım yitarıxh (Kafkas Tarihi, Arapçasından Adıgeceye çeviren Yelbed Hasan), arşiv ANİİ, f. 1.
 11 — Kımmaxov M. A., Morfologiya adıgskıx yazıkov (Adıge Dilinin Morfolojisi), tom 1, Nalşık, 1964.
 12 — Bekizova L. A., Çerkesskaya sovetskaya literatura (Çerkes Sovyet Edebiyatı), stavropol'skoe knijnoe izdatel'stvo, 1964.
 13 — Kafkasya Kültürel Dergisi, Ankara, sayı — 38.

Türk Tarihinde Önemli Rol Oynayan Çerkes Devlet Adamları

(Geçen Sayıdan Devam)

— 8 —

İzzet Aydemir.

ŞEMSETTİN PAŞA (Kafkasya 1855 - İstanbul 1917)

Osmanlı devlet adamı. Hacızade Osman Beyin oğlu olup Vubih tır.

Küçük yaşta İstanbula geldi. Eğitimini tamamladıktan sonra Bükreş ve Tahran elçisi oldu. Van Valiliği yaptı. Trablusgarp'a «Naibüssultan» unvanıyla nazır tayin edildi. İtalyan savaşı üzerine İstanbula döndü.

SADRAZAM SÜLEYMAN PAŞA (Silahtar ve Nişancı) (K. Kafkasya? Rodos 1715)

Çerkeslerin Abhaz dalındandır. Çocukken K. Kafkasyadan gelerek Kızlarağası Yusuf Ağanın maiyetinde yetişmiştir. Ahmet III zamanında silahtar oldu.

Sonra Vezirlikle Halep valiliğine tayin edildi. (1705). Kıbrıs valiliğinden bulundu, nişancı oldu (1709). Bundan sonra sadrazam oldu (1712). Bir müddet sonrada kaptanıderyalığa tayin edildi (1713). Girit valiliğine getirildi. Giritten Rodos'a nakledildi. ve burada öldürüldü.

BAŞVEKİL RAUF ORBAY Ç'İNÇE (İstanbul 1881 - İstanbul 1965)

Atatürk ün en yakın silâh arkadaşlarından. Türk kurtuluş savaşında ve milli mücadelenin kazanılmasında çok önemli rol oynamış, Atatürk ile birlikte Erzurum ve Sivas kongrelerini organize etmiş, Başbakanlığa kadar yükselmiş, özellikle 1. Dünya Savaşı sonunda Hamidiye zırhlısı komutanı

olarak Akdeniz ve Ege denizinde korsan savaşlarıyla ün kazanmıştır. Diğer bir çokları gibi kurtuluş savaşı sonrasında Atatürk ile anlaşmazlığa düşmüştür. 150 likler adıyla anılan gruba ithal edilerek yurt dışına sürülmüş 2. Dünya Savaşı sırasında ise Londra büyük elçiliğinde bulunmuştur. Rauf Orbay ırkdaşları olan Çerkeslere karşı gerekli ilgi ve yakınlığı hiç bir zaman göstermemiştir. Bunu hayatının son yıllarından kendisi bizzat itiraf etmiş ve bu düşüncesini üzüntüyle (hayatımın en büyük hatalarından birisi) diyerek yakınlarına açıklamıştır.

Kendisi deniz subayı olarak donanmaya katılmış, deniz kuvvetleri komutanı ve bahriye nairı olmuştur. 1965 de İstanbul da ölmüştür.

NAZIM BABUK PAŞA (İstanbul, - İstanbul 1913)

Osmanlı devri harbiye nazırlarındandır. Meşrutiyetten sonra Edirne de 2. Ordu kumandanıydı. Bağdat valiliğine tayin edildi. Sonrada hassa ordusu kumandanı oldu. Balkan savaşı sırasında Harbiye Nazırı oldu. Babıâli baskınında İttihat Terakki Cemiyetine mensup bir grup Çerkes tarafından öldürülmüştür.

BEKİR SAMİ KUNDUKH (K. Kafkasya 1865 - İstanbul 1933)

Rus generallerinden olup Türkiye'ye iltica eden Musa Kundukh Paşanın oğludur. Çerkeslerin Asetin dalındandır. Milli mücadele kahramanlarından ve Atatürk ün en yakın silâh arkadaşlarındandır. Çeşitli yerlerde valilik yaptı. Erzurum ve Sivas kongrelerine katılmış Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunda önemli rol oynamış, en son dışişleri bakanlığına getirilmiş kıymetli bir devlet adamıdır. İzmir de Atatürk le ilgili suikasta karıştığı iddiasıyla mahkemeye verilmiş fakat bu yalan komplo başarıya ulaşamamış beraat etmiştir Bundan sonra küskün olarak siyasi hayattan ayrılmıştır.

HASAN REFET TKHUGHA PAŞA (Kuban, K. Kafkasya 1793 - İstanbul 1901)

Çeşitli görevlerde çalışmış Mareşal lerdendir. İstanbula küçükken gelmiştir.

Saraya girmiş asker olmuştur. Sudan valiliğine atanmış, Mısırda iken Orgeneral olmuş sonrada İstanbulda general olmuştur (1887). ve Rus savaşına katılmıştır. 108 yaşında İstanbulda ölmüştür.

EMİN HAŞÇUKUR PAŞA (K. Kafkasya? İstanbul)

Küçük yaşta Kafkasyadan Mısır'a gelmiştir. Kavalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı hükümetinden ayrılma fikrine engel olur diye diğer Çerkes Beyleri ile Kahirede bir ziyafet çağrıldı. ve burada pusuya düşürüldü diğer Çerkes beylerinin ölmesine rağmen kendisi kaçabildi ve İstanbul'a geldi. Bundan sonra Osmanlı ordusuna katılarak çeşitli büyük görevlerde bulunmuş değerli bir devlet adamıdır. Aynı zamanda iyi bir ressam olan Emin Paşa'nın (Kölemenlerin Katli) isimli ünlü tablosu Paris müzesinde bulunmaktadır.

ALİ SAİT PAŞA (AKBAYTUGAN) (Bandırma 1871 - İstanbul 1950)

Kaspolat Beyin oğludur. Yemene tümen komutanı olarak gönderildi. 1. Dünya Savaşında generalliğe yükseldi. Malta ya sürüldü. Milli mücahededen sonra korgeneral, 1. ordu müfettişi, orgeneral oldu.

Ayrıca aşağıda isimleri belirtilen bir kısmı henüz hayatta bulunan yüksek rütbeli Çerkes subayların isimlerini sunuyoruz.

TÜM GENERAL HURŞİT PAŞA (Balkan harbi öncesi Bahriye Nazırı)

TÜM GENERAL AHMET FEVZİ (BİG) (Son Osmanlı devri komutanlarından)

CEMİL CAHİT TOYDEMİR (THERHET) (İstiklal savaş komutanlarından ve Atatürk ün en yakın arkadaşlarından).

TÜM GENERAL YUSUF İZZET PAŞA (MET ÇUNATUKO İZZET) İstiklal savaş komutanlarından ve Çerkes tarihçisi).

Bu yazı dizimizde Türk tarihinde önemli roller oynamış bulunan pek çok Çerkes devlet adamı ve komutanlarından bir kısmının kimliklerini okurlarımıza sunmaya çalıştık. Yazdıklarımız bu alanda kimliklerini tespit edebildiğimiz yüzlerce hemşehrimizden bir kısmıdır. Bunun dışında daha pek çok alanlarda ün yapmış önemli mevkiler işgal etmiş ve çeşitli alanlarda otirite sahibi olmuş hemşehrilerimizin bulunduğu bir gerçektir.

Ayrıca Türkiye dışında olupta Irak, Ürdün, Suriye, Mısır gibi Çerkeslerin az çok serpilmiş buldukları memleketlerde pek çok hemşehrimizin daha önemli görevlerde buldukları ve kendilerini içinde yaşadık-

ları topluma tanıtip sevdirdikleri bir gerçektir. Fakat ne yazık ki bu hemşehrilerimiz arasından parmakla gösterilebilecek derecede az olanların dışında hemen hemen hepsi kendi toplumlarına faydalı olmamışlardır. Bir asırdan beri orta doğu ülkelerine perişan bir halde dağılmış bulunan Çerkes toplumu kendi mili meselelerinden habersiz başı boş bırakılmış başka milletlerin amaçlarına alet edilmiş hatta bir çok yerde o milletlerin davası uğruna kraldan dah çok kralcı diyebileceğimiz bir şekilde büyük çabalar göstermişlerdir. Çerkesler yaradılışlarının bir gereği olarak üstün vasıflarının sonucu büyük başarılar göstermiş buldukları memleketin fertleri arasında en ileri bir düzeye ulaşmışlardır. Bu durum kendileri aleyhine bir gelişme göstermiş ve buldukları toplum içinde zaman zaman haksız ve ağır baskılara maruz bırakılmışlardır. Bir çok Çerkes ileri gelenleri de ne yazık ki çeşitli çıkarlar ve buldukları mevkileri koruma gayreti içerisinde Çerkesliklerini inkar ve hatta kendi milleti aleyhinde yabancılarlar iş birliği yapmışlardır.

Sayıları çok az da olsa hangi koşullar altında ve yüksek mevkilerde olmalarına rağmen, asıllarını inkar etmeyen herşeye rağmen irklarını korumaktan çekinmeyip onlar için çeşitli alanlarda çalışma gösteren büyüklerimizi şükran ve rahmetle anmayı borç biliriz.

Yeni yetişen gençlerimizin, bu hususlar gözönünde bulun. milli benliğin korunması ve yaşatılması konularına bir kere daha önemle eğilmeleri gereğine dikkatlerini çekeriz.

ABONELERİN DİKKATİNE

Bütün okurlarımıza ödemesi olarak gönderilen, özel sayımızdan sonra yayınlanacak 43. sayımız da sizlere yine ödemesi olarak gönderilecektir.

Bazı okurlarımız dergilerin muntazam kendilerine gelmediğini bildirmektedirler. Bu gibi durumlarda :

A) Okurlarımızın bir mektupla bize baş vurarak gelmeyen sayılarını istemeleri,

B) Adres değişiklikleri ile açık adreslerini bildirmeleri?

C) Dergilerini muntazam almak, posta da kaybolmalarına engel olabilmek, taahhütlü gönderebilmemiz için de yıllık abone ücretine 5 liralık pul ücreti eklemelerini önemle rica ederiz.

Her türlü yazışma adresimiz P. K : 549 dur.

Türkiye Dışındaki Göçmen Çerkesler

SURİYEDE ÇERKESLER

Suriye ye Çerkesler 1877 yıllarından sonra iki koldan gelmişlerdir.

Birinci kol deniz yoluyla Karadeniz limanlarına Kayseri'ye oradan da Suriye'ye gelmişlerdir. İkinci grup ise deniz yoluya Balkanlara ve oradan da gemilere Suriye ye gelmişlerdir. Bugünkü mevcutları 35.000 olup bunlar Abzah, Kabartey, Bjeduş, Abazalardır. Suriyenin KUNEYTRE bölgesinde GOLAN / JOLAN/da oturan Çerkesler son savaşta buradan ayrılarak, topluca Şam'a göç etmişlerdir. Halen Suriyede perişan durumda bulunan Çerkeslerin Şamda bir dernekleri mevcut olup yayın organları yoktur.

NOT : Geniş bilgi için Kafkasya Kültürel Dergi sayı 15, sf : 18 ye bkz.

ÜRDÜN DEKİ ÇERKESLER

Ürdün deki Çerkesler Kafkasya dan çıktıktan sonra Balkanlara yerleşmişler, oradan gemilerle Ürdün'e geçmişlerdir. Bugün Ürdün de 35.000 Çerkes mevcuttur ve bunlar Şapsığ, Çeçen, Dağıstan Kabartay, Bje-duğlardır. Halen Ürdün deki Çerkeslerin bir kaç derneği ve kısmen Çerkesler hakkında yayın yapan yayın organları vardır.

NOT : Geniş bilgi için Kafkasya K.D. sayı 8, 20 ye bkz.

İSRAİL DEKİ ÇERKESLER

Çerkeslerin İsraile yerleşmeleri 1880 yılına rastlar. İsrail Çerkesleri Kafkasyadan Balkanlara oradanda İsraile gelmişlerdir. Burada Xisariye, Elgabe, Kfar - Kame, Reyhanniye ye yerleşmişlerdir. Bugün İsrailde 2000 Çerkes Mevcut olup bunların çoğu Şapsığ ve Abhaz tır.

NOT : Geniş bilgi için Kafkasya K. D. sayı 7, sayfa 13 bkz.

YUGOSLAVYA DAKİ ÇERKESLER

1864 göçüyle Makedonyaya 200000 kadar Çerkes Osmanlı İmparatorluğu tarafından yerleştirilmiştir. Bunlar Bulgaristan isyanında ve 93 harbinde etkin kuvvet olarak kullanılmışlardır. Bulgar isyanına karşı davranışarı Avrupa milletlerinin Çerkeslere olan sempatisini zedelemiştir.

Kossov - Pole bölgesinde 23 Çerkes köyü kurulmuş olup, Çerkesler bu yerleşme bölgelerinden hiçte hoşlanmamışlar, hayvançılık yaparak ve gümüş işleyerek misafir gibi yaşamışlardır. Bu 23 köyün nüfusları ortalama 500 er civarında olan en önemlileri : Lavkovaç, Hamidiye, Mazgid Pozaranje, Denji, Livoc dur. Berlin anlaşmasıyla bir kısım Çerkesler Makedonyayı terk etmek zorunda kalmışlardır.

1912 de Balkan harbinden sonra yeniden toplu göç başladı? En son olarak gümüze kadar Yugoslavya dan Türkiye ye Çerkes göçü devam ede geldi.

Bu gün Yugoslavyada ki Çerkeslerin durumu şöyledir.

Çerkesler en fazla kosova bölgesindeki köylerde yaşıyorlar. Priştina şehrinde 180 e yakın, Mitroviçada 50, Vişitru da 20, Üsküp te 100. Priştinanın Stanovtsa köyünde 100, Miloşeva köyünde 40, Velikereka da 20, Riloviç de 20 ve diğer yerlerde serpilmiş olarak bir kaç bin Çerkes yaşamaktadır.

Buradaki Çerkeslerin en iyi yönleri yabancılarla evlenmemiş olmaları % 95 inin Çerkesceyi bilmesi ve düğünlerini Çerkes gelenek ve göreneklerine göre ve Çerkes mızıkası ile yapmalarındır.

Son olarak Yugoslavyada azınlıklara kendi dilleriyle okul açma imkanı verilmiş olmasına rağmen az ve dağınık olmaları nedeniyle bu imkandan yararlanamamışlardır.

Şu anda bir Çerkes derneği kurma çabası içinde bulunan Yugoslavyadaki kardeşlerimiz ne yazıkki hala ana vatanları Çerkesya ile ilişki kuramamışlardır. Henüz bilinçli bir devreye giren bu genç kardeşlerimiz Kafkasya dergisi ile ilişki kurmuş ve Çerkeslerin çalışmaları hakkında bilgi edinmişlerdir.

ADIĞE EDEBIYATINDAN PARÇALAR

KAFKASYA (ODICE)'NİN ADIĞELERE VERİLİŞİ

N. KARBEÇ

Tanrılar tanrısı «The» otağı «Ochemafe» (Oşhamafe; Elbrus)'den, bir gün insancıklara haber saldı :

—Tüm kavimler küçük tanrı günü «Theumaf» (Thavmaf; Pazar)'de yanıma gelsinler, yurtlarını dağıtacağım.

Theumaf günü tüm kavimler The'nin katına varıp yurtlarını aldılar.

O sıra Adıgeler uzak bir deniz kıyısında «Seneps» (üzüm suyu; şarap) içip «gegu» (eğlence)'da da kendilerinden geçmiş olarak uyuyorlardı. Bu nedenle, The'nin çağırısını unuttuklarından gidememişler, yurtsuz kalmışlardı.

Adıgeler The'nin katına büyük tanrı günü «Themaf» (hafta)'den sonra gelen küçük tanrı günü Theumaf'da gitmeyi kararlaştırdılar.

Adıgeler Theumaf günü The'nin yanına gidip yurtsuz kaldıklarını, her yerden kovulduklarını söylediler. The :

—Peki, ben herkese yurdunu dağıtırken siz neredeydiniz? - diye sordu.

Adıgeler : «Oho, biz Theumaf'den önceki gece seneps için gegu'da kendimizden geçmiştik. Gelip senden yurt istiyeceğimizi unuttuk, -dediler.

The, doğru sözlü Adıgelerden hoşlandı :

— Verin bakayım, neymiş şu içtiğiniz seneps, -dedi.

The seneps'ten hoşlandı. İçtikçe içmeye başladı.

— Neymiş gegu dediğiniz o şey? Oynayın da göreyim bakalım, -dedi The.

Adıgeler gegu'ya başladılar. İçtikçe içip iyice sarhoş olan «The» de Adıgelerle birlikte gegu'ya katıldı. İyice kendinden geçen The :

— Hoşlandım sizden. Bundan böyle aranızda yaşamak için kendime bırakmış olduğum Dünya'nın en güzel ülkesi «Odice» (Odise; Altın Ülke, Kafkasya)'yi size veriyorum.

Böylece Adıgeler yurtsuz kalmaktan kurtuldukları gibi Dünya'nın en güzel ve eşsiz ülkesine de konmuş oldular.

KHİMİŞİKO PETEREZİN YEMEK YAPTIRIŞI

Peteretz doğduğunda, meme emmedi, insan sütünü içmedi. Süt veren geyiğe varana dek başvurulmayan şey kalmadı. («Doğruysa da, yalansa da benim payım yok, duyduğum şekilde anlatıyorum», diyor anlatan).

Sonra Khımış Tsekaf, Peteretz'in annesi İsp - guaşenin yanına gitti.

«Böyle, böyle, çocuk bir şey yemiyor», dedi.

Bir fincan kaşığı sütümden alsaydı, yemek yemeyi öğrenirdi, yemek yemeyi de bilmeyecekti. Ama sütümden ağzına nasip olmadı. Şimdi böyle yap. Meşe ağacı yandıktan sonra, ateş duralayıp korlar kararır olduğunda, közler külden parıldamaya başladığında, ateşi yay. Çocuğun oturacağı yeri tamamladığında, oraya oturtur da kendisi parlayan küçük korları yakalayıp ağzına atarak yemek yemesini öğrenir,» dedi.

Dönüp İsp - guaşenin dediği gibi ateş yaktı, alevler söndükten sonra, korlar küllenip karardığında, ortasını açıp çocuğu oturttu. Şöyle gidip abanıp küçük korları ağzına atarak, beriye abanıp küçük korları ağzına atarak, Peteretz yemek yemesini öğrendi.

Ne götürülürse, götürülen yemeği yemeye başladı.

YÜKSEK DAĞA ZİCİRLenen NESREN — JAKE'Yİ PETEREZİN ÖZGÜRLÜĞÜNE KAVUŞTURUŞU

Nart Nesren Jake iyi, akıllı, kalbinde kötülük olmayan, güçlkle karşılaşana yardım edip koşan nartların bir önder kişisiydi.

Tanrıya kafa tutan, kendisini tanrı yerine koyan Pek'oj diye biri vardı. Her zaman kızgın, «tanrıyım ben!» diye insanlara düşmanlık güden

kendini beğenmişin biriydi Pek'oj. Epi zamandan beri Pek'oj nartlara dış biliyordu. Bu nedenle Pak'o nartlara bir kötülük yapmanın peşindeydi. Pak'o nart ülkesine büyük korku salıyor, ıslak toprağa meşeleri deviriyor, nartların evlerini yıkıyor, göğe kadar deniz dalgalarını sürüyor, ekinleri de arpayı da yok ediyor, toprağı her tarafından yarıyor, nart otlaklarını kurutuyordu.

Yaptığın nedir, ne diye bu kadar bize baskı kuruyorsun? Mutsuzluk saçan büyük soğuk fırtınaları sevgili ülkemize saldın!» diyorlardı nartlar.

Nartların sözlerini işittiğinde Pak'o, korkunç soğuk fırtınayı salıp fırtınaları yıktı, külü de kömürü de büyük rüzgâra götürtürüp, nartları ateşsiz bıraktı. Nartlar Nesrenin yanına vardılar :

«Uğurlu başımız Nesren, bize bu kadar zorluk çektirene ne yapalım?» diye sordular. «Ateşimiz, aydınlığımız kalmaksızın ölüm bizi çağırıyor», dediler nartlar.

«Umudunuzu yitirmeyin , ben o pako'dan ateşi geri getireceğim,» dedi uzun sakallı Nesren. Egeri atına vurup kolanları sıkılayarak, Nesren

Oşhamafe'ye yollandı az gitti, uz gitti Oşhamafe'ye vardı.

Nesren böylece yüksek dağa çıkış şeklini düşünüp dururken, tüm ulu dağı gök gürlemesi sarmış gibi, şöyle gökyüzü yarılmış gibi geldi Nesrene.

«Küçük adam, ne yapmaya geldin buraya sen? Gitmezsen elimde kaybolacaksın» dedi Pako.

«Sen tanrı mevkiindedin, iyi olduğunu da söylüyorlar. Öyleyse, neden nartların ateşine el kodun? Niçin bizi ateşsiz bırakıp soğuktan donduruyorsun?» dedi Nesren - jake.

«Gideceksen git, başımı ağırtma! Daha ileriye gidersen, hiç acımam akılsız kafana» dedi Pako. Tanrı nedir bilmiyorsunuz siz, nartlar! Unuttunuz beni. Bereketli ürünler devşirdiğinizde, üç ayaklı sofralarımızın başında yer, içerken aranızda olan ben değildim.» dedi Pako. «O bereketli ürünlerden bir şey vermediniz tanrıya. Av dönüşlerinizde yaman olduğunuzu söylersiniz, ama hiç biriniz benimle kazandıklarınızı paylaşmazsınız. Siz nasıl dağa tırmanılabileceğini aramakla oyalanın. Ben seni dağın

en yüksek tepesine zincirleyeceğim. Ölünceye dek acı çektirip tutacağım seni,» dedi Pako.

Pako Nesren'i demir Zincirlerle sıkıca bağlayarak Oşhamafe tepesine zincirledi.

Pako'nun iri bir kartalı vardı. İnsan etine karşı doyumsuz, pis bir hayvandı. Pako kızarak tüm kartalları salıverdi. Kartallar kanatları dağ vadilerine sığmaz halde kör duman gibi uçup geldi. Gelip, güçlü Nesren jakenin göğsüne kondu, keskin gagasıyla yiğit adamın göğsünü parçaladı.

Kartal Nesren - jake'nin yüreğindeki kanı içiyor, keskin burnuyla ciğerlerini gagalıyordu. Yeryüzünde akan denizlerin, derelerin haddi - hesabı yoktur, ama Nesren payına suyun tek damlası da yoktur. Dağ dibinden gürtüldürek pınarlar akıyorlar, ama zincirlenmiş Nesren'in bir avuç olsun su içme olanağı yok, susuzluktan neredeyse çatlayacak. Buzdan zırha bürünmüş, zincirlerin ağırlığıyla elleri, ayakları ezilmekte Ulu Oşhamafe'ye zincirlenmiş Nesren iniliyor, feryat ediyor, inilti seslerini rüzgarlar nartlara kadar iletiyor. Onun iniltisinden nartlar çok üzülüyorlar. Nartlar «Xase»yi (kurultay) topladılar, Nesren'i nasıl kurtaracaklarını, geri getireceklerini konuştular. Nartlar Yimis'i, Fırış'ı, Savsırko'yu çağırılmayı düşünüyorlar, adam yollayıp getirtiyorlar. Ama onlar : «Biz ne yapabiliriz?» dediler. Meğer Pako'dan korkuyorlarmış : Pako çok güçlü, korkunç, yenmek imkânsız.

Sonra nartlar karar verdiler.

Nesren - jake'yi getirebilecek olana büyük mükâfat vereceklerini söylediler, ama kimse «ben giderim» demedi. İçlerinden bir tek olsun korkulu yola düşecek çıkmadı.

«Hep birlikte gidelim,» diyerek yola düştüler nartlar.

Oşhamafe'nin doruğuna zincirlenmiş Nesren - jake büyük acılar çekiyordu. Dağa çıkan yollar çok sıkı kapatıldığından, tırmanacak yol yoktu .

Pako nartları gördü. Görünce, muhafızlık yaptırdığı kartallarını hep birden salıverdi. Kartallar kanatlarından gürlütüler gelerek yukarılardan aşağıya uçup vadiye indiler. Kartallar uçarlarken kanatlarıyla göğü kapattıklarından, güpe gündüz olduğu halde ortalık gece karanlığına dönüşüverdi.

Kartal nart Peniko'yu parçalıyordu, fakat karanlıktan kimse kendisini göremiyordu. Nart atlıları oraya buraya yuvarlanıyorlardı. Yokolup giden az değildi. Sağ kalabilenler toplanıp başları eğik dönmeye başladılar. Korkunç rüzgarlarla (xhotışxo) dondurucu soğuklar vardı, ama ateşleri yoktu.

Nartların ateşine Pako el koymuştu.

«Ne yapalım : yol gösterecek thamatemiz yok, thamatemiz zincirlenmiş ölmekte,» diyorlar nartlar. «Ne yapacağız, Nartlar? Nereden bulacağız kurtarıcıyı? Ateşi geri getiremiyoruz, Nesren'i de kurtaramadık. Ne yapacağız, kime başvuracağız, nasıl bir yaşantı sürdüreceğiz?» diyorlardı Nartlar.

Nartlar ne yapacaklarını bilemez duruma düştüler. Yine çıkış yolu bulamadılar.

«Ben gideceğim, ateşimizi de geri getireceğim, yüzünüzü güldüreceğim,» dedi Peterez. «Ben thamatem Nesren'i bulacağım, bulduğumda da sağ salım getireceğim.

Peterez Karapsasuk (Qereptsvetsıkvu) adını verdiği atına altın eğerini vurdu, savaş elbiselerini giydi, önceleri seferlere çıkışındaki gibi yola koyuldu.

Böylece Peterez Oşhamaefe'ye vardı, dağ eteğinde durup bağırmağa başladı :

«Hey tanrı adlı, niye korkaklar gibi titreyerek dağ kovuklarına gizleniyorsun? Saklanmak yiğitliğe yakışmaz, vuruşmak istersen, çık meydana Sen Nartların ateşine, mutluluğuna el koydun, Nartların yol gösterici thamatelerini de yakalıp dağa zincirledin. Beni Nartlar gönderdiler. Korkmuyorsan, dediklerimi yerine getir, pis kartalını gönderiver!

Gökyüzü kapkaranlık oldu. Kartal bulunduğu tepeden kanatlandı. Kanatları ortalığı kararttı, Peterez'in atını ürkiüttü.

«Hey, atım Karapsasuk, ne geldi başına? Kartal kanatları mı korkuttu seni? Birlikte katlandığımız güçlükler az mı seninle? Sana bu kanatlar mı kılavuzluk edecek olan?

Hızla Karapsasuka üç kırbaç yapıştırdı. Koca kartal Peterez'in yanına geliyordu. Aynı yerde kurttan daha açılmış koça adam yüksek tepe-

den indi. Kartalın kocaman kanatlarından şiddetli kasırgalar esiyordu. Atın ayakları korkudan büzüldü.

«Ne oldun be, Karapsasuk, büsbütün korkmuşsun sen? Beni yalnız komayan bir arkadaşımın! Beni böyle kalbinden söküp bırakma yahu!

Peterez yine Karapsasuku kırbaçladı. At da «pırh» diyerek göğe doğru sıçradı, kartalla boğuşmaya başladı. Ardından dağ doruğundaki buzullukta daha epey boğuştular.

Kartalla boğuşmak Hımışiko Peterez'e zor geliyordu, ama böyle de olsa, kartalın kanatlarını oklarla delmişti. Ardından ortalık birden bire aydınlanıverdi, kartalın delinmiş kanatlarından güneş ışığı geçivermişti.

Güneş kırları, dağları aydınlattı. Böylece dünya aydınlığa kavuşmuş oldu.

Pako'nun kartalını yenen Peterez, kartalı kargısına takıp dağın eteğine indirdi. Orada güneşe karşı parıldayan kılıcını çekip kartalın kafasını koparıverdi. Kartalın iniltisini Pako da duydu. Kartalın can çekişme sesini Teheko Şuçaj da (Tyexekvo ovutsvezh) duydu. Teheko Şuçaj (kara yağmacı) dağdan inip Nart atlısıyla döğüşmeye geldi.

Peterez'le Teheko Şuçaj epey döğüştiler, ama Peterez onu da yenip kellesini uçurdu. Ardından Pseheh (Psexex - canılıcı) Peterez'in karşısına dikildi, ama Nart atlısı ayakta, hiç bir Pseheh'ten korktuğu yok. Peterez vurup Pseheh'in kafasını uçurdu. O da debelenerek yere yuvarlandı. Düşen Pseheh'in debelenmesinden dağlar sarsıldı. Ortalığı yarı karartacak şekilde dağ kuşları üstünden uçup geçtiler.

O gün Nart Peterez çok şeyler başardı. Böyleyken yine de savaşçılar çıkageliyorlardı. Peterez korkusuzca savaşçıyı karşılayıp narayla kılıcını çekti Hızla onun da kafasını uçuruverdi. Peterez atı Karapsasukun sırtında dağ doruğuna tırmandı, Pako da korkusundan tabanları yağlayıp kaçtı.

(Peterezin Nesreni kurtarışı)

Peterez zincirlenmiş Nartın yanına koştu, kargısıyla (pçıpıdjin) zincirleri koparttı, Nesren'i özgürlüğüne kavuşturup yanına aldı.

O gün Nartların mutluluğu, sevinci geri gelmişti. Nart yurdunda esenlikler esti : Koyun çobanlarını konukladılar, birlikte sane içtiler, herkesi eşit ağırladılar.

O gün Nartlar sane içme şölenine başladılar, dansettiler, coşkulu şarkılar okudular, yayalar yaya, atlılar da atlı olmak üzere neşelendiler.

Nart yaşlıları, Nart thametleri Peterez'i övdüler. Uzak dağlardan çıkıp, Nart çobanları sane içimine geldiler.

Kocamış halde Peterez'in annesi İsp - guşe oğluna bakıp bakıp seviniyordu : «Ben oğlumu yalnız bu iş için yetiştirmiş olsaydım bile yeterdi» diyordu içinden.

Peterez'e yiğitlik nişanesi olarak ilk sane kadehlerini sundular, güler yüzle, sevinçle karşıladılar kendisini. O gün çok güzel sözler ettiler Peterez için, çok yaşaması için dualar ettiler.

Peterez'in Nartların en önde yiğitlerinden biri olduğunu söylediler.

NARTLARIN GÖĞE UZANIŞ ŞEKLİ

Hımışko Peterez babasının kanını arayarak Nartları sıkıştırdığında isteklerini Nartlar yerine getiremediler, çünkü yerine getirebilecek gibi değildi.

Bir süre sonra Nartların kendileri Peterez'e sordular.

«Sen olaydın nasıl göğe uzanabilirdin?

— «Merdiven dayayın da göğe çıkın,

Üstüste çıkın da göğe uzanın,

Başka şey demem size!—

Kestirip attı Hımışko.

Nartlar bakıştılar,

Nartlar soruştular :

— Baktığımızda — görüyoruz,

Gittiğimizde — erişemiyoruz,

Göğü aşabilen ne vardır?!—

Setenay — guşe der onlara.

— Dağlar göğe dayanır,

Göğün kenarlarını görüyoruz,

Bulut sislendiğinde — yere iniyor,

Üstüste basarsak — erişeceğiz!—

Diyorlar birbirlerine, umutlanıyorlar,

Koca Nartlar üstüste diziliyorlar.

Ama yine de göğe erişemiyorlar. Sonra insan, yınıj, yısp, hayvan, kanatlı kuş, ağaç, taş, toprak - «bu su - hava - toprak»ta ne varsa hepsini üstüste koydular, onların da tam üstüne Peterez'i diktiler.

Abandığında, göğe dokunabilmesi için bir kedi kuyruğu kadar mesafe kalmıştı, diyorlar.

PETEREZ'İN ÖLÜMÜ

Peterez kan bağışlamaz biriydi - sert adamdı, kötü niyetlilerin canına okuyan, tepelerine inen, aman vermiyen biri olarak yaşıyordu Nart-ya'da.

Peterez'e silah işlemezdi. «Dokuz canlı» (pse liye yiv) dedikleri gibiydi. Uyurken gözlerinin ikisini de kapamazdı, birini kapadığında diğeri durmaksızın bakardı. Bunun için, iyi dinlenmesi bakımından Hımışko Peterez yattığında, duvar dibindeki divanında sırt üstü uzandığında, kendisini büyüten anası Joko - ana yayla oku kapar, Peterez'e nişan alırdı : «Öldürürüm seni, gözünü kapayıp uyu» diyerek. Böyle uyuturdu anası onu. Buydu bir özelliği de onun.

Hımışko Peterez'in öldürdüğü pşı - Marıko soylunun, kökü kala-balığın biriydi. Bundan dolayı, pşı - Marıko'nun akrabaları Peterez'i yoketmek için çok uğraşırlar. Ona vuruyorlardı fakat, ok işlemiyordu, saldırıyorlardı ama, yenemiyorlardı. Böylesine güçlüydü.

Hımışko'yu öldürmekle uğraşanlar vuserej (bilic)in birine danıştılar fakat, o da Peterez'in nasıl yokedileceğini bilemedi.

«Peterez öldü, diye annesine gidin de ne diyeceğine bakın,» dedi onlara vuserej, O sıraları Peterez elinde orak bir muharebede bulunuyordu

Bundan yararlanarak, kötü düşünceliler aralarından birini Joko nane gönderdiler.

«Joko - nan, Peterez artık yaşamıyor, savaşta öldü,» dedi gönderilen adam.

«Yanıldınız, evlâdım, oğlum değildir o ölen, başkasıdır. Oğluma benim ilk görüşümle denk düşen bir ok olmadıkça o ölmez», dedi Joko nan.

«Yanıldık öyleyse, Joko - nan» deyip geri döndü adam.

Adam geri gelip kendisini gönderenlere kocakarının dediklerini anlattı.

«Öyleyse Hımışiko'nun sonu geldi,» diye gültüstüler öldürücüler.

Bir süre sonra Hımışiko Peterez geri döndü. Sabaha karşı evine girdi. Peterez'e annesi yemek yedirdi, içirdi. Hımışiko yatağına gitti, duvar dibindeki divanına sırt üstü uzandığında, anası Joko - nan oku doğrultup :

«Kapat gözünü, yoksa çıkarırım!» diyerek uyuttu onu.

Hımışiko'nun düşmanları kendisini gizlice gözleyip duruyorlardı, sessizce eve girdiler, Peterez'i uyandırmadan sıkı sıkıya divana zincirle bağladılar.

Sonra evden çıkıp bahçede büyük bir gürültü kopardılar.

Bağırtı sesleriyle gürültüye Peterez uyandı, fırladığı gibi, sırtına bağlanmış divanla koşarken kapıya çarptı, divan paramparça oldu, içinde kaldığı haçş de yuvarlanıp gitti. Sabahın alaca aydınlığında şaşkın şaşkın Peterez bahçeye ayak bastığında, üzerine binlerce ok yağdırmaya, gizlendikleri yerlerden kendisine saldırmaya başladılar. Joko - nan şaşkınlıkla fırlayıp çıktı, korkuyla oğlundan yana bakıverdi. Kocakarının ilk bakışı ile aynı anda gelen ok, Hımışiko Peterez'i öldürdü

Joko - nan çıkıp bakmasaydı, ne kadar da vursalar Peterez'i öldürmeyeceklerdi.

Kendisini öbür dünyaya yollayan Joko - nanın ilk bakışı ile aynı anda gelen okun denk düşmesi oldu.

B O R E J

Borej gençliğinde çok ünlü bir yiğitti, boru gibi sesi ile bağırdığında arkadaşlarını toplar, akına gider, ganimetlerle dönerdi. Ama şimdi Borej oğlunu evlendirip köşesine çekilmiş ihtiyarın biriydi. Bir süre sonra da karısı öldü

Borej kendince mutlu yaşayıp gidiyordu. Bir gün arkadaşları kendisine :

— Borej, haline baktıkça üzüyoruz, gel seni evlendirelim, dediler. Borej :

— Evlenip ne yapayım?. İyi kötü yaşayıp gidiyorum, gelinim varken evlenip yuva kurmaya kalkışmam yakışsız olur. Hem kadının kötüsü pek kötü olur, böyle birine düşersem, bu yaştan sonra onu adam edemem dedi. Arkadaşları :

— Borej, ihtiyar yaşında sana bakacak biri gerekli, kilotunu da gelinine yıkatacak değilsin ya?— dediler.

Borej evlenmemek için çok diretti. Ama arkadaşları bir dul kadını soyluluğu ile övüp, en sonunda ihtiyarı evlenmeye razı ettiler.

Borej'in karısı başka bir bölgedendi. Bu nedenle yeni karı Borej'in yiğitliklerine tanık değildi. Böylesine yaşayıp giderlerken bir gün yeni karısı :

— Yahu Borej. Kadınlarla bir araya geldiğimizde baş köşeleri hep bana veriyorlar, yiğitliğini övmekle bitiremiyorlar. Ama, bir de sana bakıyorum da ne diyeceğimi şaşırıyorum : Benim gördüğüm Borej ocağın küllerini eşelemek dışında bir şey yapmıyor. Baya utanıp mahcup düşünüyorum bu durumlar karşısında.

— O, gençliğimdeydi. Şimdi yaşlandım, o işleri kendi yerime oğlum yapıyor. Bak, görmüyor musun oğlumun yiğitliğini? - dedi. Karısı

— İllâ da oğlum, illâ da yaşlandım, diye tutturup atıyorsun, olmaz böyle şey. Yiğitsen yiğitliğini göster; işte o zaman takdir edeyim seni, dedi. Borej :

— Etme eyleme, bu yaştan sonra yapamayacağım şeyler üzerinde ısrar ete, Ele güne dedikodu mevzuu olmayalım dedi Karısı :

— Ben onu bunu anlamam. Önceki yaşantını da bilmem. Bir şeyler yaptysan bile, demek ki, eski karın için yapmışsın. Bunlar beni hiç mi hiç ilgilendirmez. Ya benim için de bir şeyler yap ya da yakamı bırak. Ben de başımın çaresine bakayım. Son sözüm bu, diye kesip attı.

Borej bir şeyler yapmadan karısını susturamayacağını anlayınca düşünmeye başladı. «Bu yaştan sonra Rus köylerine başkına gitsem, adım dahi attırmadan beni yakalarlar. İtibarımı yitirir kepaze olurum. En iyisi bir geçitte pusu kurup baskından dönenleri tuzağa düşüreyim. Böylece ele geçirdiklerimi getirir, çirkef karyı da sustururum, dedi.

O zamanlar hemen her gece akından dönenler olurdu. Borej de en iyi pusu kurulacak yerleri bilirdi. Nitekim, silâhını alıp böyle bir geçitte pusuya yatmıştı.

Bir süre sonra akından dönen bir kabile görüldü. Borej kafilenin yaklaşmasını bekledi. Kabile yaklaşınca en öndeki atlıya nişan alıp ateş etti. Atlı atından yuvarlandı. Bunu gören diğer arkadaşları da, büyük bir baskına uğradıklarını sanıp kaçtılar.

Borej, göğsü açık, kolları sıvalı, silâhını doğrultmuş halde yerde yatan adama doğru dikkatlice yürüyordu. Tam bu esnada yerde yatan yaralının kahkahayla güldüğünü gördü. Borej hayretle delikanlıya sordu :

— Delikanlı, niye gülüyorsun, diye. Delikanlı yattığı yerden

— Babamın bir sözü aklıma geldi de ona gülüyorum. Babam «ay ışığında geçitlerden geçerken temkinli ol, yoksa seni bir göğsü kıllı haklayabilir» derdi. Başıma geldi de ona gülüyorum.

Gerçekten Borej'in ay ışığında açık kolları parlıyordu. İhtiyar adam : «Ah oğlum, evlâdım» diye koştıysa da, iş işten geçmişti.

Borej oğlunun cesedini atına yükledi, sürüyü de önüne katıp evine getirdi. «Yiğitlik göstermemi istiyordun, al beğenebildiğin kadar» diyerek oğlunun ölüsünü karısının önüne attı.

Borej : «İşlenebilecek en büyük suçu işledim, bu suçum karşılıksız kalamaz» diyerek kendisini bir odaya kapattı. Ölünceye kadar yemek yememeye karar verdi. Kendisini caydırmak için kim geldiyse de, dinlemedi, kovdu.

Bu sıralarda bir beyin düğünü vardı. Bey, düğününde bütün ünlü kişileri bu arada Borej'i de, görmek istiyordu. Beye Borej'in durumunu anlattılar. Ama Bey :

— Ne yapın edin, Borej'i düğünüme getirin, mazeret dinlemem, dedi.

Borej'i ölüm orucundan caydırıp düğüne getirebilene mükâfat vadedildi. Ricacılar, hatırlı kişiler, ozanlar, oyuncular hep gittiler yalvarmaya. Ama hiç biri Borej'i kararından caydıramadı. En sonunda, kucağında bir çocukla bir kadın geldi, «Borej'i ben çıkaracağım, eğer mükâfatı verecekseniz» dedi. Kadını Borej'in yanına götürdüler. Borej kadının sesini duyunca :

— Defol, diye bağırdı, senin gibi bir kadın yüzünden bu hale düştüm. Bunca erkek geldi çıkmadım da senin sözünle mi çıkacağım dedi. Kadın :

— Adıgeler kadına attan inerek saygı gösterirler, ben seninle konuşmağa geldim. Bir dinle beni, ondan sonra dilediğini yap» dedi. Kadın konuşmağa başladı :

— Ruslar bir gün köyümüzü bastılar, yakaladıklarını götürüp gittiler. Bu arada bir kaç yaşındaki oğlumu da götürdüler. Birkaç sene sonra Ruslar ikinci kez köyümüzü bastılar. Öncekinde ormandaydım, kurtulmuştum, bu kez beni de yakalayıp götürdüler. Beni bir beye köle olarak sattılar. Beyimiz iyi bir adamdı, iyi davrandı bana, beni başka bir genç köle ile evlendirdi.

(O zamanlar kölelere genellikle iyi davranılır, artsınlar diye yaş farkına bakılmaksızın evlendirilirlerdi).

Bu evlendiğim genç kocamla çok iyi geçiniyorduk. Kucağımdaki bu çocuk ondan oldu. Bir gün banyo yaparken birbirimizi tanıdık. Bunun üzerine, o, gözlerini kör etti; gider de gider. Ben de kendimi öldürmeyi düşündüm, ama düşününce vaz geçtim. Şimdi düşünüyorum, o gence ne desem?... Bu kucağımdaki çocuğa oğlum mu desem, torunum mu desem?... Bu işten benim hiç bir günahım yok, nasıl ad vereyim o çocuğun da hiç birgünahı yok. Hele bu kucağımdaki yavrunun ise hiç mi günahı yok. Daha dünyasından bile habersiz. Sırf bu kucağımdaki suçsuz yavrunun yaşaması için hayatta kalmaya karar verdim.

İşte ben bu vaziyette insan arasına karışmaya utanmadım. Sense alt tarafı «bilmeden oğlunu vurmuşsun», ne diye insan arasına katılmaktan çekiniyorsun?

Borej dışarı çıktı..

KIYI BOYUNUN TILKİLERİ

İki palavracı delikanlı başlarında binbir yamalı tilki derisi şapkalarla geçkin bir kızın yanına sohbeta (psetlxho) gittiler. Kız sordu :

— Kıyı boyunuzdaki tilkiler ne büyüklükte?

— Kıyı boyumuzun tilkileri denize girdiklerinde, deniz ancak topuklarına kadar gelir.

Kız sordu :

— O deniz ne kadar büyük?

— Yedi yüz gemi birbirlerini göremeden seyredeler.

Kız sordu :

— Gemilerin büyüklüğü ne kadar?

— Her birinde yedi yüz azgın boğa rastlaşmadan dolaşır.

— O azgın boğalar ne büyüklükte?

— Bir ağacın tepesini eğip yapraklarını yerler.

Kız sordu :

— O ağaçların büyüklüğü ne kadar?

— Bir av köpeği dibini bir günde dolaşabilir.

— Av köpeğinin büyüklüğü ne kadar?

— Sabah çiftleşerek çıkan inek akşam buzağısı ile döner. İşte ondan büyük.

Bunu üzerine kız :

— Yahu, kıyı boyunuzda bu denli büyük tilkiler varken neden binbir yamalı tilki derisi şapkalarla yanına geldiniz?

TEUÇOJ TSIĞO'NUN «PŞI — VORK SAVAŞI» ADLI UZUN ŞİİRİ

Ünlü Adıge halk ozanı TEUÇOJ Tsiğo (15 Ağstos 1855, Gobequaye köyü - 26 Ocak 1940 saat 07.00, Penejuqaye köyü)'un 31 Ocak 1939 da ödül almasını sağlayan en ünlü uzun şiirine (poem) «pşı - Vork Savaşı» poemi adı verilmektedir.

Teuçoj Tsiğo'nun «pşı - vork Savaşı» adlı uzun şiiri Adıge yazılı edebiyatının ilk tarihsel konulu edebiyat eseridir. Bu şiir, Adıge edebiyatının, özellikle de şiirinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Şiir, 1939 Ağstosunda ozanı tarafından yazdırılmıştır. Adıge yazarlarından ikisi 15 gün süre ile Teuçoj Tsiğo'nun yanında kaldı. Bu on beş günlük süre zarfında ozanın kendisi söyleyerek şiirini yazdırdı.

Tsiğo, şiiri ortaya koymasından önce şiirin temini, Bjeduğ ülkesindeki şiirin söyleniş temasını yakalayabilmek için bir hayli uğraştı. Şiirini 1938 de hazırlamaya başladı. Daha önce Pşı - vork Savaşı üzerine bir şarkısı da vardı. Puşkin'in Adıgeyeye çevrilen «poltava» adlı uzun şiiri Tsiğo'ya okundu, yazılışı biçimi ile konu edindiği olaylar kendisine anlatıldı, bunun üzerine Pşı - vork Savaşı ile ilgili şarkısını yetersiz buldu ve büyük bir şiir hazırlamaya koyuldu. Amacını da gerçekleştirerek, güçlü ve ilginç bir eser ortaya koydu.

Şiir gerçek olaylara dayanmaktadır ve bir tarihi olgu (fakt) durumundadır.

Tsiğo'nun şiirinden verilen bazı parçalardan birinde Kunçikohabl Köyü Şöyle anlatılmaktadır :

Kunçikohable köyü ender büyük köylerden,
Köyün büyük pşıları gittikçe güçleniyorlar
Ovanın yarısı bahçeleri.
Haçes geniş bahçeli,
Evleri saray misali.
Kuytuluktakinde ise, çokça köle barınıyor,
Su kovaları taşıyanı
Su sopası altında.
Kapı önü köle ihtiyarına
Yemek artıkları yediriliyor,

Yemekten sonrası hediyesidir nacağı,
Odun kesiyor.
Elden düşme bir ayakkabı verilirse,
En büyü mülkü.
Kölelere çok çektiriliyor,
İneği sağacağın ahır kapısı yolu,
Aç hayvan gibi tutuluyorlar,
İnsanca görüldükleri yok hiç,
Çiledir tüm yaşantıları.

Eser, gerçeğe dayalı ve düzgün bir büyük kahramanlık şiiri biçimindedir. Destan ve lirizm özelliklerinin bütünleştirilmiş olması, şiire büyük bir heyecan gücü katmaktadır.

Şiir, sanat bakımından da güzel bir biçimde bezenmiştir. Adıge halk ağzının tüm güzelliklerinden yararlanmaktadır Tsıgo. Ozan, sözcük, konu ve üslûbuna yenilikler katmak suretiyle anlatımını kurgulamaktadır, tüm bunlar adeta birer sabah güneşi gibi boyuna parıldayıp ışıdamakta ve insanı sürüklemektedir.

İşte, sözedişi şöyle Pşış ırmağından :
Pşış koca gözlü, sessiz akışlı berrak bir su,
Fazla da büyükçe bir su değil,
İçinden geçen çocukları alıp götüremez,
Gürleştğinde de, gümbürdeyerek akar.
Uzanır kıyısında sıra sıra ağaçlıklar.
Bırakır taşıdığı yerlere miller.
Kaşlarıdır yanlarında söğüt salkımlar,
Parlar çakıl taşları yatağından,
Fazlacası ırmaklardan karalığı,
Durgun bir su değil
Fazla akışlı da değil,
Uzanır pınarlar kıyısında.
Güzel kızlar su taşırılar oradan...

İnsanlar üzerine de aynı tür güzel sözcük ve deyimler bulabilmektedir. Sonuç olarak söylenmesi gereken, eserin anlam idesi ve sanat güzelligi yönünden birbirini eksiksiz tamamlamakta olmasıdır.

Pşının namusuna göz diktiği gececik köle kızını da şöyle göstermektedir Tsıgo :

Pşış ırmağına gezinmeye,
Pşinin adamları geldiklerinde,
Su taşıma sopası omuzunda
Dere bayırını tırmanan
Genç bir kız görüyorlar.
Yüzü ay ışığı aydınlık,
Güzel ki, aklı baştan uçurur,
Gözleri deniz dibi karası,
Şiş gibi örgülü uzun saçı,
İncecik beli ile upuzun fidan boylu,
El dokuması entarisi eskimiş, yama üstüne yamalı,
Güneşte yanmış, ama olmuş daha biçimli,
Yakından bakıldığında çilleri ateş gibi güzel
Dağılıvermiş yüzüne içaçıcı.
Çalışkanlığı, terbiyeli davranışından ilk görüneni,
Kanıtı bunun entarisinin temizliği.
Atlıları görüyor, ürkmüş ceylan gibi,
Atıyor kendini söğüdün ardına.

SEVGİLİ YURDUMUZ

Sevgili yurdumuzdan uzaklarda
Çıktık nice zorlu yolculuğa.
Nerede kalsak da temiz havasını
Kana, kana çektik içimize
Ona olan sevgimiz
Sönmez güneş ışığı gibidir.
Nereye gitsek de gönüllerimizdeydi.
Yabancı gökleri altında
Yürüdük savaş yollarında.
Çerkes ülkesini, değişmedik asla,
Beğenmiyerek hiçbir şeyle,
Şhaguşe suyundan yamaçtaki bizlere bakan
Çoban yıldızı baş ucumuzdaydı hep,
Ondan çok özlenecek bir ana, hiçbir zaman,
Nerede olsak da yoktu bizim,

Harikalı An

KIŞOKO Alim.
(Gopsego Nur)

(Romandan bir parça)

Özet : Kabartay bölgesinde Nalşık şehri yakınındaki Shalmıvoko köyünden Boteş Astemir Pşız Adıgeleri arasında iyi bir dinsel eğitim görmüştür. Boteş Astemir'in babası da Adıge geleneklerine bağlı, saygı-değer bir kişidir.

Astemir aydın birimam olarak görev yürütmeye kalkışınca görevinden ufak bir bahane ile kovulur. Kısır bir erkek olan Yunus hacı dırdırı ile güzel karısı Uzizey'yi yatağa düşürür, hurafe metotları ile kadını ölümüne götürür. Yunus hacının bu cahilâne tedavi metoduna en sonunda farkına vararak karşı çıkan Astemir bu sudan bahane ile cami imamlığından kovulur.

Astemir yoksul olduğundan şimdi köyün tarla bekçiliğini yapmaktadır. (Romanın «Za»allı Uzizey'in Hikayesi» adlı bölümünün Türkçe çevirisi için bk. Düzce Kafkas Kültür Derneği yayın organı «Eğitim ve Bilim Dergisi», sayı 6, Düzce, 1972).

Çarlık Rusyası Birinci Dünya Savaşına girmiştir. Kuzey Kafkasyalılardan da bir tümen asker toplanmaktadır. Ama bir taraftan da ihtilalci görüşler güç kazanmaktadır.

Bu noktadan sonra verilen parçanın ardından Kabartay bölgesinde ihtilal ve cumhuriyet yönetiminin kuruluşu iki ciltte anlatılmaktadır. Bu iki cildin ardından gelen «Mavi Hilal» adlı roman ihtilalcilerin şeriatçi kesiminin mücadelesini konu olarak işlemektedir.

ASTEMİR'İ BÖLGENİN ASKERİ YÖNETİCİSİ ÇAĞIRIYOR

Evi büyük bir üzüntü kapladığından kimse sabaha değin gözünü kapayamamıştı. Astemir elbise ve silahları ile uğraşıyordu, beri yandan da Nane (Astemir'in annesi)ile Dumasar'a (Astemir'in karısı) bir şeyler anlatarak sabahı getirdi, atını çıkarıp eğerledi. Astemir kadınları dua eder halde kapı önünde bırakıp yola düştü. Dumasar ile Nane gözlerini sile sile eve girdiler, Lu'yu uyandırmamaya dikkat ederek. Oysa nerde..., Lu çoktan gizlice bir ağacın tepesine çıkmış babasının gittiği yolu göz-lüyordu. Şamlıvoko köyünden Nalşık rahatça görülebilir, ağaca çıkıldığında bu iş daha da kolaylaşır. Lu, şehre hiç gitmediğinden içi gidi-yordu. Eldar (komşu bir delikanlı - çocuk, Şarime'yi sevmektedir) kendisini şehre götüreceğine söz verdiğinden umutluydu, ama ne zaman?

Yarım saatten fazla sürmeden Astemir Nalşık'a vardı, atını bir tanı-dığına bırakıp yayan olarak Elizabet caddesine doğru yöneldi, Çerkovna caddesinden ilerleyerek.

Caddelerde çok sayıda subayla karşılaşılıyordu, elbiseleri ve silah-ları düzgün, kazak kılıçları sarkık, apoletleri parlak ve atına tüfek bağ-lanmış olanları da vardı, «dım dzım» diye konuşan ve püsküllü beyaz başlıkları sırtlarından aşağı sarkanlar da bulunmaktaydı. Elizabet cad-desinde çok katlı bina sayısı fazla değildi tek katlı binalarda da lokan-talar bulunmaktaydı ki, buralardan çerkes lepsisi ve kebabı kokuları yayı-lıyordu; lokantalardan şen şakrak subay sesleri geliyor kadın kakhaha-ları da bunlara karışıyordu.

Astemir yolda çok sayıda güzel kadınla karşılaşmıştı. Şehirde, Vaşhi Tümen komutanı general Kevkevadze ile Kabartay Alayına komuta ede-cek çar valiahtinin oğlu albay Vorontsoy - Daşkıv'un yarın sabah gele-cekleri haberi doluyordu.

Şehir yakında olsa Astemir fazla gelmezdi, çağrılmasaydı, bugün de gelmiyecekti. Vali çağırıldığında, tanrı çağırıyor gibiydi, gelmemelik olamazdı, böyle kalabalık arasına girildiğinde de rastlanılmıyacak ile karşılaşıldığı da oluyordu. Böyle şeyler düşünerekten Astemir Kabartay askeri valisinin konağına doğru ilerliyordu. Cadde topraklı, yağmur yağ-dığı da çok olmamıştı, çamurlu sularda pırh sırh sesleri çıkaran do-muzlar yuvarlanıyorlardı, caddeye dönük pencereler de temiz perdeler

asılıydı, ama altlarına çomak dayatılmış halde pencereler açılmıştı. Bahçelerde görülen seyrek ağaçlarda tavuklar tünemişlerdi. Kılışbiy'in konağına eriştiğinde Astemir kızgın subay bağırsıkları ile karşılaştı. Askeri valilik konağı çift katlı değildi, uzun bir kerpiç binaydı, üstü teneke kaplama, orta yerinde merdivenli, pencereleri aydınlık, arkası da bahçelikti, onun da ardından birkaç meyve bahçesi taş duvarların üstünden bakıldığında seçilebiliyordu, meyve bahçelerinin daha gerisindeki yamaç üzerinde bir iki ev bulunuyordu, oraya varmadan da kilise bulunuyordu, kilisenin sağ yanında da yapımı yeni tamamlanan kocaman Kabartay Lisesi görünüyordu. Bu okulun yanında görülen bina da hastahane, onun yanbaşındaki de hapishane idi, demir parmaklıklarla çevrili olanı.

Kılışbiy'in konağı önünde kalabalık bir Oset ve Adıge topluluğu bağırsıyordu, içlerinden araba, at ya da eşekle gelenleri de görülüyordu. Bunların her birinin bir işi olduğu belliydi, ama bağırsmalarının nedeni belli değildi. Valiye çıkıp dileklerini söylemek isterlerdi, ama sıranın gelişine değin kimi arabasında, kimi de atı elinde kargaşalığa bakarak bekleyip duruyordu.

Astemir hemen vali katına çıkmayı uygun bulamadı.

Biraz bekledikten sonra, çağırdığına göre beni istiyor olmalı, diyerek sırada bekleyenleri geçip içeri girdi Astemir.

Girdiği büyük odada bir yazıcı masasının başında dudaklarını kıvıltatarak bir şeyler yazıp oturuyordu. Gözlüğü iyice burnuna doğru inmiş, küçük bir bisiklet gibi duruyordu yazıcının. Ama, yazıcı yol üzerindeki gürültüye hiç aldırmıyordu.

— Günaydın, komutan, -diyerek selam verdi Astemir, ama, yazıcı duymamazlıktan geldi.

Bir süre sonra yazıcı kalemını bırakıp gözlüğünün üzerinden bakarak sordu :

— Jıraslan'ın adamlarından mısın sen de?—diyerek.

— Vallahi, bilmiyorum, komutan. Çağırıyorlar, dediler de geldim, —diyerek heyecanlı heyecanlı konuştu Astemir.

— Kimsin öyleyse?

— Tarla bekçisiyim.

— Nerden geliyorsun?

Astemir köyünü, gelişini ve kendisini göndereni söyledi. Yarabbi, biri beni yanlışlıkla çağırmışsa, dönerim, diye çıkmaya kalkıştığında, yazıcı sinirleniverdi.

— Kimsin sen?

— Astemir'im.

— Adını değil, soyadını söyle, ahmak-

Astemir soyadını söyledi.

— Amma da adammışsın? Valinin yanına geliyor bir de geliş nedenini bilmiyorsun. Ne diyeceksin valiye? Nerdenim demiştin?

Astemir hemen soyadını söyledi. Yazıcı bir şey hatırlamış olmalı ki, birden sakinleşiverdi.

— Haa. Şu kenara çekilip bekle, —dedikten sonra yazıcı yeniden yazı yazmaya başladı.

Astemir pencereden baktığında caddedeki kalabalığı ve kargaşayı gördü.

Ansızın Astemir uzun boylu bir Oset'in kılıcını sallayarak biriyle münakaşa ettiğini gördü.

Adamın münakaşa ettiği kişiyi de tanıdı — bu, Jıraslan'dı. Oset ne desede aldırmadan, kılıcının kabzası elinde duruyordu Jıraslan. Oset'in bağırsının ve «Jıraslan'ın adamlarından mısın sen de?» diye yazıcının sorusunun nedenini henüz anlayamamıştı Astemir. Aynı sırada çizmeleri parlayan iki subay hızla Kılışbiy'in yanına girdiler, —hemen artlarından da Aralp Zalımgeri kasıla kasıla ilerliyordu. Zalımgeri valinin yanına varmadan yazıcının kapısı önünde durakladı. Aralp'ın kızgınlığı başından aşıyordu, burun deliklerinden adeta kıvılcımlar saçılıyordu, yüzü iyi traşlıydı, ama yine de iyi bir görünümü yoktu, omuzlarını oynatarak tan sabırsızca oraya buraya bakınıyordu. Bakıp Astemir'i gördüğünde, anlaşılmaz bir halde bir şeyler sıraladı : «Sürükleyip getirdiler herhalde, zorla... terbiye veririm ben size, şımarmayın...» diyerek.

Subaylar geçerken yazıcı tekmil vermek için ayağa fırlamıştı, ama onlar duraklamaksızın valinin yanına geçmişlerdi. Subaylar kapıyı kapatır kapatmaz Kılışbiy'in sesi duyuldu, sözleri anlaşılmasızın. Astemir, onun sözlerini anlamak için pusmuş dinliyordu, ama nemümkün!

Kabin kapısını açaraktan kırmızı suratlı bomba gibi adamın biri içeri giriverdi, başında iri bir kalpak, üstünde de çuhadan gösterişli bir çerkes elbisesi bulunuyordu, elbisenin önündeki hazırları beyaz kemiktendi. Bakışından ve görüşünden aksi bir adam olduğu belliydi, sertliği dillere destandı, takışmaya gelmez, diyerek kendisini dolanırlardı, zorunluk olmadıkça da kimse yanına yaklaşmazdı. Bu tüm memleketin önünde titredığı Kılışbiy idi.

KILIŞBIY İLE JIRASLAN

— Nerde o edepsiz herif? —diyerek fırlayıverdi Kılışbiy, sanki dünyayı yıkacakmış gibi. Gözlerinden ateş saçılardan Aralp ile Astemir'i süzdü. Allaha şirk koşmuş olayım, gözlerinden yıldız çaktırmazsam... kim bu herif?

Subaylar Aralp'a baktılar, niye cevap vermiyor, der gibi. Zalımgeri korkmuşsa da diyeceğini biliyordu :

— Çağırttığınız tarla bekçisi Boteş, —diyerek kısaca kesti.

— Haa. Öyleyse bekle biraz...

Kılışbiy odadan çıktı.

— Gidelim, Aralp, —diyerek.

Hepsi de çıktılar.

Kılışbiy oğlu Jiraslan'ı fazla aramadı, hemen buluverdi atından inmiş bir grupun arasında, Oset soylusu da sabırsızlanarak orada duruyordu. Vali binadan çıkar çıkmaz herkes susmuş kendisine bakıyordu.

Jiraslan başını kaldırmamıştı, gözleri birisinin üzengisine takılmıştı. Kimseyi görmediği, duymadığı sanılırdı Jiraslan'ın, ama Jiraslan'ın duymadığı yoktu, etrafını da olduğu gibi görebiliyordu. Kılışbiy oğlu Jiraslan'ın ailesindendi, hem de ağabeyi olduğundan, usule uysun diyerek,

yerinde saygıyla duruyordu. Ne denli kızsada da, kardeşiz en sonunda, yakışksız bir şey yapmaz bana, —diye düşünüyordu içinden.

Kılışbiy oğlu kızgınlığından sayıklıyordu, ne dediği anlaşılmasız bir halde.

Oset soylusu rusçada konuşmaya başladı :

— Efendim, atımı çaldı, bana hakaret etti. Şikayetçiyim kendisinden.

— Bağışla beni, asil Hazbulat. Sana saygısızlık etmişler, —diyordu Kılışbiy oğlu üzgünömsü bir tavırla. Gözleri fal taşı gibi fırlamış halde, kırsızlığından yakalanmış kardeşinden yana iki üç adım attı :

— Tüh edepsiz! Yüzümüze karattın. Ne deyip insan yüzüne bakaçalış artık? Tüm sülâlenin adını lekeledin. Ölseydin ve seni gömseydin daha iyi olurdu, seni burada bugün böyle görmektense. Kabartay ülkesinin yüzünü karattın, utandırdın bizi, itibarımızı ve namusumuzu ayak altı ettin. Anlıyabiliyormusun sen bunu? Kötü yola düşmüş olarak kalacaksın, ha! Kimin atını çalıyorsun sen? Bilmiyor musun sen Hazbulat'ın en iyilerinden seçerek Vahşi Tümene kırk at bağışladığını? Çok kimse çıkar mı sanıyorsun aynı işi yapabilecek? Niye bunu gözönünde bulundurmazsın başka bir şey düşünmezsen de? Soylu soylunun atını çalıyor.. Bu muydu başımıza gelecek olan? Yoksulların aynı şeyi özlemeliklerini iddia edebilir misin? Söyle bakalım!...

Jiraslan iyi ya da kötü bir şey demedi.

Soylu Oset Kılışbiy oğlunun sözü karşısında yağ sürölmüş gibi yumuşamış halde konuşmaya başladı :

— Yahu. Jiraslan'ın atı yoksa, bir atı ve egeri onun için değerli sayacak olan kişi benimmiyim? İstersen hemen şimdi vereyim, yeteri ki söylesin bir. Misafir buyurduğunda ağırlamak için birkaç baş koyunu kendisinden esirgeyeceğimiz kişi değildir Jiraslan, veririm, söylesin yalnız Komşuyuz, birimizi ziyaret ediyoruz. Biz birbirimizi görmesek, kim görecektir? Beş parmak bir olursa güçlüdür, ayrı ayrı olursa hiç bir şeydir. Soylular ve beylerle birliği edersak, güçlüyüz. Yalnızsan ikiye bölünmüşsün, ikiye bölünmüşsen yokolursun, derler. Ne diye benim gibisinin malını çalsın Jiraslan?

— Yerinde konuşma, hastalıklı sözler bu senin söylediklerin, Hazbulat? Anlayabildiğim kadarıyla akıllıca sözler, diyordu Kılışbiy oğlu. —Jıraslan asil değildir. Hırsızdır. Tırnak kiridir!

Astemir pencereden Jıraslan'dan başkasına bakmıyordu. Ebedi başını eğmemiş delikanlı bugün insanlık yapacak değil, o denli solumuştu da. Şimdiye değin ağzından tek söz dökülmeyen Jıraslan başını kaldırıp Eldar'ın toplantıda (köyde) söylemiş olduğu sözü yineledi :

— Biz hepimiz hırsızız, —diyerek.

Bir süre herkes donup kaldı, ardından ateş gibi tutuşmuş halde Kılışbiy oğlu ağzına geleni sıralamaya başladı :

— Senden başka hırsız olan kimmiş? Kim o «hepimiz» dediğin? Hırsız sensin! Sensin tırnak pıslığı olan! El ve ayakların bağlanmadıysa, babamın soyadını taşıdığından, yoksa, takoz gibi bağlanıp getirilirdin, anladın mı? Ne de utanmaz adammışsın! Erkek değil misin, bıyık taşıyor musun?

— Ne yaptysam da, ağabi kama çektiklerinde korkup kaçmış değilim, —dedi :

Jıraslanın ne demek istediğini beriki iyi anlamıştı. Dzeliko savaşı (1913 te köylü meralarını yağmalayan soylulara karşı yürütülen ayaklanma. çev. notu) sırasında Kılışbiy oğlu da oradaydı. Ayaklanan kalabalık köylüleri dağıtmak için çok sayıda adamı yakalattırıp bağlatmıştı, birinde de paytonla bir büyükçe grupu dağıtmak için aralarına girmişti, ama daha pek ilerleyemeden daha yüreklice olanları kamalarını çektiklerinde, Kılışbiy oğlu karşısında dikilenlerin elinden güçlülükle kaçıp kurtulabilmişti.

— Yoksa sen misin erkek olan? Sülalemizin adını karartan sen mi, edepsiz? Sen misin daha değerli sayılması gereken? —deyip Kılışbiy oğlu Jıraslan'ın yanına koştu, göz açıp kapayıncaya kadar bıyığından yakalayıp çekiverdi. Bıyıktan küçük bir parçayı eti ve derisi ile birlikte koparmıştı, dolayısıyla o yerden kan boşanmaya başlamıştı. Jıraslan'ın çenesinden süzülüp akan kan altın işlemeli hazırlara dökülüyordu. Jıraslan'ın ağzından tek kelime dökülüyordu, alnını ve kaşlarını çatmak dışında. Kılışbiy oğlu parmaklarıyla tuttuğu bıyık parçasını Oset soylusuna doğru

atıverdi. Herkes bıyık parçasına bakyordu, sanki büyük bir bela işleyen bir şey yatıyormuş gibicesine.

— Söyle, Hazbulut. Daha borcun kaldı mı bende? —diyerek Kılışbiy oğlu Osetten yana baktı.

— Hayır, asilzadem. Tanrı görüyor bizi Oset beyi önündeki bıyık parçasını tiksindirici de olsa alıp koynuna koyacaktı adeta, ama yine de olduğu gibi eski yerinde bırakıverdi.

— Haydi, güle güle?

Kılışbiy oğlu merdivenleri tırmanırken gerisin geri dönüp seslendi :

— Herkes öğrensin bey mülküne göz dıkeceklere karşı hiç insafım bulunmadığını. Benim için bolşevik te bir hırsız da. Canlarını sökerim bu ellerimle. İşte bu ellerimle! Görüyor musunuz bunu? İşte öyle, herkese söyleyin bunu!

Jıraslan derhal atına atlayıp dörtnala uzaklaşiverdi oradan, kan boşanan üst dudağına bir tıpa bastırmış halde. Onu engellemeyi kimse akıl edememişti. Kılışbiy oğlu odaya girdiğinde de Oset asili ardından kapıya doğru bir süre bakınıp durdu, gözleri kalmış gibi, ardından kalabalığa dönüp söze başladı :

— Allah işini her daim rast getirsin! Allah yardımcın olsun!

Kalabalık dağılsın bir yana, daha da çoğalıyordu. Hepsi durumu hayretle izliyordu. Jıraslan'ın bıyık parçasını göremeyen gününe yanıyordu, bir yiğidin ölüsü yatarmış gibi. Çocuklar da toplanmış, pazara sabah gelenler de çoğunlukla uğramışlar gördüklerini birbirlerine yarışarcasına anlatıyorlardı, taş üstünde kuruyup katılaştan kan damlalarına ayak basmaya kıyamaksızın.

O gün çok kimsenin aklında kalmıştı.

KILIŞBIY OĞLU İLE ASTEMİR

Gün boyunca Astemir pencere kenarında çit çıkarmaksızın dikili-verdi, acaba beni ne zaman çağırırlar ki? —diyerek. Valinin katına herkesi almıyorlardı, bazı subaylarla başka yerlerden gelme önemli kişiler dışındakileri. Yazıcının odasında Aralp Zalınger de bulunduğu anda asil

ondan çekiniyordu Astemir. Kılışbiy oğlu gürültü patırdı ile adam döv-
düğünde, Aralp sevinerek elini kaldırmış bakıyordu, şimdi de, oturduğu
koltukta arsız bir halde bir şeyler mırıldanıp duruyordu, anlaşılmaz bir
şekilde. Bazan bir şey diyecekmiş gibi, Astemir'e doğru kızgın nazarlarını
attığı da oluyordu, ama öksürüp aksırmak dışında bir şey demiyordu.

Valinin postası geldiğinde yazıcı yerinden fırladı :

«Vali Aralp'ı çağırıyor... yanındaki de gelsin!

Zalımgeri ayağa kalkıp ceketini ve düğmelerini gözden geçirip dü-
zeltti, uzun sarkık kılıcının eliyle tutup çok mağrur bir eda ile kapıya
doğru yürüdü, kapıya vardığında da dimdik durdu.

— Nerde öbürü? Gitti mi? —diyerek dordu.

— Yürüsüne, be aptal herif, —diyerek yazıcı kızgın kızgın baktı
Astemir'e, Astemir de büyülenmeksiz, terbiyeli ve kendisine değer
verdiğini de belli eder bir biçimde Kabartay şefinin karşısında Zalımgeri'
nin yanbaşında durdu.

Kabartay yöneticisi büyük masasından bakıp oturuyordu, masadaki
hokkalar rastgele yerleştirilmiş te olsa, adamın mürekkep kalem işlerin-
de pek acami olmadığı belliydi.

— Bu mu camiden kovulan, aylak gezinip duran? —diyerek sordu
vali.

— Evet, o. Aşlını söylemek gerekirse ne din, ne erkan sayar, az mı
yakındılar dindarlar kendisinden? Büyüğü yoktur, küçüğü de. Köy
toplantısındaki sözleri bile kafiydi Sibirya'ya yolcu olması için, —diyerek
Aralp içindekilerin tümünü dışarı döküverdi.

— Söylendiğine göre, tam bir ahır zaman yarattığıymışsın. He?
Nerden edindin bu denli yiğitliği? —diye vali soru sordu.

Astemir ne diyeceğini bilemedi. Öbürü de bir kitabı karıştırarak
tekrar sordu :

— Boteş'lerden misin?

— Boteş Astemir'im.

— Büyüklere konuşulacağına usule uygun başlanır söze : ya efendim
ya da sayın şeklinde. Duymadın mı böyle söylendiğini? Duymadıysan,
söylüyorum. Camiden kovuluş sebebin nedir?

Astemir'in aklına gelmemiştii bunun sorulacağı, hacıyla kavgalı
oldukları fazla eskiye dayanmıyordu, ama kendi köyünde bile unutul-
muş, hatırlanmaz olmuştu, ama unutmayanlar da varmış ki, şimdi valiye
açıklamasını yapmak gerekmekteydi.

— Yunus hacı ile takışmış olmam.

— Soğukta donup ölenle mi?

— Efet, efendim.

— Başka bir neden daha yok mu?

— Ben onun adına pişmanım. Yalan söyleyeceksen ölüye yık derler,
ama yalan söylemem. Başka bir nedeni yok camiden kovulmamın?

— Elinde dualar bulunan birinin kavga ettiğini kim gördü? Allahın
mübarek duaları eldeyken sopa kaldırıp dövüşmek yakışır mı hiç? Uy-
gun düşer mi böyle şey? Kur'anî bilgin iyidir sanırım... Ye'cüc, me'cüc
dedikleri gibisin gerçekten... Bir taraftan olmayıp Khuşe (xhuşe
Adıge mitolojisinde karıştırıcı kötü bir yaratık) gibi tozularak ortaya
çıkarsan, nasıl yaşayabilirsin bu zamanda? Ailen var mı? —Kılışbiy oğlu
buna benzer birçok şeyleri sordu daha. Astemir nereye gitmiş, ne yapmış
tümünü öğrenmek istiyordu, Astemir de niye bu kadar çok şeyi soruyor
diye sabırsızlanıyordu.

— Peki, ama okuduğun kür'anı da bıraktın? Şimdi unutmamış ol-
duğundan emin misin? He? İyi başlamıştın. He? Yine de eski gibi bilir-
sin herhalde? Hı?

— Şimdi eskisi gibi ezbere bilmiyorum, efendim.

— Ezbere bilmiyorum. Sözü kısa keselim. Zalımgeri, sen git. İşine
devam et. Bugün burada yapacağımız başka bir şey yok. Sana demiyorum,
Astemir. Acele etme. Gördün mü demin at çalana yaptığımı? İşte öyle
yaparım. Hoş olmasa gerek kökünden bıyığı çekip kopartmak. Derilerini
bile tırnağımla soymazsam, bana da Kılışbiy oğlu demesinler. Bolşevik-
liği andırır bir şey gördüm mü, kanım beynime sızrar. Anladın mı? Hı?

unutmayın deme sen bunu, işine yarar. Aralp, gözünü ayırma sen onlardan, kim ne dediyse duyur sen yalnız bana. Haydi yaylan! Bu işi ben kendim görürüm. Boteş, kapat şu kapıyı.

Zalimgeri niye çıkması gerektiğini anlayamadı, ama valiyi selamlayıp dışarı çıktı. Astemir de kapıyı kapadı.

— Şöyle gel!

Astemir masaya iyice yanaştı, biraz da korkmuş halde. Aralp'ı bıraktığına göre, beni de bırakır, diye umuda kapıldıysa da, yine de endişelerini yenememişti. Kılışbiy masadaki küçük bir bibloyla oynarken bir yandan da Boteş'i gözden geçirerek bir şeyler düşünüyordu.

— Seni Serdan Berd (bir Adıge asili)'in övdüğünü duymuştum. Anladın mı? İyi kur'an okuduğunu söylerken. Senin gibisi çok gerekli bize. Kabartay alayına bir imam gerekli. Bunun için çağırdım seni! Ne dersin?

Astemir, valinin ne demek istediğini iyi anlayamamıştı.

— Alaya çok sayıda atlı veriyoruz. Bu işi Şerdan Berd ayarlıyor. Anladın mı? Kabartay Alayına komuta edecek Albay Voronstov - Daşkov sabahleyin tümen komutanı general Kevkevadze ile birlikte gelecek Kabul ediyorsan, söylerim. Anladın mı? Öbür yaptığın işlerden bir hayır gelmez sana. Şimdi böyle bir teklif aldığında kabul etmen gerek. Öp te başına koy bunu. Dolaşan haberleri bilmediğimi sanma, —diyerek Kılışbiyoğlu sesini iyice yükseltti, - Maksidi aptallığından öldürdüler. Bize aptal lâzım değil. Günümüzde geçerli şey kuvvettir. Kafası gelişmiş fikirsizin sağlayabileceği fayda yoktur. «Vatan ve çar sana emanet, dendiğinde, ölmekten çekinme», bu, askerlere söylenmesi gereken. Maksid hakettiğini buldu... Haydi, yaylan, sana bu dediklerimi düşün de, öyle gel. Yine konuşuruz. Anladın mı? Yine söylüyorum bir daha : hayır, olmaz gibi şeyleri kabul etmem. Güzellikle gitmezsen, zorla göndeririz. Er olarak göndertirim seni. Git, yıkıl karşımdan! —diyerek bağırdı Kılışbiy oğlu.

Kabartay askeri valisinin işi ele alış tarzı gerçekten düşündürücü idi. Boteş Astemir'den çok söz edilmişti. Yunus hacı sağlığında az mı şikâyet etmişti kendisini, Şerdan Berd'in tayfası da az söylememişti

Astemir için, kur'an okudu ama, kalbi kirlenmiş, yoksul halkı uyandırıyor, bilemeyecekleri şeyleri onlara kavratıyor, diye. Din gibi şeylere inancı yok, iyi Arapça bildiğinden kur'andakileri Adıgece olarak cemaata anlatıyor, kur'andaki şeyleri başka şekilde anlatıyor, aynı zamanda kanlı herifin biri de, suçsuz Yunus hacıya saldırıp ayak altı yaptı, zararı çok oluyor, dediklerine başkaları inanmasa önemli değil, diye çok hoca şikâyet etmişti kendisini. Kılışbiy oğlu tüm bunları dinledikten sonra akıl etmişti : —Maksid Ali bilgisiz olduğundan öldürüldü, onun yerine geçirilecek birinin iyi kur'an bilmesi gerekli, hem de akli başında olmalı, Astemir tam böylesine biri, öyleyse neden onu göndermeyelim - diyerek.

Maksid'in öldürülüşü şöyle olmuştu : ölü sayısının yükseldiği bir sırada, askerlerin moralini yükseltmek için aralarına girip onlara öğütler verdi. Konuşma arasında şunları da söylemişti : boynuna dua asana kurşun işlemez. Nasıl işlemez miş? İşlemez vallahi, Allah—ü Taala korur onu. Bakalım öyleyse! Bakalım. Ben dua asıyorum, siz de ateş edin bana, göreceksiniz isabet etmeyecek. Maksid uzağa dikildi vurulabileceğini düşünmeksizin, ama bir el ateşle kendisini yuvarlayıp geçtiler.

Alay imamlığına alınacak birinin atlılarla birlikte savaşa gitmesi gerekiyordu, bu iş için de Astemir'den uygunu bulunamazdı.

Astemir öfkelenmişti. Ebedi düşünülse kimin aklına gelirdi Astemir'in böyle bir işe verilebileceği... Kendi başının çaresine bakabilirdi, ama çoluk çocuğunu kime bırakabilirdi ki mahvolurdu tümü de.

— Peki, niye bir şey söylemiyorsun?

— Yapamam, efendim. Ben lâıyk olamam öyle işlere...

— Lâıyk olup olmadığını sen mi bileceksin, yoksa ben mi bileceğim? Nedir seni tereddüde düşüren? —diye Kılışbiy oğlu sordu.

— Çoluk çocuğum. Onlara bakacak kimsem yok. Mahvolurlar, yalvarırım...

Güzellikle gitmezsen, zorla göndeririz. Sana iyilik düşünene dikleniyorsun bir de. Görürsün sen benim ne aksi olduğumu. Çiğnerim seni vallahi, edepsizlik etme.

— Ben diyeceğimi dedim. Hatırımı sayarsan ne alâ, saymazsan da sayma. Başka konuşacak bir şey olacağını sanmıyorum.

— He? Ne sanmıyormusun? Konuşmaya son verecek olan kim? Sen misin yoksa ben miyim? Dul karı çocuğu! Sen gidi seni! Yalvaracağımı mı sandın dizüstü çöküp? İşine gelmiyorsa, vız gelir! Yarın sabaha kadar sana mühlet. Haydi, defol. Konuşacak bir şey kalmadı artık- Hakettin bunu, kancık köpek dölü...

Astemir atına bindiğinde ortalık iyice kararmıştı. Atını bıraktığı evden çok rica ettilerse de, Astemir yemeğe kalmadı, acelem var, gitmem gerekli diyerek. Köy yaklaşp bahçelerdeki ağaçları, köy değirmenini gölgeleyen iri söğütleri gördüğünde, bir parça fundalıklara vardığında Astemir'in morali biraz yerine geldi. Ay da bulutlardan çıkıp Şhalmi-voko ırmağını ve köy evlerinin bir kısmını aydınlatmıştı. Bu köyü bırakıp gidebileceğine inanamıyordu Astemir. Suyu geçip köye girdiğinde köpek havlamaları ve araba gıcırtiları duyulur olmuştu. «Ne derse desin, Kılışbiy oğlu kancayı taktı bana. Ben de bu köyü bırakıp hiçbir yere gitmem» diye andıçiyordu içinden Astemir.

Küçük mezarlığın yanındaki kocamış armut ağacına vardığında karanlıktan fırlayan biri az kalsın atını ürkütecekti nerdeyse.

— Baba! Sen misin? —diyerek koşuverdi Lu kendisine doğru.

Küçük çocuk babasını bekleyerekten sabırsızca ağacın yanında oturuyordu.

Niye burda oturuyorsun halâ? —diyerek Astemir atının dizginlerini çekti.

— Nane ile Dumaser ağlayıp duruyorlar seni hapse atılmış sanarak. Ben de geliyorsa bakayım diye koşup geldim buraya.

— Niye hapsedsinler? Geldim ya işte... Hı?

— Seni hapsedselerdi Eldar ile gelecektik. Bugün Eldar geldiğinde, biz de hapishaneye gider, bıraktırırız, demişti Yarın sabah şehirde ordu toplanacak. General de gelecekmış hem de. Eldar'la birlikte beni de gönderir misin baba? —Lu atın yanbaşımdan koşaradım geliyordu.

— Bakarız, Lu, sabah olsun hele bir.

O akşam Astemir bir türlü uyuyamadı. Dumasar ile Nane de başları öne eğik Astemir'i dinliyordlardı, söze tek tük karışsalar da fazlasını

söylemiyorlardı. Lu da onları dinliyordu, Kılışbiy oğlunun davranışlarına hayret ederek, ama, Jiraslan'ın bıyığının kopartılış haberini dinledikten sonra, uykusu bastırmaya başladığından, gözlerini açmıyordu, yine de dinliyordu konuşmaları. Dumasar ocağı ateşlemiş yemek ısıtıyordu, Nane de namazlıkta oturup bildiği duaları ikişer üçer kez tekrarlayıp okuyordu, tesbih çekerekten bir süre daha namazlıkta kaldı.

Büyükler iyi geçinmiyorlar aralarında. Birbirleriyle uğraşıyorlar. Oysa, yarın büyük bir tören var, ama Nalşık'a gidelim de demiyorlar. Bugün Eldar da başkaları da hazırlandılar. Eldar emanet ceket aldı, ayakkabılarını da parlattı, kalpağını da sildi. Ne de gösterişli bir delikanlı olmuş... Sarime görebilse, kuşkusuz gözü kalırdı. Buydu zaten Eldarın arzuladığı da. Lu, tüm bunları düşünürken uyuyakalmıştı, Kabartay Alayına gönderilecek atlıları ve gelecek generalı babasının görmek istemeyişinin nedenini anlayamadan. Eldar sabah erkenden geldi :

— Tembot! Lu! Gidelim haydi, gideceksiniz! Yahu, uyuyor musunuz? Dumasar, uyandır onları! —diye çağırıyordu Eldar komşu köpeklerinin havlama sesleri arasından.

— Dumaser! Eldar o. Gönderecek misin bizi şehre? —diye Tembot yatağına oturdu.

Lu da uyanmış, gözlerini oğuşturuyordu.

— Bilmiyorum, canım, babanızın ne diyeceğini. Henüz yattı daha, uyandıramam dedi Dumasar.

— Gitsinler, gitsinler. Zararı yok. Görsünler beni kadı olarak verdikleri Kabartay Alayını, —diye Astemir'in sesi yatağından geldi.

— Niye öyle söylüyorsun? Senin ailen ne yapacak alayı? —diyerek Dumasar diretti.

— Gitsinler, gitsinler, hadi. Gözleri açılır. Adamdan barut kokusu ile tüttün kokusu saçılmalıdır, —diyerek Nane de ki çocuktan yana çıktı.

Tembot'la Lu, hızla giyinip birşeyler yediler, ama Eldar acele etmiyordu. Sarime dışarı çıksa da Eldar'ın hazır olduğunu görseydi hemen gelirdi, ama bir türlü ortalıkta görünmüyordu. Nane bunu farkettiler bu nedenle önemsizmişcesine konuştu :

— Dıse (Sarime'nin anası) ile Sarime (on dört yaşında bir kız) Rahim'in (50 yaşında ve Sarime'ye göz dikmiş köyün Acem asıllı bakalı) arabası ile biraz önce şehre gittiler, tanrı bilir ne alacaklarını. Talihli biridir doğrusu Rahim gibi insanlığı olan biriyle bulunan. Zavallı dul kadına yardım ediyor. Allah ta karşılığını versin...

— Rahim'le birlikte mi dedin?

— Evet, evlâdım. Erkenden arabasıyla gelip ana kızı götürdü.

— Gidelim, Eldar. Geç kalmayalım, —diye Lu sabırsızlandı.

— Gidelim.

— Gidelim, vallahi.

— Bakarsın biz de bir arabaya rastlarız.

— Rastlamasak ta gideriz.

Önde Eldar, gerisinde Tembot ve Lu birlikte yola düştüler. Lu, şimdiye değin bir yeri görmediğinden Nalşık'ı bile aşabilirdi. Şimdi görmese, ebedi Nalşık'ı göremezmiş sanılırdı, toplanacak ordu ile general de.

GÖTÜRÜLEN ORDU

KALBI KIRILAN KİŞİ

Boş yer yok adeta. Hatokşoko stadını atlı ve yayalar doldurmuştu. Ufak çocuklar da ağaçlara tırmanışlar, öbek öbek dolmuş olarak bağıрыyorlar, bindikleri dalları sallıyorlardı. Ne kadar da can atıyordu Lu onların arasında bulunmak için. Öküz ve at arabaları, sanki büyük bir pazar yeri imiş gibi, bir sıra boyunca sonu gelmez şekilde dizilmişlerdi, içleri ot ve sazla doluydu, onların da üstünde minderler bulunuyordu. Kadınlar ve genç gelinler siyah başörtüleri altında kollarında çocuklarıyla gözlerinden akan yaşları başörtülerinin uçları ile siliyorlardı. Meydana gelen yaşlılar da kamaları sarkık, bastonlarına dayanarak, güneş gözlerini aldığı anda uzaklara bakamayarak sessizce duruyorlardı. Arabalara çıkmış olanları da vardı. Bu kalabalığın tam karşısında da

savaşa gidecek atlılar bulunuyordu, bu atlılar arasında yakınları, kardeşi, oğlu ya da kocası bulunanlar uğurlamaya gelmişlerdi. Kadınlar ayak uçlarına basarak ellerini sallıyorlar, ağlıyorlar ve dualar ediyorlardı.

— A benim evlâdım, namazdan ayrılmam hiç. Tanrıya dua ederim hep senin için.

— Ben sağken dönemezsen, tanrı bizi yüzakı ile kavuştursun. Benim senden razı olduğum gibi, tanrı da senden razı olsun.

— Hey, parayı mektup zarfının içine koydum. Gider gitmez mektup yaz. Mektupçuya okuturum.

— Aslan; a benim küçük evlâdım. Dua etmeyi sakın ihmal etme, yavrum. Güç durumda kalırsan, sana öğrettiğim duayı oku..

Yaşlı adamlar ise, birşey demiyorlardı. Gençlerin savaşa gitmeleri üzerine bir şey konuşmuyorlardı, ama akrabası ya da oğlu olanlar heyecanlı idiler, kalpleri parçalanıyordu, ama yinede belli etmiyorlardı, daralıklarında da öksürür gibi yapıp geçiştiriyorlardı.

Süvariler saf saf dizilmişlerdi, elbise ve silahları da mükemmeldi, kara kılıçları kartal gagası gibi yanlarından sarkıyordu, kamaları bellelerinde, kısa karabineleri de sırtlarındaki başlıklardan gözükiyordu. Bölük komutanları daha iyi atlarda olarak ve omuzlarındaki apoletleri, parlatılmış atları ile daha gösterişli bir biçimde önde duruyorlardı. Subaylar kürsüden yana bakıyorlardı. Kürsü bayrak ve güzel çiçeklerle donatılmıştı, kürsüye yakın bir yerde de bandocular bulunuyordu, iyi boyanmış boruları güneşte parıldayarak. Atlar da kuyrukları ile sinekleri kovuyorlardı.

Ceza evi yönünden arkasında bir atlı refakatçi ile birlikte bir payton gözüktü, caddenin taşlarını sıçrataraktan. Payton Hatokşoko stadına eriştiğinde birden bandocular marşlar çalmaya başladılar. Bir subay da alanın ortasına fırlayıp kılıcını çekerek haykırdı : «Smirno!», diyerek, sonra atını mahmuzlayarak paytondakilerin yanına koştu ve kılıcını alın hizasına kaldırarak tekmil verdi. Paytondakiler indiler, en yaşlıları önde saftakileri dolaşıp gözden geçirdiler. Alay komutanı albay Vorontsov - Daşkov, küçük yapılı esmer generalin ardından saf saf bölüklerin

arasından geçerek savaşa ne denli hazırlıklı olabileceklerini bir bir kontrol etti. Kılışbiy oğlu da bu ikisinin ardından gidiyordu.

Denetleme bittikten sonra, yürüyüşten önce, bölük komutanları göğsü madalyalarla dolu Vorontsov - Daşkov'a tekmil verdiler. Aynı şekilde albay da koşup tümen komutanına tekmil verdi.

Savaşa gidenler üzerine konuşan yaya ve atlı kalabalık, konuşmayı sonraya bırakarak cıvırtı - pıvırtıyı kesti. Kış mevsimi de olsa ortalık sıcağı, ağaçlar sadece sararmışlardı henüz.

Bando yeniden çalmaya başladı: «Hepiniz Dinleyin» adlı marşla General ile iki albay yüksekçe olan kürsiye çıktılar. Bu üçünün ardında Kabartay ülkesinde adı ünlü kişiler dizilmişlerdi; konuşma için ilk söz Kılışbiy oğluna verildi :

— Hey, kabartay gençleri. Hey, davranın, vatanın yüzünü karartmayın, —diyordu Kılışbiy oğlu, —devlete, çara hizmet için gönderiyoruz sizi, iyi haberleriniz gelirse öğünürüz. Etimizdensiniz, kemiğimizdensiniz. Başınıza kötülük gelirse, üzülürüz. Hey, hey, Kabartay Alayı, de-dirterek adınızı duyuracağınıza güvenimiz var size! Hurra, davranın!

Küçük gürcü generali de bağıra bağıra konuşuyordu, kelimeleri çiğ-çiğneye çiğneye. Öteye beriye döndüğünde göğsünü doduran madalyaları parıldıyordu Madalyalar arasında bulunan haçı gören yaşlı kadın ve erkekler, komutanları uğursuz hıristiyanın biriymiş, müslüman yavrularımızı öldürtüp geçecek, diye üzülüyorlardı.

En sonunda söz bir Adıge yaşlısına verildi, kendisinden umulmayacak yaman bir konuşma yapıyordu.

— Yol gösterenin kartal olursa, seni selâmete çıkarır, yol gösterenin saksağan olduğunda da belâya götürür. Bu bizde bir eski atasözüdür, general. Yavrularımıza kartal gibi komuta edeceğinize güvenimiz var size —diyerek generalden yana dönüp elini sıktı.

Yaşının konuşması biter bitmez, iyi giyimli başka bir yaşlı, güzel bir adıge atını, üç ayağı beyaz, uzun boyunlu bir atı, dizginlerinden tutarak meydana getirdi. Yaşlıyı çok kimse tanımıştı, bu büyük bir at çiftliğinin sahibi olan Kotse Hazeşete idi. Her tarafından parlayan bu

ince ayaklı Adıge atına her tarafından gümüşlü ve siyah işlemeli bir Adıge eğeri de vurulmuştu. Üzengilerin ikisi de gümüşlendi. Alkış ve «hur'a» sesleri arasında bu güzel atı tümen komutanına verdi. Aynı şekilde getirilen başka bir at ta Vorontsov - Daşkov'a verildi.

Alay komutanı dikilip at için teşekkür etti ve hem de oradakileri canla ve başla çalışacağı üzerine umutlandırdı, alayı arızasız, kahramanlık göstermiş ve kabartay ününü yüceltmış olarak geri getireceğine; «Gece gündüz demeden tanrıya dua edin bizim için, mutlulukla, sevinçle bir araya geleceğimiz aydınlık günlerin biran önce yetişmesi için», —diyerek sözlerini bitirdi albay .

Ardından hep birden «hurra» diye bir kez daha bağurdılar, bando da marşlar çalmaya başladı.

Biçimli bir atlı ortaya gelerek komut verdi, bando başka bir marş çalmaya başlar başlamaz, süvari alayı ardarda , bölük bölük yürüyüşe geçti, komutanların yeraldığı şeref kürsüsünün önünden geçerek.

Gerçekten güzel bir manzaraydı bu, güzel isteniyorsa. Lu ile Tembot, kendilerinden geçmiş bir halde atlıların geçişini seyrediyorlardı. Ne kadar da güzeldi ya'abbi, atlılar yan yana, oynadıkça üzengileri parıldıyor, kılıçları, tüfekleri kamaları ve her şeyleri de ne kadar da düzgündü. Lu o denli kendinden geçmişti ki, büyükçe bir kadın topluluğunun ağlaşarak ağıtlar söylediklerini geç farketti. Atlıların geçişi bittikten sonra, ardarda yığılımış arabalar ve o arabalar gerisinden de yaya, araba, atlı grupları ve tutuşan, kimi ağlayan, kimi de bağrışan kadınlar yürüyorlardı.

Kürsüdekiler güzel atlarına binip gittiler, arkalarından bir grup su-bayla birlikte.

Bulvarlı caddeyi dolduran yaya ve atlılar adeta akıyorlardı, biran önce kendileri için bekletilen trene varabilmek için. Tembot ile Lu bu giden atlılar arasında Astemir'in bulunması gerektiğini bilmiyorlardı.

Akşam eve vardığında Lu babasının kucagında gördüğü her şeyi anlatacaktı. Sadece babasına anlatmakla da yetinemezdi. Nane'ye de anlatırdı, arkadaşları nasıl imrenmezlermiş kendisine bu gördüklerini onlara anlatırdı. Eldar, Tembot ve Lu, döndüklerinde bunu anlatmayı

düşünüyordu Lu, buydu sevinici onun, ama her umulan şey gerçekleşebilirmiydi ki...

Bu mutlu ve sevinçli gün, Lu için, üzüntülü güne dönüşecekti.

İki kardeş heyecanla eve girip bütün gün şehirde gördüklerini anlatmaya başladıklarında, Dumesar ile Nane'in üzüntülü yaşlar dökerek ağladıklarını gördüler ve sustular.

— Uğursuz babanız kaçtı, yavrularım, —diyebildi zorlukla Nane.

— Nereye gitti?

— Gitti. Tanrı bilir gittiği yeri. Zalımgere yüz defa sordurdu, gittiği yeri öğrenmek için...

Lu, babası olmaksızın yaşamak durumdaydı artık.

OKURLARIMIZA ÖNEMLİ DUYURU

Sayın Hemşerimiz,

Kafkasya Kültürel Derginiz uzun süren bir çalışma sonucu okurlarına 200 sayfayı geçen özel sayısını sunmuş bulunuyor. Çeşitli nedenlerle derginin yayını hususunda önemli güçlüklerle karşılaşmıştır. Son olarak dergi yayın kurulu üst üste toplantılar yapmış, size sunduğumuz bu özel sayı dışında eskiden olduğu gibi Kafkasya dergisinin yine üç ayda bir yayınlanmasını karar altına almıştır. Ancak en kısa bir zaman sonunda derginin ayda veya iki ayda bir yayınlanmasına çalışılacaktır. On senelik yayın hayatı sonunda Kafkasya dergisinin milli kültür ve problemlerimize çok büyük hizmette bulunduğu kesinlikle anlaşılmıştır. Bundan sonra ki çalışmaların çok daha etkili olacağı inancındayız.

Çalışmalarımızda başarıya ulaşabilmek için her zaman olduğu gibi siz kıymetli hemşerilerimizin maddi ve manevi desteğini görmekteyiz.

25 lira olması gereken bu özel sayımız 15 lira olarak size sunulmuştur.

Bundan amaç her yönüyle Kafkasya ve Çerkesler hakkın da geniş bilgi verilen bu özel sayımızın herkes tarafından okunulmasının amaç edinilmiş olmasıdır.

Şimdilik yine eskiden olduğu gibi üç ayda bir yayınlanacak olan dergimizin yıllık abone ücreti 20 lira olacaktır. Her hususta yakın ilginizi bekliyoruz sizlere güveniyoruz.

Dergi Yayın Kurulu.

Abaza Halkı

KOPSIRGEN O.

Adıgey'de yaşayan «Apsua» (Abhaz) halkının kuzey koluna «Abazalar» (Abazinler) adı verilir. Adıgey'in güney bölümü olan «Abhaz Bölgesinden» (ya da Abhazy'a'da) 17. yüzyılda göçeden bir grup, kuzeyindeki dağlık alanda yerleşmiştir. Adıge kabileleri (Abdax, Bjeğuğ, Mehoş, Besleney, Kabartay vb.) ile kurdukları ilişkiler sonucu Abaza Abhazcasına çok sayıda Adıge kelimesi girmiştir.

19. yüzyılda köleliğin kaldırıldığı (1861) Çarlık Rusyası Adıgey'i kesinlikle işgal edince (1864) sınıfsız Adıge boyları ve bu arada «Abazalar» Osmanlı İmparatorluğuna sürüldü. Yurtlarında kalan Abazalar ise, Adıgeler ile birlikte kendileri için ovalık kesimde kurulan köylerde zorunlu olarak yerleştirildi. Tüm Kafkasya'da 108 bin (1970) sayılan Abhazların 25 bini Abaza adı altında «Karaçay - Çerkes Özerk Bölgesi»nin dört etnik grupundan birini (öbürleri : 113 bin Karaçay, 40 bin Adıge ve 12 bin Nogay) oluşturmaktadır.

Abaza Edebiyatı : Abaza edebiyatı 1924 te «Adıge edebiyatı»ndan ayrılmamıştı. Adıge edebiyatının öncülerinden Tobıl Tatleusten «Abaza Edebiyatı» alanına da eğildi. «Adıge pseukve» (Adıge Yaşantısı, kuruluşu: 1924) adlı Adıgece gazetenin sayfalarında «Abaza Edebiyatı» da doğmaya başladı. Tobıl Tatleusten'in Abazaca okuma kitabı, «Ana Dili» (1927) adıyla yayınlandı. Tobıl'ın 1927 - 1933 yılları arasında ilkokullar ve yetişkinler üzerine Abazaca «Okuma Kitapları» basıldı. Karaçay - Çerkes bölgesi ilk Adıge romanı yazarı olan Tobıl Tatleusten, Abaza edebiyatının Waz Davut, Waz Nuh, Tobıl İsmail, Cır Hamid, Ağırba Cemaledin ve Tseko Pasarbi gibi ünlü edebiyatçıları da yetiştirdi. Bunlar arasında «Azamat» adlı ilk Abaza romanını yazan Tobıl İsmail, genç yaşta ölmesine rağmen, yirmiyi aşkın şiirle iki ciltlik romanını bıraktı.

Ünlü yazar Cır Hamid (1912 - 1972) Abaza edebiyatının asıl kurucusudur. Abazaca yayınlanan «Laşara Gazetesi»nin 1945 - 1952 arasında yönetmeni olan Cır'ın «Yeni Deniz», «Yurdumun İnsanları», «Doludizgin», «Yaşamaya Bakma» ve «Gerçek Yol» adlı öyküleri ile, «Dağların Uyanışı» ve «Babanın Oğlu» adlı romanları yayımlanmıştır. Abaza edebiyatında düzyazı (proz) temelini atan Cır Hamid'in Rusçadan Abazacaya çevrileri dışında, otuz bin kelimelik «Rusça - Abazaca» ve «Abazaca - Rusça» sözlüğü de yayımlanmıştır (bk. Kaf. Der. sayı 34).

İkinci Dünya Savaşından sonra ün yapan Abaza edebiyatçıları arasında «Kazma» adlı romanı ile Tseko Pasarbi, «Murtat» ve «Lambagur» adlı romanları ile Cgotan Kali, çeşitli öyküleri ve «Bir Avuç Toprak» adlı romanı ile Thaytsuh Bemırza, «Gençliğin Yolu» adlı uzun öyküsü ile Brat Kuçuk, ve «Çalman At» adlı romanı ile de Haçiko Zamahşeri bulunmaktadır.

İlköğrenim dili olan ve orta öğrenimde dil, tarih ve edebiyat derslerinde kullanılan Abazacanın son kuşak edebiyatçıları arasında Laguç Cemaleddin, Tlabıça Mira Çktu Mikail, Tseko Yusuf, Dagjay Muhiddin, Shay Katya, Meramkul Alımırza, Ağaç Muhammed, Pşmaho Ebubekir, Kenca Raşid, Kuj Şahım, Kurumbuy Abdullah, ve Mihtz Kerim anılmadılar.

Abaza (Apsua) Şiirinden Örnekler

BENİM ŞARKIM

TSEKO Pasarbi

Sözümün güzelini kime söyleyeceğim
Tarihi halkımdan başka.
İçten ezgilerimi kime duyuracağım
Beni yetiştiren halkımdan başka.

.....
Benim sözüm, şiirim şiirim
Wared sesiyle kuşat kendini
Şiirim şiirim kalbimin waredi
İçten ezgilerinle doldur yürekleri.

KARDEŞİMDEN GELEN MEKTUBA

Yadelerde bulunan kardeşime sunuyorum.

KOPSIRGEN MARİDA

Bu gün ulaştı mektubun
Can kardeşim mektubun
Bilemezsin sen o sevinci
Onun bana verdiği sevinci..

Biz burada sen orada
Sen orada biz burada
Düşünüyoruz ayrılığımızı
İlençliyoruz kötü yazgımızı.

Tanrım, nedir günahımız
Neden kara bizim bahtımız
Yıllar varki ayrınız
Yıllar varki yaralıyız. ?

N'olduydu size atalarımız
Niçin iyi düşünmediniz
Aklınızı, kalbinizi mi yitirmiştiniz
Biz masumları neden ayırdınız?

Göremediniz siz önünüzü
Sonuna kadar aldatılacağınızı
Arabistanı değiştirken Kafkasyaya
Ne olmuştu size, dedelerimiz
Neden dilsiz bıraktınız yavrularınızı
Kör mü olmuştu gözleriniz?

Çırpınır kardeşim, gelmek için
Ama ayaklarını oynatamaz, niçin?
«Bacım biraz su ver» diye
Ta seslenir uzaklardan
Fakat yetişmez ki ellerim
Bu benim kötü kaderim.

Kavuşup görüşmeden
Bir gün ölürsem ben
Bekliyenim yok diye düşünme

Kardeşim yok diye üzülme
En merdi kardeşlerin
En çok seven, en sıcak annelerin
Öz annen Oşhamafe
Yıllardır bekledi seni
Ve bekliyor hala
Dönecektir yavrum diye
Unutma ey Adıge!...

ÖZÜM VATAN

THAYTSUH Bemrze

Yoktur yüreğim gibi zengin
Bu dünyada.
Zenginlik parayla olmaz
Altınla malla hiç olmaz
Sensin özüm vatan
Güçlüce yüreğimde yatan.
Yurdum Sen'n bir ağacın
Ya küçük bir taşın, ya evin
Senin herhangi bir şeyin
Çıkarsa kalbimden
İçten inan
Onun hemen duracağına.

YURDUM

CGOTAN Kali

Ödiyemem hiç bir zaman yurdum
Senden emdiğim sütün hakkını
Bu dünyada yoktur senden bana yakın
Seni hiçbir şeyle ölçemem yurdum.

SEVGİNİ GÖSTER

ÇKTU Mikail

«Sevgini göster».—
Yaklaştı biri bana.
«İşte»,—
Gösterdim ona yurdumu
Uzattım parmağımı yurdumun halkına
Öz köyüme de göğsümle dokundum.

ANNME

TLABIÇA Mira

Hiçde azımsamadan görüyorum payımda
Ağaran saçlarının varlığını
Hazırım saçlarımı değiştirmeye saçlarınla
Gönüllüyüm vermeye genç yüzümü
Ödiyemeyeceğimi biliyorum onlarla
Ama ona bile yanar yüreğin.

HANÇER VE EKMEK

Kızıl AVŞALUMOV

Bu olay Şimi Derbendi'nin yoksul bulunduğu sıralarda, çok önceleri geçmiştir. Bir gece evine hırsız girdi. Karanlıkta, şaşkınlığından, Şimi'nin bacağına dokundu ve onu uyandırdı. Bunun üzerine korkan hırsız odadan dışarı bir mermi hızıyla fırladı. Şimi Derbendi de dolaba koşup son ekmek somununu çıkardı, duvardan da paslı hançeri kaptı ve hırsızın ardından dışarı koştu.

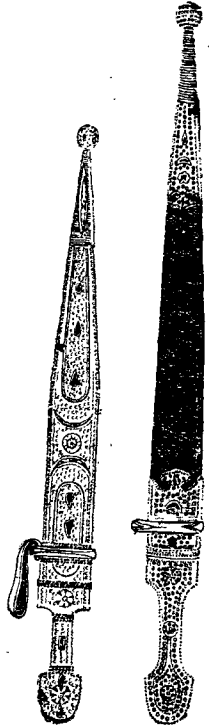
Koşarken «Dur! Dur!» diye bağırdıysa da işe yaramadı. Hırsız o değin hızlı kaçıyordu ki, Şimi ona yetişemedi. Öfkeli ve soluk soluğa eve döndü. Ekmeği yeniden dolaba koyup hançeri de duvara astı ve yatağına girdi.

Karısı «Oh, kocacığım» dedi, ne tuhaf adamsın, hırsızın ardından ekmekle koşuyorsun».

«Aman, be hanım» dedi Şimi, Ne kadar da kıt anlayışlısın. Bu köyde benden yoksulu bulunmadığını, evimde bir şeyim olmadığını kim bilmez ki... Hırsızın da bunu bilmesi gerekirdi. Buna rağmen evime girdiğine göre çok aç olduğu besbelliydi. Kendisini durdurup karnını doyurduktan sonra salıverecektim».

Karısı «Peki, öyle olsun» dedi kuşkulu, Ama, peşinden niye hançerle çıktın?»

«Ekmeği alması için, olmazsa onu hançerle korkutmayı düşünmüştüm. Çünkü, evimize gelen birini aç döndürmek kadar büyük bir günah düşünülemez. Fakat, tanrı tanığımdır ki, onun aç—açına kaçmasında benim bir günahım yoktur,» deyip Şimi Derbendi derin derin iç çekti.

ŞOTA RUSTAVELİ VE ALTIN POSTLU KAHRAMAN

MELAŞVİLİ A. Ö.

Ünlü Gürcü şairi ŞOTA RUSTAVELİ doğumunun 800'ncü yıldönümü olan 1966 da, uluslararası bir ölçüde, çok sayıda yerli ve yabancı Kafkasolog'un katılması ile, Gürcüistan başkenti Tiflis'te anılmıştı. Gürcü halkının Rustaveli'ye sevgisi çağlar boyunca artan bir önemde yaşayagelmiştir. Şairin «Altın Postlu Cengaver» adlı uzun şiiri, otuz aşkın dünya diline ve bazıları da birkaç kez olmak üzere, çevrilmiştir. Kafkasya halklarından Azeri, Abhaz ve Osetlerin dilleri dışında şiir, Özbek, Türkçesine de çevrilmiştir.

Altın Postlu Kahraman adlı uzun şiiri Azerice ve Fransızca çevirileri ile de karşılaştırarak Gürcüce aslından Türkçeye kazandırma denemesine girişmiş bulunmaktadır.

ŞOTA RUSTAVELİ

Aşağıda bu ünlü eserden bazı parçaları okuyucularımıza sunuyoruz :
ALTIN POSTLU KAHRAMAN

Türkçesi : MELAŞVİLİ Ahmet Özkan

GİRİŞ

1. Yaratan koca evreni, ki, salt sanatıyla,
Varlık üstüdür o, tüm tanrısal gücüyle.

Mürekkebim mavi göller, kalemim göl kamışları olsun,
Deşilecektir yürekleri böylece bunu okuyanların.

5. Buyurdular, Kraliçe TAMARA'ya destan yazmayı,
Kaşlar'na, saçlarına ve dahi dudaklarına dizeler dizmeyi,
Billurlardan, yakutlardan yontulmuşsa mercan demeyi,
Sabır taşını çatlatan bakışından sözetmeyi.
6. Bir tatlı dil, bir ustalık, bir başka kalp gerek şimdi bana,
Güç ver sen bana Tanrım, ki, ruh verebileyim bu destana,
Yardım gerek TARİYEL'e, saygı gerek kahramana,
Birbirine içten bağlı bu üç pehlivana.
7. TARİYEL'in aşkına biz akıtalım gözyaşları,
Bulunur mu güzellikte bir eş ona, deyin hani.
Ben RUSTAVELİ, gönülceğizim anar hemen o yiğit atlıyı,
Dizdim inci gibi dilden dile gezen dizelerle bu destanları.
8. Ben RUSTAVELİ, baş koymuşum bir aşk için bu esere,
Hayranıyım ben ordular komutanı o yiğit ere.
Olmaz çaresi aşıkların baş vurulsa da tabiplere,
Ya can katsın canan bana, ya da gömsün beni kuru yere.
Vermiş bolluklarını dünyanın tüm biz insanlarına,
Yaşar yeryüzü sultanları onun bağışlayıcılığıyla.
2. Ulu Tanrı! Görüntüsünü vermişsin sen tüm varolanların.
Yardımet, güç kat bana, kazıyayım kökünü iblisçe karalıkların,
Kabre değin bedenimden sevenlerin tutkusu
Eksilmesin, başıyla bundan öte sen günahımı!
3. Kılıç indiren, kalkan tutan, ok fırlatan bir aslanı,
Gül yanaklı, siyah saçlı TAMARA'yı, ol sultanı
Anlatmak için yürek ister, becerebilir miyim bunu,
Bakmak bile ona, şeker gibi tadverip büyülerken insanı.
4. Anlatalım TAMARA'yı özlemlerle yaşlarla,
Öveyim o güzeller güzelini canla başla.

Türkiye Çerkesleri

— 4 —

(Geçen Sayıdan Devam.)

Hazırlayan : İzzet AYDEMİR

AMASYA İLİ ÇERKESLERİ

Amasya ve çevresindeki çerkesler genellikle 1864 yılındaki büyük göçte deniz yoluyla Samsun limanına gelerek oradan Amasya iline yerleşmişlerdir

Amasya : İl merkezinde 150 - 200 Kadar çerkes vardır.

Merkez köyleri :

Kılıcaatik : 210 Nüfusu Abdzah
Gözlek : 260 » »
İlgazi : 225 » Şapsuğ
Sel'miye : 185 » Abdzah
Yeşiltepe : 140 » »

Göynücek İlçesi :

Konuralan : 220 Şapsuğ
Yeniköy : 120 Şapsığ
Kutuköy : 285 Abdzah

Gümüşhacıköy İlçesi : İlçe merkezinde 200 kadar.
Hamamözü : 1045 Şapsığ
Göçeri : 209 Besleney

Merzifon İlçesi : İlçe merkezinde 600 - 650

Çayır : 60 Abhaz
Ortabük : 245 Besleney »
Yukarıbüyük : 355 »
Aşağıbüyük : 217 »
Yenice : 102 Abdzah
Esentepe (Yuvala) : 255 »

Suluova İlçesi : İlçe merkezinde 350 - 375. civarında çerkes vardır. Bu ilçenin köylerinde çerkes yoktur.

Merzifon ilçesinin Ortabük. Aşağı bük ve yukarı bük köylerinin üçüne birden Tavşandağı denilir. Bu köylerin her üçünde de anadili olarak çerkesçe konuşulur. Çerkes adetleri çok itinalı olarak tatbik edilir. Her zaman çerkes düğünleri yapılır. Merzifon ilçe merkezinde çerkeslerin çoğunluğu da buradan ve Hamam özü bucağından göç etmişlerdir. Merzifon ilçe merkezinde de evlenme düğünlerinin ekseriyetinde çerkes düğünleri yapılır. Bilhassa bu ilçedeki çerkesler arasında samimi dayanışma ve memnuniyet verici sosyal ve kültürel münasebeler mevcuttur.

Amasya ilindeki Çerkeslerin sayısı (5485) dir.

BALIKESİR İLİ ÇERKES KÖYLERİ

Merkez İlçesi :

Kirne, 547 nüfus hepsi Dağıstanlı.
Alacabayır, 204 nüfus hepsi Ş.
Boğazköy, 235 nüfus hepsi V.
Yaylacık, 209 nüfustan 150 A.

Balya İlçesi :

Söbücealan, 82 nüfus hepsi A.

Bandırma İlçesi :

Emre, 405 nüfus hepsi Ş.
Erikli, 690 nüfustan 70 Ş.
Sığircimeciye, 495 nüfus hepsi K.
Yeniziratlı, 371 nüfus hepsi Ş.
Ergili, 1231 nüfustan 238 Ş.
Karaçalıklık, 221 nüfus hepsi. Ş.
Çinge, 100 nüfustan 41 V.

Bigadiç İlçesi :

Kargın, 848 nüfustan 45 Ş.
Orhaniye, 348 nüfus hepsi Ş.
Yağcılar (Adalı), 304 nüfustan 90 A.

Burhaniye İlçesi : İlçe merkezinde 45

Dursunbey İlçesi :

Dereköy, 210 nüfustan 106 A. ve Ş.
Mahmudiye, 189 nüfus hepsi Ş.

Erdek İlçesi : İlçe merkezinde 235

Gönen ilçesi : İlçe merkezinde 305

Balcı, 329 nüfustan 165 A.
Bayramıç, 715 nüfustan 401 A.
Ekşidere, 261 nüfustan 170 V.
Hacimentes, 145 nüfus hepsi A.
Havvelioba (Obaköy) 492 nüfus hepsi A.
Karalarçiftliği, 189 nüfus hepsi V.
Muratlar, 518 nüfus hepsi A.
Ortaoba, 352 nüfus hepsi A.
Tuzakçı, 1624 nüfustan 450 A.
Üçpınar, 190 nüfus hepsi A.
Çalıoba, 209 nüfus hepsi A.
Köteyli, 399 nüfustan 25 Çerkes
Taştepe, 112 nüfus hepsi Çerkes
Armutlu (Sızıköy), 262 nüfus hepsi V.
Ayvalıdere, 242 nüfus hepsi A.
Çınarlı, 297 nüfus hepsi V.

İvrindi ilçesi : İlçe merkezinde 370 Çerkes

Ergama, 1645 nüfustan 110 Çerkes
Çarkacı, 497 nüfustan 230 Ş.

Kepsut ilçesi : İlçe merkezinde 250 Ş.

Dereçerkes, 228 nüfus hepsi Ş.
Dereli, 361 nüfus hepsi A.

Manyas ilçesi : İlçe merkezinde 650 Çerkes

Bölceağaç, 1257 nüfustan 501 V.
Çamlı (Gurafa), 935 nüfus hepsi Lezgi.
Eskiçatal, 873 nüfustan 604 A.
Eskimayas, 450 nüfustan 341 V. ve Ş.
Eşen, 453 nüfustan 231 A. ve V.
Haydar, 629 nüfustan 445 V.

Kızık, 624 nüfustan 355 Ş. ve A.
Kısıza (Kızıl), 2405 nüfustan 230 Ş. ve A.
Kulak, 1274 nüfustan 71 V.
Mürevetler, 1122 nüfustan 231 V. ve Ş.
Tepecik, (Dümbe), 667 nüfustan 395 V. ve Ş.
Yeniköy, 817 nüfustan 320 V.
Darıca, 854 nüfustan 210 V.
Değirmenboğazı, 294 nüfus hepsi V.
Dura, 684 nüfustan 331 V.
Hacıosman, 237 nüfus hepsi V.
Hacıyakup, 227 nüfus hepsi V.
Işıklar, 317 nüfustan 161 V.
Çakırca, 629 nüfustan 301 A.
Çavuş, 716 nüfustan 175 V.
Dere (Aleksi), 313 nüfustan 117 V.
Salur, 2118 nüfustan 238 V.
Süleymanlı, 897 nüfustan 557 V.

Susurluk İlçesi : İlçe merkezinde 304 Çerkes
Aziziye, 124 nüfus hepsi A.
Balıkdere, 740 nüfus hepsi Ş.
Kadıkırı 129 nüfustan 60 A.
Karapürçek, 2160 nüfustan 74 Çerkes
Söğüçayırı, 623 nüfustan 511 Kabartay.
Sultançayır, 640 nüfustan 297 A.
Sülücek, 136 nüfustan 30 A.
Yıldız, 1501 nüfustan 221 A.
Ilıca boğazı, 333 nüfustan 238 Ş.
Kepekler, 268 nüfustan 237 Ş.
Muradiye (Mandır), 1233 nüfustan 356 Ş. ve A.
Ümiteli, 862 nüfustan 5 Ş.
Demirkapı, 1088 nüfus hepsi Ş. ve A.
Gökçedere, 542 nüfustan 54 Ş.

Balıkesir ili köylerinde toplam olarak 9.534 Çerkes bulunmaktadır.
Bu sayıya şehirlerde yaşayan 12000 Çerkes katıldığında tüm Balıkesir
ilindeki Çerkes toplamı 21.500 eder.

SİVAS İLİ ÇERKES KÖYLERİ

Şarkışla köyleri : Derirboga 164 nüfustan 86 Abaza, İğnecik 339
nüfustan 240, Kahvepınar 134 nüfus Çeçen, Karaca ören 150 nüfus, un
84 ü Abaza, Kazancık 363 nüfus Çeçen, Karaca ören 150 nüfus, un
topaç 194 nüfus hepsi K., Tavladere 172 nüfus Abaza, Yenyapan 250
nüfusun 180 Kaberdey, Bozkurt 545 nüfus Çeçen, Kavak 273 nüfusun
196 Çer. YÇassıpınar 354 nüfus Kaberdey, Alaçayır 258 nüfus Çeçen,
İlyashacı 322 Çeçen, Carabdal 265 nüfus Çeçen,

YILDIZELİ Köyleri : Çiz özü 430 nüfus, 400 ü Abaza, Ilıca 269
Nüfusun 185 Kaberdey, Kiremitli (Bibliyol) 395 nüfus Kabardey, Konak
özü 111 nüfusun 86 Aset'n, Merkez yeniköy 275 nüfusun 186 Asetin
Yavu bucak merkezi 944 nüfus 654 Kumuk, Fındıcak 208 nüfus Lezgi, Hal-
kaçayır 334 nüfus 165 Abaza, Üyük yaylasa (Aleskirey) 183 nüfus Kaberdey,
Çırçır bucak merkezi 401 nüfus 370 Abaza, Demirözü (Togojehabl)
609 nüfus 580 Kaberdey,

Kangal İlçesi köyleri Aşağıhüyük 252 nüfusun 168 Kaberdey, Çamurlu
474 nüfusun 365 Kaberdey, Tilkihiyök 247 nüfusun 156 Kaberdey, Yukarı
hüyük 545 nüfusun 478 i Çeçen

Genel Bilgi : Çerkesler Sivas iline 1864 den sonra çeşitli yollardan
gelmişlerdir. Bir kısmı doğu Anadolu yoluyla karadan, bir kısmı Kara-
deniz limanlarından diğer bir kısımda deniz yoluyla Balkanlardan gelip
buraya yerleşmişlerdir.

Genel nüfus : Sivas ilil merkezinde 8.000, Şarkışla, Yıldızeli Kangal
ilçelerinde 1.500, köylerde 8.000 den az olmamak üzere 17.000 den fazla
Çerkes bulunmaktadır.

Sivas ilindeki çerkesler genellikle ana dilleri Çerkesceyi konuşmakta
Köylerde çerkes düğünleri yapılmaktadır.

ÇANAKKALE İLİ ÇERKES KÖYLERİ

BİGA İLÇESİ

Akköprü : 3 — 4 hane Kumuk
Doğancı : 170 nüfusun 100 ü Bjeduğ
İdriskoru : 787 nüfus Bjeduğ

Savaştepe : 739 nüfus Bjeduğ
Geyikkırı : 227 nüfus Kumuk

BAKACAK BUCAĞI

İpkaiye : 719 nüfus Bjeduğ
Cihadiye : 479 nüfus Bjeduğ
Dereköy : 781 nüfus Bjeduğ
Kahvetepe : 310 nüfus Bjeduğ

DİMETOKA

Merkez : 15 hane Adıge
Aşağıdemirci : 406 nüfus Bjeduğ
Bahçeli : 539 nüfus 300 ü Bjeduğ
Emirorman : 177 nüfus Bjeduğ
Hacıköy : 784 nüfusun Bjeduğ
Osmaniye : 135 nüfus Bjeduğ

KARABİGA

Tokatkırı : 290 nüfus si Çerkes

Genel bilgi : Çanakke iline yerleşen Çerkeslerin bir kısmı Balkanlardan bir kısımda deniz yoluyla İstanbul üzerinden Kafkasya dan gelmişlerdir. Ayrıca Bjeduğların büyük bir kısmı 1917 den sonra Türkiye'ye göç etmişlerdi. Köylerde çerkesçe konuşulmakta Çerkes oyunları oynanmaktadır

Köylerdeki 6000 ve diğer merkezlerdeki 4000 nüfusla genel Çerkes toplamı 10.000 civarındadır.

DENİZLİ İLİ :

Akkan, 467 nüfusun 297 si Dağıstanlı.

Akköy (Aziziye) : 892 nüfus 645 Dağıstan, 35 nüfus Şapsuğ.

Saray köy ilçesi : Sıgma köyü 1470 nüfus 75 nüfus Şapsuğ. Denizlide köylerde 1052 diğer merkezlerde 400 olmak üzere 1450 Çerkes vardır.

BURSA İLİ ÇERKES KÖYLERİ

M. KEMAL PAŞA :

Adaköy : 867 nüfusun 350 si şapsığ
Bostandere : 300 nüfusun 100 kadarı Adıge

Eskimezarlık : 254 nüfusu hepsi Adıge
Karaorman : 563 nüfusun 475 i Abzah, Kabartay
Taşköprü : 283 nüfusun 100 kadarı Adıge (Şapsığ)
Tepecik : nüfusu 2097 nüfusun 97 si kabartay.
Ormankadı : Nüfusu 1405, 50-60 kadar Abzah
Mineviz : nüfusu 1306, 50 kadarı Abzah

DEVECİ :

Güvem : nüfusu 719 hepsi Abzah .
Soğucak : nüfusu 459 hepsi Abzah

SÖĞÜT

Kadirçeşme : 339 nüfus hepsi Şapsığ
Merkez : nüfusu 579, 250 si Şapsığ

ÇALTIK BÜK :

Döllük : 176 nüfusun 150 si Abzah.

YENİŞEHİR :

Kavaklıköyü : 876 nüfus 250 si Şapsığ

İNEGÖL :

Fındıklı : 120 nüfus hepsi Şapsığ
Kestanealanı : 250 nüfusun hepsi Abaza
Hacıkara : 497» nüfusun 450 si Şapsığ
Güneykestane : 180 nüfus hepsi Abaza
Mezit uzunbarış : 531 nüfus hepsi Abaza
Rüştye : 160 hepsi Abaza
Sulhiye uzunbarış : 400 nüfus 200 Gürcü 200 Abaza
Osmaniye : 87 hepsi Abaza :

KARACABEY İLÇESİ :

Akcasusurluk : 550 nüfusun 275 i Abzah.
Arapçiftliği : 508 nüfusun 200 ü Şapsığ
Dümbe : 815 nüfusun 410 u Abzah.
Hayırlar :340 nüfusun 200 Adıge
Ulubat : 929 nüfusun 300 Kabartay. ve Abaza
Gönü : 933 nüfusun 50 si Adıge
Canbaz : 797 nüfusun 50 si Adıge

Genel bilgi : Bursa iline gelen Çerkesler 1864 yılından sonra deniz yoluyla İstanbula oradanda Bursaya gelip yerleşmişlerdir. Ayrıca bir kısmıda Balkanlardan gelip yerleşmişlerdir.

Ayrıca Bursa ili içinde 7000 : M. Kemal Paşa da 300 Karacabey de 60 inegölde 100, diğer merkezlerde 1500 olmak üzere Bursa ili sınırları içindeki Çerkeslerin toplamı 9000 civarındadır. Bursa köylerinde genellikle Çerkes dili konuşulmakta Çerkes düğünleri yapılmaktadır.

ÇORUM İLİ ÇERKES KÖYLERİ

Merkeze bağlı köyler :

Ertuğrul : 440 nüfus hepsi Abdzah.
Kuşsaray : 991 nüfus hepsi Abdzah.
Mecidiyekavak : 216 nüfus hepsi Abdzah.
Osmaniye : 106 nüfus hepsi Abdzah.
Sazdeğirmeni : 188 nüfusun 110 u Besleney.
Gökdere : 201 nüfusun 100'ü Belseney.

CEMİL BEYBUCAĞI (Çorak) : 425 nüfustan 300'ü Şapsığ.
Balı (Yakupaga) : 145 nüfustan 80 i Şapsığ.
Erköy : 123 nüfus hepsi Kabardey.
Yeşilyayla : 321 nüfustan 221 i Nogay.

BÜYÜKLAÇIN BUCAĞI KÖYLERİ.

Hamidiyemuhacırı (Doğanlar) : 189 nüfus hepsi Şapsığ.
Kırkdilim (Anejeki habile) : 412 nüfus hepsi Besleney.
Yeşilpınar (Kasey habl) : 276 nüfus hepsi Abdzah.

SEYDİM BUCAĞI :

Tozluburun : 277 nüfus hepsi Besleney.

ALACA İLÇESİ :

Altıntaş (Toğutamış) : 450 nüfus hepsi Kabardey.
Mahmudiye (Kalehisar) : 409 hepsi Abdzah.
Sincan : 685 nüfustan 280 i Şapsığ.

SUNGURLU KÖYLERİ.

Gafurlu : 141 nüfus hepsi Besleney.
Yenihacılarhanı : 135 nüfus hepsi Şapsığ.

Gökçeköy (Hamalı) : 303 nüfus hepsi Abdzah.
Kadıçerkes : 163 nüfus Abdzah.
Saraycık : 143 nüfus hepsi Besleney.
Tuğcu : 405 nüfus hepsi Şapsığ.
Kapaklı : 308 nüfus hepsi Kabardey.
Gökören : 282 nüfus hepsi Abaza.
Sultanköy : 202 nüfusun 100 ü Abaza.
Seyitnizam : 152 nüfus hepsi Abdzah.

MECİT ÖZÜ KÖYLERİ :

Fakıahmet : 202 nüfus hepsi Şapsığ.
Vakıflar : 185 nüfus hepsi Abdzah.
Söğütyolu (Dağun). 385 nüfus Besleney.
Oruçpınar (Karadağ) 483 nüfus hepsi Abdzah.
Karaçal : 63 nüfus Abdzah.
Körpınar : 175 nüfus hepsi Abdzah.

Genel bilgi :Çorum ilinin Çerkesleri 1864 den sonra Kafkasya dan göç ederek Karadeniz limanlarına ve oradanda Çoruma gelip yerleşmişlerdir.

Köylerdeki 8.565 nüfusa Çorum il merkezinde ki 3.000, diğer ilçe ve bucak merkezlerinde ki 4.000 nüfusu ilave edersek. İl sınırları içinde ki Çerkes nüfusu 16.000 e yaklaşır. Genellikle köyler de Çerkes düğünleri mızıkayla yapılır. Davul zurna da çalınır. Köyler de çoğunlukla Çerkes dili konuşulmaktadır.

ESKİŞEHİR İLİ KÖYLERİ

Merkez ilçesi köyleri :

Ağapınar, 482 nüfustan 245 K.
Ahılar, 89 nüfus hepsi Ab.
Akpınar, 246 nüfus hepsi A.
Aşağıkartal (Çerkeskartal), 138 nüfustan 78 K.
Çavtum, 142 nüfustan 98 K.
Gökçekısıık, 238 nüfustan 210 K.
Karaalan, 173 nüfustan 73 Ab.
Karaçay, 381 nüfus hepsi Karaçay.

Kızılcaören, 496 nüfustan 50 Ab.
Kireç (Çerkeskireç), 213 nüfustan 30 Adıge.
Musaözü, 291 nüfustan 265 K. ve Aşuva Abazası.
Nemli, 286 nüfustan 242 Ş.
Sultandere (Sultanönü), 316 nüfus hepsi Adıge.
Uluçayır, 230 nüfustan 220 K. ve Ş.
Çukruhisar (Çerkesçukurlu), 484 nüfustan 84 Ş. ve A.
Karacaören (N.Karacaören), 618 nüfus hepsi Ab.
Beştaşpınarı, 121 nüfus hepsi Ab.
Tandır, 171 nüfus hepsi Ab.

Çiftler İlçesi :

Belpınar, 730 nüfustan 700 Karaçay.
Yazlıkaya, 308 nüfusun hepsi Çerkes.

Mahmudiye İlçesi :

Mahmudiye merkez, 3708 nüfustan 150 K.

Mihalıçcık İlçesi :

Rahmiye, 275 nüfus hepsi K.

Seyitgazi İlçesi :

Fezabat (Çeçengiş), 153 nüfustan 140 Adıge.
Hayriye, 164 nüfus hepsi A.

Sivrihisar İlçesi :

Horto, 1179 nüfustan 400 çerkes.
Holanta, 1550 nüfustan 600 çerkes.

Merkez İlçesinden :

Hekimdağ (Taşköprü), 309 nüfustan 295 çerkes.

Eskişehir ili köylerinde toplam 6.569 Çerkes bulunmaktadır. Bu sayıya şehirdeki 7480 Çerkes nüfusu da eklendiğinde tüm Eskişehir ilindeki Çerkes nüfusu 14 bin eder.

Eskişehir Çerkes köyleri şehre yerleşme nedeniyle çok dağılmıştır.

GÜMÜŞHANE İLİ ÇERKES KÖYLERİ

ŞİRAN İlçesi :

Dumanoğlu : 243 nüfusu Abzah
Günbatur : 161 » »
Sellidere : 109 » »

Gümüşhane'deki Çerkesler 1864 teki geçten sonra buraya yerleşmişlerdir. Köylerde ki bu 513 nüfusa ilaveten, il merkezinde 150, ilçe merkezlerinde de 250 olmak üzere 1000 civarında Çerkes yaşamaktadır. Buralarda dil, gelenek ve görenekler sürdürülmekle beraber, Çerkes düğünleri pek yapılmamaktadır.

İSTANBUL İLİNDE YAŞAYAN ÇERKESLER

İl ve İLÇE merkezlerinde : Yaklaşık olarak 100.000

Yalova İlçesi :

Sogacak : 543 nüfus Abdzeh,
Güney : 528 nüfus Lezgi
Çiftlik, 120 nüfus Karaçay.
Sultaniye, 65 nüfus Dağıstanlı,
Esadiye, 160 nüfus Dağıstanlı,

ŞİLE İlçesi :

Haciz (Hiciz) : 194 nüfus Abhaz
Dereköy : 411 nüfus Abhaz
Darlık : 250 nüfus Abhaz
Kaşbaşı : 200 nüfus Abhaz
Avcıkoru : 195 nüfus Abhaz

ÇEŞİTLİ tarihlerde yapılan göçlerde, Çerkeslerin çoğunluğu genellikle İstanbul'a gelmiş, fakat büyük bir kısmı Kafkasya'dan Anadoluya göçetmiş olanların İstanbul'da iş sahibi olabilmek zorunluluğunda kalanların burada toplanmalarıyla oluşmuştur.

İstanbulda ki Çerkesler arasında hemen hemen bütün Çerkes kabileleri bulunmaktadır. Bilhassa Osmanlı İmparatorluğu zamanında gerek devlet yönetiminde ve gerek askeri sahalarda çok sayıda değerli devlet adamları yer aldığı görülmüştür.

İstanbul merkezinde 100.000, köylerinde 2500 olmak üzere İstanbul ilinde 102.500 Çerkes vardır.

İZMİR İLİNDEKİ ÇERKES KÖYLERİ

Çırpı bucağı : Arıkbaşı 646 nüfusun 536 Şapsuğ.

Ödemiş İlçesi : İlkurşun (Hacılılyas) 437 nüfusun 396 Şapsuğ.

Kaymakçı bucağı : Ertugrul (Çerkesköy) 824 nüfusun 645 Şapsuğ.
Genel bilgi : İzmir ilindeki Çerkesler Balkanlardan buraya gelip yerleşmişlerdir İzmir il merkezinde 6.000 ilçeler merkezlerinde 2.000, köylerde 1577 olmak üzere 10.000 çerkes bulunmaktadır. İzmir ilindeki Çerkesler dillerini kısmen unutmuş olup milli oyunlar yapılmamaktadır.

KAYSERİ İLİ ÇERKES KÖYLERİ

PINARBAŞI KÖYLERİ :

Alamescit (Lağurhable) : 139 nüfus Kab.

Altıkese (Levkıtohab.) : 311 » abaz.

Aşağıbeyçayır (Şıpsihable) : 282 nüfus hepsi Kab.

Aşağıborandere (Şeşenjinbotey) : 500 nüfus kab, çeçen

Aşağıkaragöz (Hosthable) : 496 nüfus hepsi Kab.

← Aşağıkızılçevik (Mekeney) : 364 nüfus hepsi Kab.

Büyükgümüştün (Apşovhable) : 446 nüfus hepsi Kab.

B. Kabaktepe (Tambihable) : 300 nüfus hepsi Kab.

B. Potuklu (İsmelkit) : 463 nüfus hepsi abaz.

← Çerkes boğaz (Aslanhable) : 402 nüfus hepsi Kab.

Eğrisöğüt : 265 nüfus hepsi Asetin, Karaçay.

Eskiyastıpınar (Şenbay) : 658 nüfus hepsi kab.

Gebelek (Kothaliyhable) : 384 nüfus hepsi Kab.

Halit Beyören (Kunaşiy) : 453 nüfus hepsi Kab.

← Kılıçmehmet (Kılıçbihab) : 369 nüfus hepsi Kab.

Kıkgeçit (Jigeyeko hable) : 327 nüfus hepsi Kab.

→ Yukarıbeyçayır (Marguşey) : 300 çerkes,

KAYNAR BUCAĞI :

Kaynar (————) : 1320 nüfusun hepsi hatkoy

Akviran (Petisiye) : 426 nüfusun hepsi hatkoy

Aygörmez (Hitakoy) : 102 nüfusun hepsi hatkoy

Beserek ( ) : 501 nüfusun hepsi hatkoy

Cinli ören (Nıbernakoy) : 163 nüfusun hepsi hatkoy

Çukuryurt ( ) : 275 nüfusun hepsi abadzah

Demirci ören (Hajışhak) : 208 nüfusun hepsi hatkoy

Devederesi (Petsiyeji) : 114 nüfusun hepsi hatkoy

Hayriye (Jamırzey) : 309 nüfusun hepsi kabardey

İnli ören (İvsay) : 459 nüfusun hepsi hatkoy

← Kavakköy ( ) : 180 nüfusun hepsi hatkoy

Kuşçular ( ) : 194 nüfusun hepsi hatkoy

Malak ( ) : 732 nüfusun hepsi hatkoy

Panlı ( ) : 521 nüfusun hepsi abadzah

Söğütlü ( ) : 166 nüfusun hepsi hatkoy

Tahta köprü (Kuraşınhabl) : 294 nüfusun hepsi Kab.

Tersakan (Lakhabl) : 300 nüfusun hepsi hatkoy

Yeniyastıpınar (Canıkoy) : 424 nüfusun hepsi Kab.

VİRANŞEHİR

← Viranşehir (Kundutey) : 513 nüfusun hepsi Kabartay

Dkilitaş (Ymallıkoy) : 495 nüfusun hepsi Kabartay

Hilmiye (Beşkazakhabl) : 492 nüfusun hepsi Kab.

Kaftangiyen (Antsorey) : 432 nüfusun hepsi Kab.

Karahalka (Mertezeyhabl) : 338 nüfusun hepsi Kab.

Karakuyu : 578 nüfusun hepsi Kab.

Kazancık : 554 nüfusun hepsi abaza

Kırkpınar (Sasıkhabl) : 228 nüfusun hepsi Kab.

Kurbağalık (şike bokoy) : 287 nüfusun hepsi Kab.

Methiye (Mudarey) : 728 nüfusun hepsi Kab.

Olukkaya (Janbotey) : 629 nüfusun hepsi Kab.

Pazarsu (Antsoreyeji) : 263 nüfusun hepsi Kab.

Şaçayağı (Kundutey) : 322 nüfusun hepsi Kab.

Şerefiye (Astemirey) : 343 nüfusun hepsi Kab.

Taşoluk (Haçepay) : 190 nüfusun hepsi Kab.

Üçpınar (Hatukşokey) : 337 nüfusun hepsi Kab.

Uzunpınar (Yınırovkoy) : 654 nüfusun hepsi Kab.

Yahyabey (Hatugoşkoyejh) : 586 nüfusun hepsi Kab.

SARIZ KAZASI :

← Karakoyunlu (Çerkesce ismi yok) : 188 nüfusun hepsi Kab.

← İnce mağara : 324 nüfusun hepsi abaza.

— YAHYALI KAZASI :

Burhaniye (Çerkesce ismi yok) : 284 nüfusun hepsi Kab.

Genel durum : Kayseri (Uzunyayla) Çerkesler Karadeniz limanları Akdeniz, Suriye Ürdün yollarıyla gelmişlerdir. Halen Türkiyede Çerkes dilini en iyi konuşulduğu bölgedir. Çerkes düğünleri oldukça geleneklere uyularak yapılmaktadır. Köylerde 20.600 nüfusa ilaveten Pınarbaşı, Kayseri ve diğer ilçe ve bucak merkezlerinde 10.000 den fazla Çerkes nüfusu bulunmaktadır. Bu durum da Kaysèride 30.000 Çerkes bulunmaktadır.

SAMSUN İLİ ÇERKES KÖYLERİ

ALAÇAM İLÇESİ :

Karlı : 498 nüfusu şap-vub.
Yenice : 1179 nüfustan 55 Mehoş,
Zeytinköy : 752 nüfus 80 Mehoş,

BAFRA İLÇESİ :

Balıca : 2041 nüfus Şapsığ abzah.
Gazibeyli : 85 nüfus Abzah — şap,
İlyaskı : 1128 nüfus Adige
Kaygusuz : 75 Mahoş
Keresteci : 50 Mahoş
Sarıköy : Bir kaç hane Adige
Türbe : Bir kaç hane Adige

ÇARŞAMBA İLÇESİ :

Aşağıdikencik : 518 nüfus şap.
Beylerce : 823 nüfus Abzeh.
Bölmeçayır : 662 nüfus Abzeh.
Durakbaşı : 395 nüfus Abzeh
Dikencik : 127 nüfus Abzeh
Karamustafalı : 1906 nüfus şap.
Kızılot : 825 nüfus şap.
Köklük : 312 nüfus şap.
Kurtahmetli : 596 nüfus şap.
Melik : 226 nüfus şap.

Paşayazı : 791 nüfus şap.
Safalı : 529 nüfus Abzah.
Tepealtı : 547 nüfus Abaza - Abzeh
Vakıfköprü : 1. 166 nüfus şap - abzeh

DİKBİYİK BUCAĞI :

Merkez : 650 nüfus şap - Abzeh
Çelikli : 309 nüfus şap.
Epçeli : 900 nüfus Abzah şap.
Gölceğiz : 222 nüfus Abzeh
Hamzalı : 906 nüfus Abzeh - şap.
Irmaksırtı : 750 nüfus Abzeh
Otluk : 279 nüfus şap.
Turgutlu : 711 nüfus Abzeh.

HAVZA İLÇESİ :

Çevizlik : 386 nüfus Abaza
Dünderlik : 67 nüfus Abzeh
Gelincik : 63 nüfus Adige - Türk
Gürün : 89 nüfus Abaza
Karabük : 83 nüfus şap.
Karameşe : 118 nüfus Abaza
Kıroğlu : 86 nüfus Abzah
Kocapınar : 1068 nüfus Abaza - Türk
Meryemdere : 79 nüfus Abzah
Orhaniye : 90 nüfus Abzah
Uluçal : 168 nüfus Abzah

KAVAK İLÇESİ :

Bükçeğiz : 107 nüfus Vub.
Çarıklıbaşı : 76 nüfus Abaza
Çataltepe : 120 nüfus Vub.
Germiyan : 65 nüfus Abadzeh
Kapıhayat : 72 nüfus Vub.
Karacapınar : 181 nüfus Vub.
Karlı : 213 nüfus Vub.
Sıralı : 170 nüfus Vub - Abadzah

Yenitoptepe : 392 nüfus Vub - Abadzeh
Biçincik : 344 nüfus şap.
Hisariye : 173 nüfus Abadzeh
Sakızlık : 183 nüfus Abzah

LADİK İLÇESİ :

ARSLANTAŞ : 113 nüfus Adige - Türk
Hasırcı : 330 nüfus Abzah
Soğanlı : 214 nüfus Abzah
Ahmetsaray : 865 nüfus Abzah

ŞİHLİ NAHIYESİ :

Daldere : 295 nüfus Abzah
Hizarbağı : 132 nüfus Abzah

TERME İLÇESİ :

Emiryusuf : 988 nüfus Abzah
Hüseyinmescidi : 2094 nüfus Abadzah - şap.
İmanalisi : 462 nüfus Abadzah - şap.
Karamahmut : 254 nüfus Abzah - şap.
Kumcıgaz : 1345 nüfus Abzah - şap.
Ortasöğütlü : 552 nüfus Abzah - şap.
Yenicami : 472 nüfus Abzah - şap.
Sancaklı : 559 nüfus Abzah - şap.

VEZİRKÖPRÜ İLÇESİ :

Doyran : 397 nüfus Abzah
Duruçay : 247 nüfus Kab.
Karabük : 164 nüfus Abzah
Kavakpınarı : 108 nüfus Abzah
Kületek : 157 nüfus şap.

BEŞPINAR BUCAĞI :

Bakla : 431 nüfus Abzah
Halilbaba : 201 nüfus Abzah

ELEMİ BUCAĞI :

Köprübaşı : 243 nüfus Adige - Türk
Alanbaşı : 128 nüfus Abzah
Ağcaalan : 223 nüfus Abaza - Abzah
Başfaki : 73 nüfus Abzah
Bektaş : 65 nüfus Abzah
İshakyeri : 30 nüfus Abzah
Kadıçayı : 177 nüfus Abzah
Yarbaşı : 95 nüfus şap.
Düzce : 175 nüfus şap.

GENEL BİLGİ : Samsun köyleri genellikle 1864 yılından sonra Kafkasya dan deniz yolu ile göç ederek buralara yerleşmişlerdir. Türkiyede Adigelerin en çok bulunduğu il burasıdır. Köylerde genellikle Çerkesce konuşulur, düğünler Çerkes usullerine göre yapılır, Çerkes gelenek ve örneklerine genellikle uyulur. Samsun il merkezi 10.000, ilçe merkezlerinde 5.000, köylerinde 33.200 olmak üzere 48.000 Çerkes vardır.

KOCAELİ ÇERKES KÖYLERİ

Merkez İlçe köyleri :

Hikmetiye (Büyük Derbent), 1084 nüfustan 221 A.
Maşukiye, 2125 nüfustan 156 A. ve V.
Uzuntarla, 752 nüfus, hepsi Çerkes
Ketenciler, 556 nüfusun hepsi Abzah
Karaağaç, 741 nüfustan 55 Çerkes
Karamürsel ilçesi köyleri :
Aktoprak, 197 nüfusun hepsi Çerkes,
Fevziye, 527 nüfusun hepsi Çerkes
Karadere, 341 nüfusun hepsi Çerkes
Mahmudiye, 364 nüfusun hepsi Çerkes

Kocaeli'nin karışmamış köylerinde Çerkesçe konuşulmakta, ulusal gelenekler sürdürülmektedir. Karamürsel ilçesi köyleri benliğini tüm Türkiye'de en çok koruyabilmiş köylerdendir.

Kocaeli köylerinde toplam 3. 169 Çerkes yaşamaktadır. Bu sayıya şehirlerde bulunan 6200 Çerkes de eklendiğinde, tüm Kocaeli Çerkes nüfusu 10 bin eder.

KONYA İLİ

KARAMAN İLÇESİ :

Gökçe : 202 nüfusun hepsi Adebzah

Eminler : 239 nüfusun hepsi Abedzah. Çerkesçe adı Kulokohable dir.

EREĞLİ İLÇESİ :

Orhaniye : 329 nüfusun yarısı Kabartay.

KADINHAN İLÇESİ :

Buradaki Çerkesler Abedzah olup göçmen ve yörükte vardır.

MECİDİYE (EŞME)

Nüfusu 96. Yörüklerle karışıktır. Çerkes mevcudu 9 hanedir

İLGİN KAZASI :

İhsaniye (Gazileri) : 433 nüfusun hepsi Abedzah.

Zebiler : Hepsi abedzah

Şevketiye (Puhtu) : 242 nüfusun hepsi abedzah

Orhaniye : 570 nüfusun hepsi Abzah.

AKŞEHİR İLÇESİ :

Akbaba : Hepsi abzeh

Maarif : 411 nüfus Abzah.

Ulupınar : 293 nüfus hepsi abzah.

KÜTAHYA İLİ :

Yenice : 388 nüfusu 300 u Şapsuğ Abzah (Altıntaş ilçesinde)

Yeni kızılca ören (Hamidiye) : 277 nüfustan 189 Abaza (merkez ilçe).

Ayrılcı : 416 nüfustan 278 Abaza (merkez ilçe.)

Kıçır : 260 nüfus hepsi Abzah (simav ilçesi).

MANİSA İLİ

Çerkes Mahmudiye : 299 nüfus 163 Şapsuğ - Abedzah.

Karaagaçlı köyü : 2194 nüfusun 312 Şapsuğ.

Çerkes Tefikiye : 467 nüfusun 142 i Abaza.

Tekkeşan (Süleymaniye) : Çerkes pekaz kaldı?

Çerkes sultaniye : Çerkes kalmadı

GENEL BİLGİ :

Köylerde dil bilenler azalmış, olup Çerkes düğünleri yapılır, yalnız

Çerkes tevfikiye de Çerkes oyunu oynanmaz.

MANİSA İli Çerkesleri Kafkasyadan rumeliye ve oradan da İzmire gelip yerleşmişlerdir. Manisa köylerinde 600 diğer merkezlerde 500 Kadar Çerkes bulunmaktadır Hepsi 1100 Civarındadır.

MARAŞ İLİ

AFŞİN İLÇESİ :

Deveboynu : 457 nüfus Anzurey, Kab.

Yazköy : 228 nüfus Abzah

ÇOKAK BUCAĞI :

Akifiye : 462 nüfus Abzah — Kab,

Çiğsar : 154 nüfus Abzah. Kab.

Kavlaktepe : 402 nüf Abzah — Kab.

GÜCÜK BUCAĞI :

Gücük : 903 nüfusun 80 i çeçen

Soğucak : 526 nüfusun 70 i Kab.

GÖKSUN İLÇESİ :

Kaleköy : 374 nüfusu Kab.

Karahmet : 281 nüfusun 160 i Kab.

Kireçköy : 283 nüfus Lezgi,

Mahmutbey : 248 nüfus Abzah,

Mehmetbey : 497 nüfus Abzah,

Saraycık : 280 nüfus Kab.

Tahirbey : 247 nüfus Abzah

ÇARDAK BUCAĞI :

Çardak : 1507 nüfus 850 si Çeçen

Fındık : 650 nüfus 120 si Kab.

Kamışcık : 618 nüfus 120 si Kab.

Kirkmaz : 560 nüfus (yendirey) Kab — Yendirey,

Genel Bilgi : Çerkesler Maraş'a kara ve deniz yoluyla geldiler,

Köylerde çerkesçe konuşulmakta, çerkes oyunları oynanmaktadır. Köy-

lerde 5.500, şehirlerde 3.500 olmak üzere 9.000 çerkes vardır.

MUŞ İLİ

Şehir : Çerkes nüfusu 600

Çöğürlü : 365 nüfus Çeçen

Aydınğün : 267 nüfusun 200 ü Lezgi, Çeçen

Kıybaşı : 246 nüfusun 200 ü Çeçen

Mescitli : 257 nüfusun 200 ü Asetin

Karaağıl : 992 nüfusun 600 ü Asetin

Kurganlı : 240 nüfus Asetin

Sarıpınar : 1058 nüfus 100 ü Asetin
Yaramış : 510 nüfus 300 ü Asetin

VARTO

Bağıcı : 290 nüfus Çeçen
Kayalık : 251 nüfus Lezgi,
Tepeköy : 398 nüfus Çeçen
Ulusırt : 145 nüfus Çeçen
Arınç : 463 nüfus Çeçen

Şehirde 600, Köylerde 3950 olmak üzere muş ilinde 4.500
Çerkes vardır.

BİLECİK İLİ

Elmabahçe : 95 nüfusun 80 i (abaza)
Hasandere : 138 nüfusun hepsi abaza
Küncez : 221 nüfusun 170 i (abaza)

BOZHÜYÜK İLÇESİ :

Akçapınar : 297 nüfusun 70 i (abadzah)
Akpınar : 445 nüfusun 320 si (abadzah)
Ali beydüzü : 172 nüfusun 100 ü (abadzah)
Karaağaç : 659 nüfusun 500 ü (abadzah)
Kovalca : 330 nüfusun 290 ı (abaza)
Poyra : 827 nüfusun 300 ü (şapsığ)

DÖRURLU BUCAĞI :

Karaçayır : 226 nüfusun 115 i ,brakey)

İNÖNÜ BUCAĞI :

Kümbetak pınar : 365 nüfusun 20 si (brakey)
Kümbetyeni köy : 238 nüfusun 150 si (brakey)
Okclubalı : 1050 nüfusun 500 ü çerkes.

BAZARYERİ İLÇESİ :

Çerkes alma : 182 nüfusun 79 u (abedzah)
Sarnıç : 78 nüfusun Hepsı abedzah.

SÖĞÜT İLÇESİ :

Düzdağ : 260 nüfusun 140 ı abedzah.

Genel durum : Bilecikteki Çerkesler İstanbul ve Balkan
lardan gelmiştir. Köylerde genellikle Çerkesce konuşulmakta
Çerkes oyunları kısmen yapılmaktadır. Köydeki nüfus 3. 000,
Bilecik il ve ilçelerindeki 1500 nüfus ile Bilecik il sınırları için
de 4500 Çerkes bulunmaktadır.

BOLU İLİ ÇERKES KÖYLERİ DÜZCE İLÇESİ :

- 1 — Abzah Mehmet ef. (Hoşahabl.) : 1864 ten sonra (Tahirağa) (Gutehabl) Nüfusu : 399
- 2 — Ağaköy (Lukhujuhu habl) : 266 Nüfusun
- 3 — Aıncahasan bey (Hamcihabl) : 143 nüfusun
- 4 — Arapçiftlik (Kazukohabl) : 233 nüfusun
- 5 — Aziziye (Muride habl) : 671 nüfustan
- 6 — Bataklı çiftliği (Şaleho habl) : 248 nüfustan
- 7 — Bayremzi (Bremje habl) : 172 nüfusun
- 8 — Akınlar (Beslanbey' (Bigihabl) : 187 nüfustan
- 9 — Büyükaçma (Noguj habl) : 178 nüfusun
- 10 — Cicubey : 143 nüfusun hepsi
- 11 — Civit (Xaxu habl) : 296 nüfusun hepsi
- 12 — Çakır H. İbrahim (Xapepi habl) : 219 nüfusun
- 13 — Çakırlar (Najoko habl) : 253 nüfustan
- 14 — Çamköy (Hapeyoko habl) : 539 nüfus
- 15 — Çapyak : 506 nüfusun hepsi
- 16 — Karaköy : 289 nüfustan
- 17 — Çerkes Ballica : 630 nüfustan
- 18 — Ç. Taşköprü (Şıxetl habl) : 441 nüfusun
- 19 — Değirmenbaşı (Tağho habl) : 219 nüfus
- 20 — Derdin (Guma) : 842 nüfusun hepsi
- 21 — Develi Besni (Anejukay) : 184 nüfusun hepsi
- 22 — Göl ormanı Hacı Musa (Eçen habl) : 1156 nüfustan
- 23 — Hacı Atuf (Şih habl) : 256 nüfustan, hepsi
- 24 — Çalıcuma (Harete habl) : 214 nüfus

Kabileleri

- Abedzah
Şapsığ (üç hanekalmıştır)
Hepsi Vubuh
Hepsi Şapsığ
Azınlık Şapsığ
Hepsi Şapsığ
Hepsi Şapsığ
Vubuh 10 hane kaldı
Hepsi Şapsığ
Abaza
Abzah — Şapsığ
Abzah
Vubuh (3 — 4 hane kalmıştır)
Çoğunluk Şapsığ
Abaza
Şapsığ (10 hane kalmıştır).
Şapsığ (3 — 4 hane kalmıştır).
Hepsi Hapsığ
Çoğunluk Şapsığ
Abaza
Besleney
Besleney (1 — 2 hane kalmıştır).
Abzah — Şapsığ
Çoğunluk Şapsığ

- 25 — Hampınaz (Xampi habl) : 136 nüfustan
 26 — İstjili : 493 nüfusun
 27 — Karaca Hacı Musa (Hizelt Habl) : 144 nüfusun hepsi
 28 — Kazukoğlu (Kazoko habl) : 396 nüfusun hepsi
 29 — Kiremitocağı (Geci habl) : 295 nüfus
 30 — Kuşşması (Boran habl) :
 31 — Kuyuncu Hacı Ali (Kaziko habl) : 107 nüfus hepsi
 32 — Küçük Ahmet (Siracevizler) (Haşkojiko) : 183 nüfus
 33 — Küçük Ahmet (Tıklılxı) : 97 nüfus bir kısmı
 34 — Melbuoğlu (Zibe) : 175 kişilik nüfus hepsi
 35 — Mengiç (Dij habl) : 142 nüfus
 36 — Naş H. İsmail (Naşko habl) : 119 nüfus
 37 — Paşa ormanı (Çise habl) : 160 nüfus
 38 — Sarayyeri (Xkivkohabl) : 234 nüfus
 39 — Siyakoğlu (Hacı İsmail o.) : 286 nüfus
 40 — Şağuç : 1399 dan 350 si
 41 — Şıralık (Şıratluka habl) : 323 nüfus
 42 — Şıruh ef. (Tuğuhabl) : 75 nüfus
 43 — Uzun mustafa (Tuğuj habl) : 484 nüfus
 44 — Çalılık (Şoviiz habl) :
GÖLYAKA BUCAĞI KÖYLERİ :
 45 — Çay : 264 nüfus
 46 — Elbruz : 866 nüfus
 47 — H. Süleyman Bey : 520 nüfus
 48 — Köprü başı (Haçemizi habl) : 638 nüfus
 49 — Kurak : 231 nüfusun bir kısmı
 50 — Saridere (Aşabay) : 436 nüfus

Şapsığ (çoğunluk)
 Çoğunluk Besteney
 Şapsığ
 Şapsığ
 Vubuh (çoğunluk)

Şapsığ
 Şapsığ
 Şapsığ
 Abzah
 Vubuh
 Şapsığ
 Vubuh
 Vubuh
 Şapsığ
 Abzah
 Çoğunluk Şapsığ
 Şapsığ
 Abzah
 (Bir iki hane kalmıştır.)

Abaza
 Abaza
 Abaza
 Kemirguvey
 Abaza
 Kabartay (2 — 3 hane kalmıştır.)

- 51 — Yayabaşı : 183 nüfus
 52 — Zekeriya : 700 nüfusun bir kısmı
GÜMÜŞ OVA BUCAĞI :
 53 — Bıçkı Atık : 608 nüfus
 54 — El macık (Hantguh İsmail) : 586 nüfus
 55 — Hacı Bat Bey : 785 Abaza
 56 — Halil Bey : 317 Abaza
 57 — Harmankaya : 469 nüfusun 55 kadar Abaza
 58 — Hüccaç Bey : 1673 Abaza
 59 — Soguksu : 234 Abaza
 60 — Şabatbey : 117 nüfus Abaza,
 61 — (Kaytokohbl) (yongalık) : 233 nüfus 45 i Şapsığ.

Şapsığ (Çoğunluk)
 Abaza

Abaza
 Çoğunluk Şapsığ

KAYNAŞLI BUCAĞI :

- 62 — Bıçkıyanı : 691 nüfus 150 si Abaza
 63 — Darıyeri Hasanbey : 1712 nüfus 300 Abaza,
 64 — Darıyeri süleymanbey (Bziğövk habl) : 591 nüfusun 85 kadarı A.
 65 — Girevli Mustafa (Tokhohabl) : 147 nüfus Abzah
 66 — Kasbey : 450 nüfus 75 i Abaza
 67 — Murat Bey : 712 nüfus 65 i Abaza
 68 — Saz : 488 nüfusun 160 kadarı Abaza
 69 — Tavak : 630 nüfus 55 kadarı Abaza, gerisi ordulu,

ÜSKÜBÜ BUCAĞI :

- 70 — Çerkes aynalı (Jankutiye Habl) : 227 nüfus 45 Abzah

BOLU İLİ :

- 71 — Elmalı (Petisiye habl) : 379 nüfus hepsi Hatukay.

GENEL BİLGİLER

Düzcede ilk Çerkes köyleri 1864 büyük göç, ünden sonra kurulmuş olup ilk kurulan Çerkes köyleri DEVELİ BESLENEY (Anajokay habl), DEVELİ BESLENEY (Azubekiy habl) İSTİLLİ (Kanoko habl) Besleney köyleri ile SARIDERE (Aşabay) Kabartay köyleridir. Diğer köyler bunlardan sonra kurulmuştur. Sarıdere (Aşabay) de bugün hemen hiç Çerkes kalmamış durmaktadır. Bu köyler halkının Türkiyeye geli^ş istikametleri kesinlikle belli olmamakla beraber bunların Anadoluya Samsun, İstanbul ve Gelibolu yoluyla geldikten sonra Düzceye gelip yerleştikleri söylenmektedir. Son gelen köyler arasında bulunan VİVİT (Xaxu hable) halkının Ankara civarında Sarıköyde bir süre kaldıktan sonra buraya gelip yerleştikleri, GİREVLİ MUSTAFA (Tokho habl)'ların da daha önce Konyaya yerleştikten sonra buraya geldikleri ve köylerinin bir isminin de Konya habl olduğu bilinmektedir.

Ayrıca gelip yerleştikten sonra hastalık sebebiyle tamamen yok olan iki Çerkes köyü bilinmektedir ki bunlar da Karaca deresi kenarındaki NEVJİYOKO habl ile Kuş açması (BORAN habl) dir.

Bu arada unutulmuş ve çeşitli etkilerle tamamen benliklerini yitiren bazı Çerkes köyleri de olması muhtemeldir.

Genellikle Düzce köylerinde Çerkesce konuşulmakta Çerkes milli oyunları oynanmaktadır. Abaza köylerinde milli oyunların yanı sıra davul zurnada çalınmaktadır.

DÜZCE BÖLGESİNİN İSKANINDA ÖNCÜLÜK EDEN BAZI KUZEY KAFKASYALI BÜYÜKLER

Hızelt Hacemuş, Thavno hacı İshak, Naş hacı Aptullah, Naş hacı İsmail, Siyok hacı İsmail (Thuj), Boran hacı Tatlaston, Hızelt hacı İsmail, Açen Mus Guj Hasan, Şih Hacı Hasan (Zahid Güsar,'in babası) Vubuh DOOP Habic, Anajuk bey, Big Beslenbey, Kazok hacı Mustafa, Kazok hacı İshak.

ABAZA BÜYÜKLERİ

Mahti bey, Hacı Süleyman bey, Şabat bey, Elbruz bey, Nahar bey, Hasan Mercan bey, Çapyak bey,

Bunlar arasında Elbruz bey Sultan Abdülhamidin kayınpederi olup bir şüphe üzerine Sapançadan Sivasa sürgün edilmiş fakat kızının Abdülhamit nezdinde teşebbüsü sonunda affedilerek ve Miralay rütbe siyle ve Sivastan maiyetine aldığı kalabalık bir ABAZA grubuyla Düzceye gelip yerleşiyor. Kendisi bilahere Hicaza gidiyor ve orada vefat ediyor.

Genel durum

Düzce köylerinin çoğunluğunu Şapsuğlar, sonra Abazalar, sonra da Abedzahlar teşkil etmektedir. Ayrıca 7 tane Vubuh, 2 tane Besleney, 1 tane Kabartay, 1 tane Kemirguvey, 1 tane de Hatikiy köyü mevcuttur.

Köylerdeki nüfus toplamı 17. 500 Düzce merkezinde 9. 000 diğer merkezlerde 3000 olmak üzere bolu il sınırları içinde 30.000 e yakın çerkes bulunmaktadır. (Devamı var)

ABHAZLAR

ÇERKES İSİMLERİ

KAFKASYA

ADİYEF
AKVANDA
ABAKU
ABAN
ABAS
ABATE
ABREX
ADAŞEM
ADİS
AFAKO
AGUMUKA
AJE
ALBEK
ALCERİKO
ALEGUKO
ALANKUKO
ALEGOT
ALEŞAV
ALEŞKO
AMİRZE
ANTENOK
ARDEŞAV
AROSTAN
ATİGE
AŞAB
AŞEMEZ
ATEKUM
AKANDA
ATABİY
ASYAT
AMİRXAN
BADİNOK
BABİNE
BAKSAN

BANBUNTSAV
BARSBAY
BARSBİ
BAŞKRAT
BATIR
BATIRBİ
BATIRAS
BATUK
BAYBİRS
BAYHAN
BEÇMİZ
BERKUK
BERSLAN
BERZEK
BESLAN
BETAŞE
BETAŞXA
BİL
BLENV
BLANE
BOREZZ
BAZEÇEMİZ
BINE
BARİSBIY
FUASA
BRAT
CANSERİ
CERENFED
CANBEX
ÇEŞİTEV
ÇETAVÜ
ÇORA
ÇORAN
ÇERAŞ

CIRANDUKO
DANE
DAV
DAXE
DENİF
DİNEMYİS
DIŞ EBZU
DYANE
DEVAJ
DEVAY
DEXANN
DEKUMUK
DEXEJ
DESEKUN
DİDİ
DİJİN
DZEP⁹
EDİK
EJİNGUAY
FEDE
FEMİ
FEMİXAN
FEMUX
FETGEREY
FUASA
GUAJİ
GUAŞEGEG
GUAŞEMAF
GUAŞEMİD
GUNAY
GUNİBE
GUPŞE
GİRŞİJ
GİŞHAN

GUAÇETL
GUÇEGU
GUÇEŞAV
GUÇİPS
GUD
GUGOJ
GUPSET
GALEW
GUANE
XATAT
XATAZİK
XATEXU
XATEXUJ
XATİ
XATİT
XATHKO
XATUG
XATUK
XATUYUK
XAXUPAK
XAYDEÇ
XAZEŞ
XABEXO
XACEM
XABXO
XACEMAV
XACEŞAV
XAQUC
XAFİDZE
XAJMAKO
XAJUK
XAMBİ
XAMBİK
XANAŞ
HANOX
XASSAV
XATGOJKO

JİR
JABAĞI
JANBEK
JANBERD
JANBERÇ
JANBOLED
JANBOT
JANDAR
JANE
JANGERİ
JANKO
JANXOT
JURAT
JİNET
JİNEPS
JANSET
JUAGO
JANGUDAŞ
KAMGEZ
KODAN
KALEUBAT
KALİŞ
KAMÇERİ
KANBOT
KANİS
KANJE
KANŞAV
KANSAVGUR
KANUK
KASBİ
KASEY
KAYTUK
KOBEN
KOÇAS
KUBJEÇ
KUDABERD
KAMBİ

LİBE
LABE
LABZE
LAMPEJ
LASMAR
LAŞİN
LAV
LİMAF
MADİNA
MERİTSE
MEŞAN
MEZANE
MAMİ
MAMİJ
MAMSİR
MAREMKO
MAŞUKO
MATIJ
MATGERİ
MEGARİN
MESTEĞEÇ
MET
MEZAKU
MEZDEKU
MEZİTL
MEZUK
MİÇİT
MİD
MİMBOT
MODREY
NAGUE
NEBZİ
NİSE
NABZE
NAGO
NAKAR
NARTAN